

સ્વધર્માભિમાન.

“સ્વધર્મનું અભિમાન એજ સ્વદેશનું અભિમાન છે.”

રચનાર અને છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર.

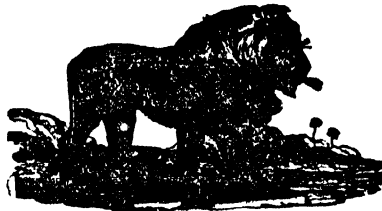
જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી.

શ્રીમાળીશુભેચ્છકનો તંત્રી અને હાઇસ્કૂલનો આ. માસ્તર

જમનગર.

ધરામરાદયઃ સર્વે સિદ્ધિમાપુર્વરાવરાઃ ॥

નરાઃ કરાગતાંયેન સ્વધર્મઃ સનિષેવ્યતામ્ ॥

અમદાવાદ—આર્યોદય પ્રેસ.

સંવત ૧૯૪૪

સને ૧૮૮૭.

કિંમત રૂ. ૧.

અંથ 'કર્તાએ સવ લક્ષ સ્વાધીન રાખ્તોછે.

ગ્રન્થાર્પણ.

મહેરબાન સાહેબ.

૨૧૦ ૨૧૦ ફલપતરામ છગનલાલ ત્રવાડી.

મહિકાંઠા પૌલિટિકલ એજન્સીના શિરસ્તેદાર

માટી પદ્ધિએ હોવા છતાં અતિ નમ્ર અને નિર્માનીછો,

મારા તરફ તેમજ જે જ્ઞાતિને આપ શોભાવોછો

તે જ્ઞાતિ તરફ અંતઃકરણથી પ્રીતિ ધરાવોછો

અને સ્વધર્મ અને સ્વદેશ પ્રત્યે પૂર્ણ પ્રેમ

રાખોછો વગેરે વગેરે આપના ઉ-

ત્તમ ગુણોથી આકર્ષિત થઇ

આ પુસ્તક આપને ન-

મ્રતાથી અર્પણ ક-

રવામાં અ-

ત્યંત આ

નંદ મા

ગુંછું.

જામનગર

તા. ૧૦-૧૧-૮૭

જ. લી. ત્રિવેદી.

કર્તા.

પ્રસ્તાવના.

માણસો પોત પોતાની બુદ્ધિ અને મનોવૃત્તિ પ્રમાણે જે પ્રકારના લોકોમાં તેમનું નિરંતર વસવું થતું હોય તેમના સહવાસથી પોતાના મનપર કામ કરતી અસરને લીધે દરેક બાબતપર જુદા જુદા વિચારો પ્રગટ કરે છે. સહવાસ તથા સંગતિબળ એવું જગત્ છે કે જે વિચારો તેમના મનમાં ધર કરી રહેલા હોય છે, તે ખરા હો, યા ભૂલ ભરેલા હો તોપણ પોતે તે ખરાજ માની તે ધોરણુપર ચાલે છે અને ખીજને ચાલવા ભલામણ કરે છે. આથી કેટલીક વખત તે વિચારો એક દેશી હોઈ સર્વ લોકોમાં તે માન્ય રહી શકતા નથી, અને કેટલીક વખત ઉલટા તે વિચારો તિરસ્કારને પાત્ર ઠરે છે, અને તેજ કારણથી એમ પણ અને છે કે તેઓ ખીજના ખરા અને લાભકારક વિચારોને ગ્રહણ ન કરતાં નિંદી કાઢે છે. આ વાત આ પુસ્તકમાં ખતાવેલા વિચારોને પણ બાધ કરતા થાય તે બનવા જોગ છે, તોપણ તે ધોરણુને મારા વિચારોનું મુખ્ય ધોરણુ નહિ માની સ્વાભાવિક રીતે મારા મનના ઉદ્ઘોષોને ગતિમાં મૂકી બનતાં સુધી સામાન્ય વિચારો પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન કરેલા છે.

સ્વધર્મની વ્યાખ્યામાં સ્વદેશાભિમાનનો પણ સમાવેશ થાય છે, એટલે સ્વધર્મ ત્યાં સ્વદેશાભિમાન, અને સ્વદેશ ત્યાં સ્વધર્માભિમાન રહેલુંજ છે. તેથી આ પુસ્તકને ‘સ્વધર્માભિમાન’ એવું નામ આપ્યા છતાં પણ તેમાં ‘સંસાર સુધારો અને કેળવણી’ ‘અનાચારની વૃદ્ધિ’ અને છેલ્લે ‘સ્વદેશાભિમાન’ વગેરે પ્રકરણો નાખ્યાં છે, તે બિન્ન વિષયો લાગતાં છતાં ધર્મનેજ પુણી આપનારા વિષયો છે.

પહેલાં ચાર પ્રકરણોમાંના પહેલામાં ધર્મ સંબંધી ટુંકામાં વિવેચન કર્યું છે, ખીજમાં—વેદોક્ત ધર્મનું મુખ્ય મુખ્ય બંધારણ, ત્રીજામાં—આચાર વિચાર અને યોગમાં—પુરાણની વાતો વિષે—જે લખવામાં આવ્યું છે તે કેવળ સાધારણ વર્ગના લોકોને આર્થ ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો સમજવાને વાસ્તે છે અને હાલના જે સુધરેલા જીવાનીયાઓ તે બધાં ઉપર અનાદર—વગર વિચારે અનાદર—ખતાવે છે તેમ ન થાય, તથા તે બધી ક્રિયાઓ, વિચારો અને વાતો હાસ્યનાં નહિ પણ ગંભીર વિચારનાં ટૂકાણાં છે એટલુંજ તેમને જણાવવાને વાસ્તે છે; બાકી તો એ વિષયો—એવા ગંભીર ગહન અને ઉડા છે કે તેમાં ધણા વિદ્વાનોએ ગોથાં ખાધાં છે તો તેમાં આ અલ્પ બુદ્ધિ કેટલુંક કામ કરી શકે?

‘સંસાર સુધારો અને કેળવણી’ એ મથાળાના વિષય નીચે હાલની

કેળવણી અને સુધારો દાખલ કરવાનું આપણા લોકનું ધોરણ એવું વિપરીત છે કે આ જમાનો અનુકુળ છતાં તેનું પરિણામ સાફ આવતું નેઈએ તે પ્રમાણે નથી આવતું એમ દેખાડવું એજ ઉદ્દેશ છે; તે ઉપરથી લખવાનો હેતુ એવો નથી કે સો વરસ પહેલાં આ દેશમાં વધારે સારો સુધારો હતો અને આજનો સુધારો અને કેળવણી તે વખતના સુધારા અને કેળવણી કરતાં વધારે નુકસાન કારક છે; પણ તાત્પર્ય એજ છે કે આટલી વિદ્યાવૃદ્ધિ અને સુધારાનો પ્રયત્ન છતાં આપણા લોકોની સંસારી રિયતિ પ્રમાણમાં જેવી સુધરતી નેઈએ તેવી સુધરતી નથી.

છઠ્ઠા પ્રકરણ નીચે અનાચારની વૃદ્ધિનું કેટલુંક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આપણા ભવિષ્ય-વક્તાઓ આપણા શાસ્ત્રોમાં કળિયુગનો જે મહિમા લખી ગયા છે તે પણ હુંકામાં બતાવ્યો છે, કેમકે આજ તે પ્રમાણે આબેહૂબ આપણા લોકોની વર્તણૂક અને રહેણી કરણી જોવામાં આવે છે. બેશક એટલું તો કહ્યા વિના નથી ચાલતું કે મુસલમાનોના જુલમી રાજ્ય કરતાં પણ આ સુધરેલા જમાનાના લોકોમાં અનાચારની વિશેષ વૃદ્ધિ જોવામાં આવે છે અને વ્યવહારમાં પ્રમાણિકપણા કરતાં છળ કપટ અને દગો ધટકો વધારે ફાવી જાય છે.

છેલ્લા અને સાતમા પ્રકરણમાં ‘સ્વદેશાભિમાન’ વિષે થોડું લખી આ પુસ્તકની સમાપ્તિ કરી છે.

પુસ્તક લખવાનો પ્રથમ હેતુ તો પુસ્તકનું નામજ જણાવી આપે છે. પુસ્તકો લખી પ્રગટ કરવાનો હાલમાં પવન ફેલાયો છે; કાંઈક તે પવનની અસરથી અને વિશેષે કરીને, મારી પાસે ચારેક વર્ષ થયાં ચોપાનીયું લખવાનું કામ હોવાથી ગુજરાતી ભાષામાં હું જે કાંઈ લખી શકું છું, તે મારા લખાણમાં દોષ અને વિચારોમાં ભૂલ સાક્ષર વર્ગ તરફથી જાણી સુધરવું, એ આ પુસ્તક લખવાનો ખીજો હેતુ છે, અને તેથી આ પુસ્તકની પ્રશંસા સાંભળવા કરતાં તેમાં દોષ જાણવાને લખનાર વધારે તત્પર છે.

આ વિષયજ એવો છે કે તેથી લખાણમાં સંભાળ રાખ્યા છતાં ઘણું ઠેકાણે માધુર્ય કરતાં કાઠિન્યનો ભાસ વધારે જણાશે; વળી પુનરુક્તિનો દોષ તો કામ કામ થયેલો લાગે છે, એમ લખતાં લખતાં જાણવામાં આવેલું છે, પણ સુધારો કરવાનો વખત મળ્યો નથી; તેની સાથે લખનારનો આ પહેલો પ્રયત્ન છે અને પહેલેજ પ્રયત્ને કઠિન વિષય હાથ ધર્યાનું સાહસ કયું છે, તેથી લખનાર પોતાના પ્રયત્નમાં કુતેહમંદ થએલો છે એમ માનતો જ નથી. પણ એ બધાં કારણો ધ્યાનમાં લઈ ન્યાય આપવા અને દોષ દૂર કરાવી સાર સાર ગ્રહણ કરવા વિનંતિ છે.

‘શ્રીમાળી શુભેચ્છક’ ‘માનવધર્મ’ વગેરે ચોપાનીયામાં લખનારે વિષયો આપેલા તેમાંથી આ પુસ્તકના સંબંધના કોઈ કોઈ વિષય કેટલાક ફેરફાર સાથે લેવામાં આવ્યા છે.

કર્તૃ.

અનુક્રમણિકા.

- પ્રકરણવિષય.....પૃષ્ઠ.
- પ્રકરણ ૧ શુ'ધર્મ.....
- ધર્મ એટલે શુ', સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મ, દુનિયાના
અનેક ધર્મો અને તેની ભિન્નતા.....૧— ૭
- પ્રકરણ ૨ શુ'વેદાંત ધર્મ.....
- વેદસંબંધી હુંક વિવેચન, વેદાંત ધર્મનાં ત્રણ અંગ-કર્મ-
ઉપાસના, મૂર્તિપુજા- જ્ઞાન- સ્નાન, સંધ્યા, વૈશ્વ દેવ
અને શ્રાદ્ધ.....૭—૨૮
- પ્રકરણ ૩ શુ'આચાર વિચાર.....
- આચાર, નવેણુ, સૂતક, રજ્જેદર્શન, ગ્રહણ અને પ્રાયશ્ચિત. ૨૮— ૪૨
- પ્રકરણ ૪ શુ'પુરાણની વાતો વિષે.....
- મેરુપર્વત, શેષનાગ, ચાર વર્ણની ઉત્પત્તિ, એકાદશી વગેરે
ઉપવાસ, શ્રીકૃષ્ણ, નારસિંહાવતાર.....૪૨— ૫૦
- પ્રકરણ ૫ શુ'સંસાર સુધારો અને કેળવણી.....
- ધર્મની કેળવણી, વ્યવહારોપયોગી કેળવણી, સ્ત્રી કેળવણી
(સતીઓમાં શિરોમણી અનસૂયા અને નર્મદાનાં અદ્ભુત
આખ્યાન)હાલની કેળવણીનું પરિણામ અને સુધારો. ૫૦— ૮૯
- પ્રકરણ ૬ હું'અનાચારની વૃદ્ધિ.....
- મદિરોમાં ખગાડો, બ્યભિચારની વૃદ્ધિ, કળિયુગ મહિમા,
વ્યવહારમાં અપ્રમાણિકપણું, હિંસા, ગૌહત્યા, વામમાર્ગાદિ
ધર્મ ઢોંગ અને માંસ મદ્યાદિક આસુરી આહારની વૃદ્ધિ. ૯૦—૧૦૭

પ્રકરણ ૭ મુંસ્વદેશાભિમાન.....

સ્વાભિમાન દુર્યુષ્ઠ કે સદ્યુષ્ઠ, તેની આવશ્યકતા, પ્રાચીન
સુધારાનું દર્શન, દેશભક્તિ, રાજપૂત્રોનું શૈાર્ય-પરાક્રમ અ-
ને કુલાભિમાન, પ્રાચીન બ્રાહ્મણોનું સાદું. અને સ્વતંત્ર
વર્તન, સ્વતંત્રતા, પરતંત્રતાની પીડા અને દેશની દુર્બળ
દશા, સ્વધર્મનું પુનર્દિગ્દર્શન, વિમુખપણાથી વિપત્તિ, અને
વેદધર્મનું અનાદ્યંતપણું.....૧૦૮—૧૨૫

સ્વધર્માભિમાન.

પ્રકરણ ૧૬.

ધર્મ

॥ યતોધર્મસ્તતોજયઃ ॥

જેના વડે કંઈપણ ધારણ કરી શકાય તેનું નામ 'ધર્મ.' મનુષ્યનું બી-
જાનું પ્રાણી પ્રત્યે અને ઈશ્વર પ્રત્યે કર્તવ્ય તે ધર્મ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ
છે. જે કૃત્યથી ઈશ્વર માણસ ઉપર પ્રસન્ન થાય તેવાં કૃત્યોનું આચરણ તે
તેનો ધર્મ અને જે કૃત્યથી ઈશ્વર અપ્રસન્ન થાય તેવાં કૃત્યનું આચરણ તે
તેનો અધર્મ કહેવાય છે. આ જોતાં મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ એકજ છે. મનુષ્ય
માત્રનો ઉત્પન્ન કરતા, પાલન કરતા અને સંહાર કરતા એક ઇશ્વરજ છે,
જેને જુદા જુદા દેશના લોકો માત્ર બાષાની ભિન્નતાને લીધે જુદાં જુદાં
નામથી બોલાવે છે. એ ઇશ્વરે માણસ માત્રના સુખને માટે સંસારમાં અ-
નેક સાધનો પેદા કર્યા છે, તેને તેને બક્ષીસ કરેલ યુદ્ધિ બળવડે સદુપયોગ
કરી પ્રાણી માત્રપર દયા અને સ્નેહ રાખી સંપત્તિ વર્તવું, એટલે કુસંપ ક-
રી નિર્દયપણે મારામારી ન કરવી, સાચું બોલવું એટલે એથી ઉલટું જૂઠું
ન બોલવું, પ્રમાણિકપણે ચાલવું એટલે એથી ઉલટું ચોરી ન કરવી, પવિ-
ત્રપણું રાખવું એટલે ગંદું ન થવું, સદાચારથી ચાલવું એટલે વ્યભિચાર
ન કરવો, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ, માણસ માત્રનો ધર્મ એટલે કર્તવ્ય છે, જેને બી-
જા શબ્દમાં મનુષ્યનો 'સામાન્ય ધર્મ' અથવા 'માનવ ધર્મ' એમ પ-
ણ કહે છે. સામાન્ય ધર્મમાં સ્વાર્થ સંબંધે માણસે શરીર તથા મન શુદ્ધ
રાખવાં, નીતિથી ઉદ્યોગ કરવો, સુખમાં પૂલાવું નહિ, દુઃખમાં દલગીર થ-
વું નહિ, ગર્વ કરવો નહિ અને સંતોષ રાખવો; પરાધ સંબંધે પરાપ્રકાર

કરવો, પ્રમાણિકપણે ચાલવું અને ન્યાયથી વર્તવું; અને પરંપરા સંબંધે જ-
ગત્તો કર્તા એક છે તે સત્ય સ્વરૂપ તથા મોટો ઐશ્વર્યવાન છે તેનું શ્રદ્ધા
વડે ધ્યાન કરવું તથા સત્કર્મ કરી પ્રીતિ મેળવવી. ધર્મનાં આવાં સામાન્ય
મૂળતત્ત્વો દુનિયાંપર વસનારી દરેક પ્રજામાં થોડે યા ઘણે અંશે પાળવા
માનવામાં આવેછે. મનુ કહેછે કે:—

અર્હિસાસસમસ્તેયંશૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ॥

एतंसामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्ये ब्रवीन्मनुः ॥

ચાર વર્ણ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર)ને માટે મનુએ સા-
માન્ય ધર્મ એવો કહેલો છે કે “હિંસા ન કરવી, અસત્ય ન બોલવું, ચોરી
ન કરવી, પવિત્રપણું રાખવું, અને ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી.” મનુષ્ય માત્રના
પિતામહ મનુએ સામાન્ય ધર્મની કહેલી વ્યાખ્યા સઘળા ધર્મને અને સ-
ઘળા ધર્મના લોકોને લાગુ પડેછે, એટલે સઘળા ધર્મના લોકોએ વ્યાખ્યાને
અનુસરી ચાલનારા છે, અને તેમજ હોવું જોઈએ. તે એવી રીતે કે અ-
સલ ઈશ્વર પ્રેરિત એક વેદ ધર્મજ હોય, જે તે વખત દુનિયામાં વસનારા
તમામ લોકોનો ધર્મ હોય એમ સંભવે છે. પછી વસ્તિના વધારાની સાથે
લોકો જુદા પડતા ગયા અને જુદી જુદી જાતો બંધાતી ગઈ તેમ તેમ
દેશ કાળ અને ભિન્ન જાતિના સંબંધે ઇશ્વરી નિયમો એટલે સામાન્ય ધ-
ર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોને અનુસરીને, પણ કેટલોક મનુષ્ય પ્રકૃતિ પ્રમાણે ફેરફાર
કરીને, નવાં ધોરણો બાંધ્યા, અને એથીજ ‘ધર્મ’ એ શબ્દને ‘સામાન્ય’
અને ‘વિશેષ’ એવાં બે વિશેષણો ધટાવી શકાય છે. આ ઉપરથી વિશેષ
ધર્મની વ્યાખ્યા એવી થઈ શકે છે કે ‘દેશ, જાતિ’ કુળ અને કુટુંબના
સંબંધે પાળવાના જે નિયમો તેને વિશેષ ધર્મ કહેવો. તે પ્રમાણે મનુએ
ઉપરના શ્લોકમાં જે ધર્મ કહેલો છે, તે ચાર વર્ણને માટે એટલે ખરૂં ક-
હીએતો મનુષ્ય માત્રને માટે છે, પણ દરેક વર્ણનાં જે જુદાં જુદાં કરવાનાં
કર્મ બતાવ્યાં હોય તેનો તેના વિશેષ ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે.

હવે મનુષ્યનું કર્તવ્ય કર્મ શું શું છે, અને તેના નિયમો કેમ પાળવા,
એ બાબત ઇશ્વરી ફરમાનનાં પુસ્તકો અથવા દેશ દેશના કે જુદા જુદા
લોકના મહાત્માઓએ અમ્હાને લોકોના કસ્યાણુ માટે અને તેમને તે નિયમો

પાળતાં શીખવવા માટે જે નિશ્ચય, નિયમ અને નિત્ય કર્મનાં વિધાન ખાંધી આપ્યાં હોયછે, તે તથા તેનું પાલન, તેપણુ ‘ધર્મ’ એ સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. આ ઠેકાણે પણ ધર્મને બે સ્વરૂપમાં ઓળખવામાં આવેછે. એક ઈશ્વર પ્રત્યે જે નિયમોનું પાલન કરવું, તે ‘ધર્મ’ એવા નામથી સામાન્ય રીતે ઓળખાય છે, અને બીજો પ્રકાર બીજાં પ્રાણી પ્રત્યે માણસનું કર્તવ્ય; જેને બીજા શબ્દોમાં વ્યવહાર એટલે વ્યવહારિક કામકાજમાં પાળવાનો નિયમ એટલે ‘નીતિ’ એ નામથી ઓળખીએ છીએ. હંક્રમાં ઈશ્વર પ્રત્યે અને અન્ય પ્રાણીઓ પ્રત્યે માણસની ફરજ તેને અનુક્રમે ધર્મ અને નીતિ એ નામથી ઓળખી શકાય છે.

જુદા જુદા દેશના લોકોની પ્રકૃતિ અને યુદ્ધિએ લઇને ધર્મના અનેક ભેદ જોવામાં આવેછે, ને તેજ કારણથી એકજ દેશમાં એક કાળના ધર્મ એક બીજાથી જુદા પડેછે. વળી એજ કારણને લીધે એકજ દેશના કાળ કાળના ધર્મમાં વિશેષ ભિન્નતા દેખાય છે. તોપણ તે બધાનું મૂળ સ્વરૂપ તો સરખુંજ હોયછે, તેથી પણ સમજાયછે કે એક દેશના સર્વ લોકોનો સર્વકાળે ધર્મતો એકજ છે. પણ એક દેશના લોકોનો નિત્ય કે વિશેષ ધર્મ બીજા દેશના લોકના નિત્ય કે વિશેષ ધર્મથી જુદો હોયછે, જે કે તેમાં કુદરતી એટલે સામાન્ય ધર્મનાં પરમાણું લગભગ સરખાં હોયછે.

વળી મનુષ્યના વિચિત્ર સ્વભાવને લઇને સંસારના રાગ અને વિરાગના સંબંધમાં બીજી રીતે ધર્મના બે પ્રકાર કલ્પિ શકાયછે. એક નિવૃત્તિધર્મ અને બીજો પ્રવૃત્તિધર્મ. દુનિયાના કેટલાક લોકો માનેછે કે સંસારમાં સુખ પ્રાપ્તિને માટે ઉદ્યોગ કરવો અને હૃદય સુખ ભોગવવું એજ મનુષ્યનું કર્તવ્યછે, અને કેટલાક લોકો માનેછે કે ઐહિક સુખ મેળવવાના કરતાં પારલૌકિક સુખ પ્રાપ્તિને સાર શમદમાદિ સાધનો વડે આત્મ દમન કરી સંસારથી વિરક્ત રહેવું અથવા સંસાર પ્રવૃત્તિમાં જેમ ઓછું લુપ્ત થવાય તેમ ઠીક, માટે ધર્મ કર્મ અને ઈશ્વરની ભક્તિ એજ ખરું કર્તવ્ય છે. પહેલાને “પ્રવૃત્તિ પૂજક” અને બીજાને “નિવૃત્તિ પૂજક” કહેછે. એ બે ધર્મ વૃત્તિમાં પહેલી “રાગી” માટે જોણુ માનીછે અને બીજાને “ત્યાગી” માટે પ્રધાન માનીછે. દુનિયાના ધણીખરા ધર્મ પ્રવર્તકોએ સર્વ કાળ ત્યાગને પ્રધાન ગણ્યો છે. બ્રાહ્મણ, જૈન, શંકર, વૈષ્ણવ, જૈન, કપીર, નાનક સાધુ,

સન્યાસી, જોગી, જતી એમ અનેક પંથોએ રાગના કરતાં ત્યાગને જ મહત્તર માન્યો છે. ખંડ પરત્વે વિચાર કરતાં અનુભવ અને ઇતિહાસ કહે છે કે યૂરોપના લોકો પ્રવૃત્તિ ધર્મ પૂજક છે, અને એશિયાના લોકો નિવૃત્તિ ધર્મ પૂજક છે, તેમાં વળી આર્યાવર્તના આર્યો અગ્રેસર છે. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે સંસાર નિવૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ એ પ્રકૃતિ વશાત્ છે. ખીજાએને સુખ થાઓ કે દુઃખ થાઓ પણ આપણો સ્વાર્થ સાધવો અને યશ મેળવવો, એ યૂરોપી નીતિ છે—એ યૂરોપના લોકોની રાજસી—તામસી પ્રકૃતિનું પરિણામ છે; અને ખીજાને દુઃખ દીધા વગર અને વિશેષે કરીને સ્વાર્થ ફળની ઈચ્છા વગર પરોપકારાર્થ અનન્ય ભાવે ઉદ્યોગ કરવો કે ભક્તિ કરવી એ એશિયાઈ નીતિ છે—એ એશિયાઈ લોકોની રાજસી—સાત્વિકી પ્રકૃતિ છે; અને આર્યાવર્તના આર્ય લોકોની શુદ્ધ સાત્વિક બુદ્ધિમાં રાજસિ પ્રકૃતિનો થોડોજ રંગ ક્વચિત્ ક્વચિત્ દર્શન દેશે. વળી હાલમાં યૂરોપના સહવાસે એશિયા ખંડના લોકોને તે ત્રિગુણી માયાને મોહ લાગતો થયો છે, અને તેથીજ પશ્ચિમની પ્રજાએ અને તેનું અનુકરણ કરવાવાળી આર્ય પ્રજાએ વૈરાગ્ય શાંતિવાળું તત્ત્વજ્ઞાન, સંસારનો સ્નેહ મૂકાય એવું પરલોક જ્ઞાન, અને સંસાર પ્રવૃત્તિમાં પ્રયત્નવાન થવા માટે સ્વધર્મ—કર્મ એ જોટાં માન્યાં મનાવ્યાં; વળી માન્યું કે પ્રારબ્ધ જોડું અને આ લોકમાં કરેલ કર્મનું ફળ આંહીજ ભોગવવું છે, તેથી પાપનો ડર દૂર થયો અને નીતિથી કામ કરવાની વાત પડતી ચૂકી ઈચ્છિત ફળને માટે જેમ ફાવતું આવે એમ છળ, કપટ અને પ્રપંચથી પણ ઉદ્યોગ કરવો, એ કર્તવ્ય કહ્યું. ગમે તેમ છે, પણ આટલું તો અનુભવથી પણ જણાય છે કે જેવું અને જેટલું સુખ સંસાર નિવૃત્તિમાં અને વૈરાગ્યમાં છે, તેવું ને તેટલું સુખ સંસાર પ્રવૃત્તિમાં અને રાગમાં નથી, અને તેથીજ ધણા ધર્મમાં નિવૃત્તિ ધર્મને પ્રધાન ગણવામાં આવેલ છે.

હવે દુનિયામાં મુખ્ય મોટા ધર્મ કેટલા છે તે તથા તેની ઉત્પત્તિ વિષે આ ઠેકાણે થોડું સંક્ષિપ્તમાં લખવું અવશ્યનું છે. દુનિયામાં મોટા ચાર ધર્મ છે. વેદાન્ત, બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તિ અને મહંમદી. આ બધા ધર્મોમાં વેદધર્મ અનાદિ છે, એટલે તે ખીજા બધા ધર્મોને આદિ લગભગ માંચ હજાર વર્ષ પહેલાંનો છે. બ્રાહ્મીના બધા ધર્મો ત્યાર પછી સ્થાપન

થયા છે. આજથી આશરે સાડાત્રણ હજાર વર્ષપર દુનિયાના બધા ખંડપર વેદોક્ત ધર્મ એટલે આર્ય લોકોનો ધર્મ ચાલતો હતો, એવું અનુમાન થાય છે. પણ કાળે કરીને મહાભારતના યુદ્ધ પછી વર્ણુ વ્યવસ્થા તૂટતી ગઈ તેમ તેના ટ્રાંટા પડતા ગયા. વેદોક્ત ધર્મમાંથીજ જૈદ્ધ* ધર્મ સ્થાપન થયો; અને જૈદ્ધ ધર્મમાંથી ટૂટ પાડી મુસાએ ચાહુદી ધર્મ આજથી આશરે ત્રણ હજાર વર્ષપર ચલાવ્યો. ચાહુદી લોકોમાં યેસુ અથવા ઇસુ નામના પુરુષે આશરે ઓગણીસે વરસપર ખ્રિસ્તિ પંથ ચલાવ્યો. યેસુના પછી છસે વરસે એટલે આજથી આશરે તેરસો વર્ષપર મહુમદ નામનો પ્રખ્યાત માણસ જાતનો આરબ ચાહુદી લોકોના મતમાં ઉત્પન્ન થયો. તેણે મુસા તથા યેસુના સ્થાપેલા નિયમોમાં કેટલોક ફેરફાર કરી મહુમદી (મુસલમાની) ધર્મ ચલાવ્યો. ઇરાનમાં જરથોસ્તિ ધર્મ ચાલે છે તે વેદ ધર્મનેજ મળતો છે. આ બધા ધર્મમાંથી બીજા અનેક પંથો અને ઉપપંથો થયા છે, જેની સંખ્યા ગણતરી કરનારે ૧૦૦૦ ની ગણી છે. વળી વેદ ધર્મમાંથી અને જૈદ્ધ ધર્મમાંથી બીજા અસંખ્ય પંથો અને મતો નીકળ્યા છે:—જેમકે જૈન, ચારવાક (જૈદ્ધમતમાંથી) સ્વભાવવાદી, અનીશ્વરવાદી, અનાત્મવાદી, વૈષ્ણવ, શૈવ, શાકત, મધ્વ, રામાનુજ, રામાનંદી, રાધાવક્ત્રભ, સ્વામીનારાયણ, ચૈતન્ય, કપ્પીર, વલ્લભ, નાનક, અને લિંગાયત, માનભાવ, સખીભાવ, કાનફટા, સૌરમત, ગાણપત્ય, ભૈરવ, વિકોળા, ગોસાવાડીતું મત, માંસ ખાવાનું મત, અને દારૂ પીવાનું મત.

નીતિ પળાવવાની આખતમાં સઘળા ધર્મો અને ઉપધર્મોના સિદ્ધા-

* ચાહુદી ધર્મ પહેલાં જૈદ્ધ ધર્મની સ્થાપના થઈ એટલે આજથી ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં. પણ બીજા કેટલાકના મત પ્રમાણે જૈદ્ધ ધર્મની સ્થાપના આજથી ત્રણ હજાર વર્ષપર નહીં પણ ત્રેવીસો વર્ષપર થઈ.

† પારસી લોકો વેદોક્ત ધર્મનેજ માનનારા છે. જે ચીજો હિંદુઓ વર્જીત ગણે છે, તે ચીજો ઇરાનના બધા પારસીઓ તેમજ આંહીના પણ કેટલાક પારસીઓ ખાતા નથી. તેઓ જૌમુત્રને પવિત્ર માની પ્રાયશ્ચિત્તમાં લે છે, ગાયત્રી સેવા કરે છે, અગ્નિની પૂજા કરે છે ને તેમાં અપવિત્ર પદાર્થ નાખતા નથી; માંસ ખાતા નથી અને જનોષ્ટ પહેરે છે.

નો લગભગ મળતા છે. પરોપકાર, ન્યાય, દયા, સત્યતા, સંતોષાદિ સદ્ગુણોનું સેવન કરવા સઘળા ધર્મોએ ફરમાવ્યું છે. પછી દેશ-કાળ-પ્રકૃતિવશાત્ તેનું પાલન કરવામાં ન્યૂનાધિકતા થતી હશે.

વિશેષ ધર્મ સંબંધે વિશેષ ભિન્નતા જોવામાં આવે છે. ઇશ્વરજ્ઞાનના વિષયમાં અને આચાર વિચારની બાબતોમાં ધણા જુદા પડ્યા. એ બાબતોનાં જુદા જુદા ધર્મોનાં જુદાં જુદાં સિદ્ધાન્ત, કર્મવિધાન, અને આચાર પદ્ધતિ છે; અને તેથીજ સઘળા ધર્મ જુદા પડે છે. એક ધર્મ કહે છે કે ઇશ્વર છે, બીજો કહે છે કે ઇશ્વર કોઈ છેજ નહિ, સ્વભાવે સઘળું ઉત્પન્ન અને લય પામ્યું છે, ત્રીજો વળી કાંઈ કહે છે. એક મૂર્તિને મનાવે છે અને બીજો ખંડન કરે છે. એમ ભિન્ન ભિન્ન મત જુદા જુદા ધર્મો દર્શાવ્યા છે.

ધર્મબંધન એ માણસને હમેશાં નિયમમાં ચલાવનારું યંત્ર—સાધન છે. આ સાધન વિના માણસ પોતાનું કોઈપણ કાર્ય નિયમસર અને પોતાની મરજી પ્રમાણે કરી શકવાનો નથી. કોઈ માણસ કહેશે કે હું કોઈ ધર્મમાં નથી તો તે બોલવું મિથ્યા છે; કેમકે તેણે જાતે અથવા પોતાના સોબતીઓની સાથે મળી જે ધોરણપર ચાલવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તે તેનો ધર્મ, એટલે તેમણે બાંધેલાં ધોરણ પ્રમાણે ચાલવાનો નિયમ સમજવો. માણસોને પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલવાની ઈચ્છા થાય છે તેમાં તેમનો કાંઈ પણ સ્વાર્થ રહેલો છે. સ્વાર્થ માણસોએ એ પ્રમાણે પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે જે જે મતો ચલાવ્યા છે કે તમામ કોઈપણ પ્રકારે ખામીવાળા માલમ પડશે, કેમકે પોતાની વિષય વાંછના તૃપ્ત કરવાના કોડથી તેમણે લોકોનું કલ્યાણ કરવાની કે ઇશ્વરની પ્રીતિનું પાત્ર થવાની દરકાર રાખી જણાતી નથી. વેદોક્ત ધર્મ અને બીજા કેટલાક ધર્મ વચ્ચે બહુ ભિન્નતા દેખાય છે, તે નીચેનાં દૃષ્ટાંતોથી જણાઈ આવે છે.

વેદોક્ત ધર્મ એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે પ્રાણી માત્રને આત્મા છે. ત્યારે ચાહુદ્દી, ખ્રિસ્તિ અને મહંમદી મતો મનાવે છે કે મનુષ્ય સિવાય અન્ય પ્રાણીઓને આત્મા નથી; એટલે અન્ય પ્રાણીઓને મારી હિંસા કરવામાં તેઓ દોષ માનતા નથી; વેદોક્ત ધર્મ પૂર્વજન્મને માને છે, તો બીજા તે વાતને માનતા નથી, તેને બદલે એવું મનાવે છે કે માણસના મરણ પછી કાંઈજ રહેતું નથી અને તેમણે કરેલાં પાપ પુન્યના ભોગ ભોગવવા પડે છે,

એવું તેમણે કયુલ કર્યું નથી. સૃષ્ટિનો પ્રલયકાળ થયા પછી ક્રિયા મતનો દિવસ આવશે તે વખત સર્વનો ઈનસાફ ઇશ્વરની સમક્ષ અમે કરશું માટે અમારાં પ્રમાણ માનવાં એવી તેમણે આજ્ઞાઓ કરી. આ ભિન્નતાનું નિરાકરણ ઇશ્વર વિના ખીજથી થઈ શકે એમ નથી, પણ અનુમાન અને તર્કથી એમનો સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પહેલા મત પ્રમાણે લોકો ઇશ્વરના ન્યાયથી ડરી પાપ કરતા અટકે અને ખીજના મત પ્રમાણે મોત પછી તરત ન્યાય થવાનો નથી માટે પાપનાં કામ કરવાનો બહુ ડર રહે નહિ. વળી ઇશ્વરે નિર્માણ કરેલી વસ્તુઓમાં ઇશ્વરની આકર્ષણ શક્તિ છે તેથી પદાર્થ માત્ર જોતાં તેના બનાવનાર ઇશ્વરનું સ્મરણ થાયછે, એ સ્મરણ કરવાની ઉત્તમ રીત એટલે અગ્નિ, પાણી વગેરે પદાર્થોને કે અવતારી પુરુષોની પ્રતિમાઓને પૂજવાની તેઓ ના પાડેછે, તથા જગત્ની ઉત્પત્તિનું પ્રમાણ વેદશ્રુતિ એવી છે કે:—“તસ્માદાત્મનઃ આકાશઃ સંભૂતઃ આકાશાદ્વાયુઃ વાયોરગ્નિરગ્નેરાપઃ અદ્ભ્યઃ પૃથ્વી પૃથિવ્યા ઓષધયઃ ઓષ

ધિભ્યોન્નં અન્નાત્પુરુષઃ ॥ ” આ ક્રમથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થયાની વાત વેદ ધર્મ માનેછે, પણ ખીજ કેટલાક ધર્મના લોકો તે વાત માનતા નથી

એમ ઘણી મોટી બાબતોમાં ધર્મની ભિન્નતા જોવામાં આવેછે. કોઈ પણ ધર્મની નિંદા કરવી એ આ પુસ્તકનો હેતુ નથી તેથી ધર્મ સંબંધ સામાન્ય રીતે વિવેચન કર્યા પછી અન્ય ધર્મો સંબંધી બોલવાનું ઉપેક્ષામ રાખી આર્ય ધર્મ જે ઇશ્વર પ્રણીત વેદ પ્રતિપાદ્ય ધર્મ છે, સઘળા ધર્મો ને તે આદિ છે, અને સઘળા ધર્મોનું મૂળછે તે આર્ય ધર્મની શ્રેષ્ઠતા તે ગહનપણું, અને નિર્દોષપણું નીચે બતાવવામાં આવ્યુંછે.

પ્રકરણ ૨ જી.

વેદાક્ત આર્ય ધર્મ.

મનુષ્યો વ્યવહારિક કાર્યોમાં વ્યવસાયી અને સ્વચ્છંદી થાય તો ર-
જો ગુણ તમો ગુણથી ઉત્પન્ન થએલા કામ ક્રોધાદિક શત્રુઓ મનુષ્યના પો-
તાના વિનાશનું સાધન બૂત થઇ અનેક અનર્થો ઉત્પન્ન થયાની સાથે હ-

તપ્રાય થાય. તેટલા વાસ્તે શમદયાદિ સાધનોવડે મનુષ્યોના અંતરમાં સાત્ત્વિક ભાવ પ્રગટ થઈ પ્રવૃત્તિ માર્ગને મૂકી નિવૃત્તિ ધર્મમાં રચ્યા પચ્યા રહી ઈશ્વર પ્રાપ્ત્યર્થ તેઓ પ્રગલ્ભવાન થાય અને ઈશ્વરનો ઉર રાખી પોતાના વ્યવહાર સાત્ત્વિક બુદ્ધિથી કરે એજ ધર્મ બંધનોનો હેતુ છે. અને એ હેતુ આર્થ ધર્મ શાસ્ત્રથી અછી રીતે પાર પડેલો છે, એ વાત નિઃસંદેહ છે, તે નીચે ક્રમે ક્રમે જણાવવામાં આવ્યું છે.

વેદોક્ત ધર્મ અને તેના અંગ વિષે બોલતાં પહેલાં વેદ વિષે થોડું વિવેચન કરવું અવશ્ય છે. વેદ અનાદિ એટલે ઈશ્વર પ્રણીત છે કે મનુષ્ય કૃત છે એ તકરારનો નિવેડો વિદ્વાન લોકો પણ સંતોષકારક રીતે લાવી શક્યા નથી, તો મારે એ વિવેચન પર ઉતરવું એ વૃથાવાદ સમજીશું. તો પણ વેદ અનાદિ છે એમ બોલવાનો તાત્પર્ય યુક્તિસર આમ હોય શકે કે સધળા ધર્મ વેદ પછી સ્થાપન થયા છે એટલે તે ધર્મનાં પુસ્તકો પણ વેદ પછીજ રચાયાં છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી સર્વ ગ્રંથોને વેદ આદિ છે અને વેદની રચના થવાને બીજો કોઈ ગ્રંથ આદિ જણાયો નથી, માટે વેદ અનાદિ કહી શકાય. ઇશ્વર પ્રણીત છે કે મનુષ્ય કૃત્ય એ તકરારનું સમાધાન પણ એમ યુક્તિસર થઈ શકે છે કે વેદ બ્રહ્મદેવાદિક ઋષિઓના મુખથી પ્રગટ થયો તોપણ જ્ઞાન લક્ષણે અને અર્થ રૂપે વેદ તે ઋષિઓનાથી પણ પહેલાંનો હતો તે પ્રગટ થયો. માટે વેદ અનાદિ અને ઇશ્વર પ્રણીત હોય શકે છે. વળી ઋષિલોકો જે કાંઈ ઇશ્વરી પ્રમાણથી અને યોગ સિદ્ધિવડે મેળવેલા પોતાના જાતના અનુભવથી લખી ગયા છે તે સર્વ માન્ય છે. તેમનાં વચનો પણ વેદ ઇશ્વર પ્રણીત છે એવું સાબીત કરી આપવાવાળાં ઠામ ઠામ મળી આવે છે. સાંખ્ય શાસ્ત્રના પાંચ મા અધ્યાયમાં કપિલ મુનીએ કહ્યું છે કે “પરમેશ્વરની સ્વભાવિક શક્તિથી વેદ પ્રગટ થાય છે” ન્યાય શાસ્ત્રમાં વેદ ઈશ્વર પ્રણીત છે એવું જૌતમ મુનીનું પ્રમાણ વાક્ય મળી આવે છે, વૈશેષિક શાસ્ત્રમાં કણ્ણાદ મુની લખે છે કે “વેદ ઇશ્વરનું વચન છે અને નિષ્પક્ષપાતપણે ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર છે.” વળી ‘શ્રુતિ’ અને ‘સ્મૃતિ’ આવા બે શબ્દો હજારો વર્ષ થયાં વ્યાકરણની ભાષામાં ચાલ્યા આવે છે, તે શબ્દોજ કહી આપે છે કે ઇશ્વરની પાસેથી સાંભળી મુનીઓએ લખેલું શાસ્ત્ર તે ‘શ્રુતિ’ અને પછેવાડેથી યાદી ઉપરથી જે પુસ્તકો રચાયાં તે ‘સ્મૃતિ’ માટે વેદ ઇશ્વર પ્રણીત છે, અને

ઈશ્વરનીજ આજ્ઞા છે, એમ માનવાને ધણું કારણ છે. ઈશ્વર સર્વજ્ઞ અને સર્વ શક્તિવાન છે, તેણે સૃષ્ટિનાં મનુષ્યોએ કેમ વર્તવું એ બાબતની આજ્ઞાઓ પ્રત્યક્ષ પ્રગટ થઈ ઋષિઓને કરી હોય તો તેમાં કાંઈ અસંભવિતપણું તો નથીજ, અને તેથી વેદ ઈશ્વરની આજ્ઞા છે ત્યારે સર્વ મનુષ્યોએ વેદ માનવો એમ પણ સિદ્ધ થાય છે.

વેદ ધર્મનું વિધિ પૂર્વક અને શ્રદ્ધાથી પાલન કરવું એ આર્ય લોકનું જ નહિ પણ દુનિયાના તમામ લોકોનું કર્તવ્ય છે, કેમકે ઈશ્વર વાણીને માનવી એ મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે. વેદ ધર્મનું પાલન કરવું એટલે પદ્ધતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન વડે નિરૂપણ કરેલ સર્વ વ્યાપક એકેશ્વરનું જ્ઞાન થવા માટે શાસ્ત્રોક્ત કર્મનું વિધાન, દેવ પિતૃનું અસ્તિત્વ, યોગ તથા મંત્ર સિદ્ધિની સત્યતા, પૂજનની ક્રિયા, જ્ઞાતિ, કુળ અને લોકાચાર પ્રમાણે ધર્મ કર્મની વ્યવસ્થા તથા વ્યવહારિક કામ કાજમાં નીતિવાળી વર્તણૂક એ વેદ ધર્મનું પાલન છે. વેદ એ આર્ય ધર્મનું મૂળ છે, સર્વ વિદ્યાનો સાગર છે; તેના આધારથી રચાએલાં સર્વ ગ્રંથો સર્વ માન્ય છે. પરમેશ્વર મૂળમાં સાકાર હોઈને બહુરૂપે દર્શન દે છે; જીવને શુભ અશુભ કર્મનાં ફળ ભોગવવાનાં છે, જે ભોગવવા માટે જન્મોંતર લેવા પડે છે, પૂર્વ જન્મનાં કૃત્યો પ્રમાણે જન્મોંતરમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, સદાચારવાળાં કર્મ અને જ્ઞાનથી પાપ નાશ પામે છે, આચાર વિચાર પાળવો, વર્ણાશ્રમના નિયમ, દેવ તથા પિતૃનું નિત્ય યજ્ઞ, વ્રત, નિયમ, તીર્થયાત્રા, દાનદક્ષિણા, બ્રાહ્મણનું પૂજન, સત્સંગ, વૈરાગ્ય, ગુરુ તથા માતૃપિતાની ભક્તિ, વડિલોની મર્યાદા, પતિસેવા, રાજભક્તિ, વ્યવહારમાં પ્રમાણિક પણું, દયા, પરોપકાર, શાંતિ, સંતોષ ઇત્યાદિ આચાર અને સદ્ગુણોનું સેવન એ આર્ય લોકનું કર્તવ્ય છે.

વેદોક્ત ધર્મનાં ત્રણ અંગ.

પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ અને તેની પ્રીતિ મેળવવા માટે જ્ઞાન, ઉપાસના તથા કર્મ એ ત્રણ મુખ્ય સાધનો વેદોક્ત ધર્મમાં કહેલાં છે, અને તે ત્રણે સાધનોનો આધાર ભાવ એટલે શ્રદ્ધા ઉપર છે; વિશ્વાસ વિના તે બધું નિષ્ફળ છે. માટે સ્વાભાવિક વિસંગવાન માણસોને માટે આ સાધનો ઉત્તમ છે. ઉપાસનાને માટે પાત્ર થવાને કર્મ અવસ્થાનાં છે. જ્ઞાન વિરાગથી થાય છે, વિરાગ ભક્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ભક્તિભાવ કર્મથી પ્રાપ્ત થાય.

યહે. માટે જ્ઞાનજ મોક્ષનું દારણે ને ઇશ્વરરૂપ થવાનું સાધન છે. તે જ્ઞાન થ-
વાને કર્મ એ પ્રમથીઉં છે અને ઉપાસના દારૂપ છે.

પહેલું અંગ કર્મ—કર્મ માર્ગ આચરવાથી વ્યવહારિક કર્મના દોષ
જાય છે તથા આત્મકરણ શુદ્ધ થાય છે. જીવની જન્મથીજ કર્મ તરફ વૃત્તિ
છે, તેથી મનુષ્યે સત્કર્મ તરફ વૃત્તિ રાખવી એ તેનું વિશેષ કર્તવ્ય છે. આ-
ગળ જણાવ્યા પ્રમાણે કર્મ ઘટે ઉપાસનામાં પ્રવેશ થાય છે, અને ઉપાસના
દારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, માટે કર્મ માર્ગ એ ઇશ્વરના અસ્તિત્વ ભાવનું
જ્ઞાન થવાનું અને તેની પ્રાપ્તિનું પ્રથમ પ્રમથીઉં છે. કર્મ માર્ગમાં તીર્થયાત્રા
કરી પવિત્ર સ્થાનોમાં ઉપવાસ વગેરે વિધિ કરી ધર્મદાત્ર કરવાં; ક્ષેત્રોમાં
સ્થાપેલી તથા પોતાના ઘરમાં સ્થાપેલ પંચાયતન દેવની પૂજા કરવી; એ-
કાદશી ઇત્યાદિ દિવસોમાં વ્યવહાર છોડી દઇ નિષ્કામ ભક્તિ કરવી અને
ઉપવાસ, એકાદાર કે દ્વિજાદાર કરી શરીરનું સુસ્તપણું દૂર કરવું; સ્નાન,
સંધ્યા તથા બ્રજન, કીર્તન કરવાં; નિષ્કામ બુધ્ધિવડે પરોપકાર કરવો;
અનાથ વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષો, બાળકો, અધર્મ આંધળાંનું યથાશક્તિ યોગ્ય ક-
રવું; નીતિથી વ્યવહાર કરી દ્રવ્યનું ઉપાર્જન કરી તે દ્રવ્યનો શ્રેષ્ઠકાર્ય
સુમાર્ગે વ્યય કરી ધર્મશાળા, શાળાઓ, નૃપાણુ ઇત્યાદિ સંસ્થાઓ; જ્ઞાતી
બ્રાહ્મણો અને ધર્મ ગુરુઓ જેઓ લોકોને ધર્મનો એટલે ઇશ્વર પ્રાપ્તિનો,
સન્માર્ગનો યોગ્ય દેવામાં તેમનો વખત અર્પણ કરે છે તેમના નિર્વાહ માટે
અદોષસ્ત કરી આપવો; પ્રાણી માત્ર ઉપર દયા રાખી તેમનાં દુઃખમાં
ભાગ લેવો, આ બધાં કર્મકાંડના પેટામાં આવી જાય છે.

સત્કર્મ લે મનનાં માન્યાં નહિ પણ સ્વધર્મેષ્ઠકત કરવાં એ-
શાંજ પુરુષાર્થ છે. કર્મથી મળ, વિશ્લેષ અને અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે.
એ કર્મ થાય જાતલાં છે, નિત્ય, જે નકરવાથી પ્રાપ્તિ લાગે અને કરવા-
થી રોજનાં પાપનો ક્ષય થાય; જેવાં કે સ્નાન, સંધ્યા, બપો, પૂજન, હોમ.
નૈમિત્તિક—નિમિત્ત એટલે કારણને લીધે કરવું તે, જેવાં કે, ચર્મોપાધન,
ઉપનયન ઇત્યાદિ; અધ્યશ્રિત—વિશ્વાચરણથી થએલ પાપના નિવારણ
માટે આરાધ કર્મ કરવું તે; તે પ્રાપ્તિ કર્મ વળી બે જાતનાં છે:—સાધા-
રણ અને અસાધારણ. સાધારણ તે જ્ઞાન અજ્ઞાનથી થએલાં બધાં પા-
પને માટે ચંગારનાન, તીર્થયાત્રા, હરિબ્રજન વગેરે, અને અસાધારણ એ-

ટલે ઉદિષ્ટ પાપ હોય તેનીજ નિવૃત્તિ માટેજે પ્રાયશ્ચિત્ કરવું તે; કાંચ્છ કાંઈ ઈચ્છાથી કરવું તે—**સ્વર્ગકામોયજતે**; અને નિષિદ્ધ એટલે શત્રુ વિનાશ ક્રમ. શત્રુના વિનાશની કામના વાળો પુરુષ **રેવજ** (એક જાતનો પક્ષી) યાગ કરેછે, તે નિષિદ્ધ કર્મછે.

બીજું અંગ ઉપાસના—પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ તથા આકાશ એટલે પોલાણ એ પંચ મહાભૂતોની પંચ મહાભૂતાત્મક ભૂગોળ વગેરે અતંતઃ અક્ષાંડ ગોળરૂપ સૃષ્ટિ છે; તથા તે સર્વ ગોળો ઉપરની સૃષ્ટિ પણ પંચભૂતાત્મક છે, તે સર્વ સૃષ્ટિનું અંતઃકરણથી જ્ઞાન થઈ કર્મદ્રિયોવડે પ્રાણી માત્રે તેમાંજ વ્યવહાર લાગેલોછે તેથી નિરાકાર પરમેશ્વરના અસ્તિત્વની ભાવનાનું સ્મરણ પ્રાણી માત્રને થઈ શકતું નથી; અને તેના સ્મરણ વિના સર્વ વ્યવહાર તથા જીવંતર મિથ્યા છે, એવું બ્રહ્મવેત્તા જ્ઞાની પુરુષો પણ કહેછે. હવે માણસોને સૃષ્ટિનું જ્ઞાન થયા છતાં ઇશ્વરનું સ્મરણ થતું નથી, તે થાય તે માટે પંચ વિપયરૂપ સંષ્ટિમાં નિરાકાર પરમેશ્વરના અસ્તિત્વનું ભાન થવા માટે તથા તેનો અનુભવ લેવામાટે જ્ઞાની પુરુષોએ ઉપાસના માર્ગ બતાવ્યો છે. ભૂમિરૂપ ગોળાકૃતિકું ચિન્હ એટલે ત્રિંગ ક્રી તેમાં દેવની ભાવના કરવી, એટલે આખી પૃથ્વીમાં દેવતાની ભાવના ઉત્પન્ન થશે, તેજ પ્રમાણે પાણીમાં દેવ છે એવો ભાવ તીર્થોદક વડે દ્રઢ થાયછે એમ અગ્નિમાં વાયુમાં અને આકાશ એટલે પોલાણમાં સર્વ ઠેકાણે ઇશ્વર વ્યાપ્ત છે, એવો ભાવ થાયછે. મતક્ષય કે ઉપાસના માર્ગ સર્વ વિપયોનું અખંડ સ્મરણ કરાવ્યાની સાથેજ તેના બનાવનાર ઇશ્વરનું પણ સ્મરણ કરાવેછે તમે શુદ્ધિ પ્રાપ્તિ અને ઇશ્વરના અસ્તિત્વનો ભાવ કદિ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી તેમને ઇશ્વર સ્મરણનો માર્ગ સારો લાગતો નથી. માટે એ અજ્ઞાન જીવોને ઇશ્વરના અસ્તિત્વ ભાવનું ભાન થવા અને દરજ તરીકે તેનું સ્મરણ કરવા માટે ઉપાસનાકાંડ એ પ્રણાળ સાધન છે.

ઉપાસના એટલે ભક્તિ નવ પ્રકારે થાય છે:—

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનં ।

અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સહ્યમાત્મનિવેદનં ॥

અવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સહ્ય, નિવેદન

થા આત્મ નિવેદન એ નવ પ્રકારની ભક્તિ. શ્રવણ એટલે નિરાકાર પર-
મેશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય એવાં પુસ્તકો પ્રીતિથી સાંભળવાં; કીર્તન એટલે પ-
રમેશ્વરના ગુણ ગાવા; સ્મરણ—ઇશ્વરનું સ્મરણ કરવું; પાદસેવન—જે
પુરૂષોને પરમેશ્વરનો બોધ થઇ તેનું સંપૂર્ણગાન થયુંછે તે ગાની પુરૂષો કે
અવતારી પુરૂષોની સેવા કરવી; અર્ચન—અયોનીસંભવ રામકૃષ્ણાદિ પુ-
રૂષો નિરમાણ થયાછે તેમનું એકાગ્રહ ચિત્તે ધ્યાન કરવાથી તેઓ પ્રગટ થ-
ઈ ઉપદેશ કરેછે, તેથી મનોમય કલ્પનાથી ચક્ષુની અંદરના ભાગના સૂક્ષ્મ
પદાર્થોનો દેહ કલ્પી મનોમય પ્રેમના સુગંધી પુષ્પાદિક ઉપચાર કલ્પી અર્ચ-
ન કરવું; આ ઉપચારની રીતિ મનમાં જાણવામાં આવે માટે આજ પ્રતિમા
માંડી તેનાપર પ્રુષ્પ ચંદનાદિ પદાર્થો ચડાવવા તેને અર્ચન કહેછે; વંદન—
પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિનાં જોટલાં સાધનોછે તે બધાં નજીવાં લાગે, પણ તેની
નિંદા ન કરતાં તે બધાં સાધનો પરિણામે ઇશ્વર પ્રાપ્તિ તરફછે, એવું સમ-
જી તીર્થયાત્રાદિક સર્વ વંદછે માટે તેમને નમવું તે વંદન ભક્તિછે; નિમ-
કહલાલ નોકરની પેઠે ઇશ્વરનાજ વિશ્વાસમાં તેની પ્રીતિ મેળવવા માટે આ-
પ્તું શરીર અર્પણ કરવું તે દાસ્ય ભક્તિછે; બીજા પદાર્થો કરતાં ઇશ્વરપર
વધારે સ્નેહ રાખવો તે સખ્ય ભક્તિ છે, અને નિરાકાર પરમેશ્વર તથા
ગાન સ્વરૂપ પોતાનો આત્મા એ બન્ને જુદાં નથી પણ એકજ છે એવું ગાન
પ્રાપ્ત કરવું એ નવમી આત્મનિવેદન ભક્તિ છે.

મુક્તિપૂજા—આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે કર્મકાંડ, ઉપાસના કાંડ તથા
ગાન કાંડ ત્રણે અવસ્થાનો ઉત્તરોત્તર આશ્રય કરવાથી માણસ ગાન માર્ગે
ઈશ્વરત્વને પામે છે. પહેલાં બે અંગ ગાન પ્રાપ્ત થવાનાં દ્વાર કલાં. પ્રથ-
મ કર્મ કાંડનો આશ્રય કરીને મદ્દ રહીત થવું; પછી ઉપાસના કાંડનો અ-
ધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપાસના વડે વિક્ષેપ દૂર થઈ ગાન પ્રાપ્ત થાય છે.
ઉપાસનાના પ્રકાર આગળ જણાવ્યા, તેમાં પૂજન વિધિના પ્રકારમાં પ્રતિ-
મા પૂજનનો પણ વિધિ કહેલો છે. મનુષ્ય પોતપોતાના અધિકાર પૂર્વક
જે કાંઈ કર્મ કરે તેને માટે તે કદિ પણ નિંદા નથી. ઇશ્વરની ભક્તિ ક-
રથી એ મનુષ્યની દરજ્જા છે. પણ સ્ત્રીએ પતિનીજ સેવા કરવી અને પ-
તિનેજ ઇશ્વર માનવા એવું વેદ કહે છે. તેથી સ્ત્રી પોતાના પતિની સેવા

ઠરવી છોડીને ઇશ્વર ભક્તિ કરશે તો તેથી ઇશ્વર કદિપણ પ્રસન્ન નહિ થાય, અને સ્ત્રીએ પોતાનો પતિવૃત્ત ધર્મ છોડ્યો માટે તે ઉચ્ચટી નિંદાને પાત્ર ઠરશે. તેમ જોને એ જાતનો અધિકાર છે તે અધિકારને અનુસરતું કૃત્ય છોડી જે કૃત્યનો તેને અધિકાર નથી અથવા જે કૃત્ય કરવાને તે લાયક થએલ નથી તે કૃત્ય તે કરશે તો તેનું તેને ફળ મળવાનુંજ નહિ.

હવે જ્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાન મેળવવાનો ક્રમ કહ્યો છે, તેમ છતાં કર્મ કાંડનો અધિકારી તે કામ છોડીને જે કામનો તેને અધિકાર મળ્યો નથી અથવા લાયક થયો નથી તે કામ કરશે તો તે તેને ફળદાયક નથી. મનુષ્ય માત્ર પાયરીથી ચોગ્યતા પામે છે. મેડી ઉપર ચડવાને માટે પ્રયત્ન પગથીઆનો આશ્રય લેવોજ પડે, અને તેમ કર્યા વિના કદિ દૂદકા મારી મેડી ઉપર ચડવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે માણસ નિષ્ફળ થાય છે, ને તેને નુકશાન થયા વિના રહેતું નથી. તેટલા માટે બ્રહ્માકાર અંતઃકરણની વૃત્તિને પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાની પુરૂષો કર્મકાંડ તથા ઉપાસનાકાંડ તરફ ઉદાસીન દેખાય ને તેઓ કદિ તેનો તિરસ્કાર કરે તેથી તે કર્મ, ઉપાસના, નિષિદ્ધ છે એમ ઠરેજ નહિ. ખી. એ. થએલા ગ્રાન્થએટને અંગ્રેજી પહેલું ધ્વેરણ કંટાળા ભરેલું અને નકામું લાગશે, તેથી તે એમ તો નહિજ કહે કે પહેલું ધોરણ બણવું નહિ. તેને પોતાને પહેલા ધોરણના વિષયો વાંચવા એ કાળક્ષેપ કરવા જેવું લાગશે ખરું, પણ તેથી શું તે ધોરણના અધિકારીને એટલે પહેલું ધોરણ બણનારને તે ફળદાયક નથી? છેજ, અને તેજ પહેલું ધોરણ શીખ્યા વિના ખી. એ. ની પરીક્ષાનો અભ્યાસ માંડશે તો તે કામ તેને મહાભારત જેવું લાગશે અને કદી બનશે નહિ, તથા શ્વેતહ મેળવશે નહિ. તેમ કર્મ કાંડ અને ઉપાસના કાંડના અધિકારીઓ પોતાના અધિકારને અનુસારનાં કૃત્યો છોડી જે સ્થિતિનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નથી તે સ્થિતિની અભિલાષા રાખે એજ મૂર્ખાઈ છે.

આપણા શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે પરમ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવામાં પરમ સુખ અને મોક્ષ મળે છે. આવું જ્ઞાન થવાનો મુખ્ય આધાર 'ધ્યાન' ઉપર છે. ધ્યાન વડેજ ઇશ્વર પ્રાપ્તિ થાય છે. ધ્યાનના બે પ્રકાર છે. એક માનસિક ધ્યાન એટલે કલ્પના વડે કરીને મનમાં નિરાકાર ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવું તે, અને બીજું 'પ્રત્યક્ષ ધ્યાન'. પ્રત્યક્ષ ધ્યાન માટે પ્રતિમા પૂજાનો

પ્રકાર કાઢેલો છે. જ્ઞાની લોકો માનસિક ધ્યાન વડે ઇશ્વરનું સ્વરૂપ ઓળખવાને શક્તિવાન થાય છે, પણ મંદ અધિકારીઓનું ધ્યાન નિરાકાર સ્વરૂપમાં લાગી શકતું નથી માટે તેમને પ્રત્યક્ષ ધ્યાન કરવાની જરૂર છે. શાસ્ત્રોક્ત મંત્રો વડે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી તેનું પૂજન કરવાનો પ્રકાર વૈદમાં કહેલો છે. નિરાકાર પરમેશ્વરનું મન વડે ધ્યાન કરવું એ ઉત્તમ પક્ષ કહેલો છે, પણ સંસારમાં લુપ્ધ થએલા મનુષ્યોનું ચંચળ ચિત્ત માનસિક ઉપાસનામાં લાગી શકતું નથી, તેમને વાસ્તે તો મૂર્તિપૂજનો ગૌણ પક્ષ છતાં મૂર્તિદ્વારાએ ઇશ્વરની આરાધના કરવી એજ તેમના અધિકારને અનુસાર ઉત્તમ પક્ષ છે. ઇશ્વરોપાસનામાં શ્રદ્ધા એજ મુખ્ય કારણ છે; તે શ્રદ્ધા પ્રતિમા પૂજન વડે ઇશ્વરમાં બેસે તો તેમ કરવામાં કાંઈ દોષ હોય એમ લાગતું નથી.

હવે દેવ એકજ છતાં તેના જુદા જુદા આકારની મૂર્તિઓ અને જુદાં જુદાં નામ શામાટે કહેવામાં છે? એ શંકાનું સમાધાન એમ થઈ શકે છે કે દુનિયામાં વિચિત્ર પ્રકૃતિનાં માણસો છે, તેમને પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ ધર્માચાર અને આહાર વિહારાદિ કર્યો કરવાથીજ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી જુદા જુદા આકારમાં અને જુદા જુદા નામથી પણ એકજ ઇશ્વરનો અંશ છે એમ માની લીધેલ જુદી જુદી મૂર્તિમાં ઇશ્વરનું આરોપણ કરી તેની સેવા પૂજા ભાવથી કરેછે. એક બીજાના દેવની નિંદા કરવી એતો અજ્ઞાનતાની નિશાની છે, કેમકે મૂર્તિના જુદા જુદા આકાર અને નામ છતાં તે બધી એકજ દેવની મૂર્તિઓ છે, તો જો લોક અજ્ઞાનતાથી બીજા દેવની નિંદા કરેછે તે પોતાનાજ દેવની નિંદા કરવા બરાબર છે. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે:—“સર્વદેવનમસ્કારઃકેશવપ્રતિગચ્છતિ” વૈદમાં વિષ્ણુ, શંકર, દેવી, ગણપતિ વગેરે સર્વ અવતારોની, સૂર્યની. દશ અવતારોની ઋષિઓની, બ્રહ્મદેવની વગેરે અનેક દેવોની અને દેવીઓની, સ્તુતિ કરી છે, માટે વેદોક્ત ધર્મના લોકોએ તેમાંના કોઈ દેવની નિંદા ન કરવી જોઈએ. વિષ્ણુ સહસ્ર નામમાં ॥ આદિદેવોમહાદેવોદેવોદેવશોદેવમૃત્તુગુરુ ॥ એમ મહાદેવનું નામ છે, અને વળી ॥ સર્વઃ સર્વઃ શિવઃસ્થાણુર્મૂર્તાદિર્નિશિરઃચયઃ ॥ તેનો અર્થ એવો છેકે ‘સર્વાયનમઃ’ ‘સર્વાયનમઃ’ ‘શિવાયનમઃ’ ‘સ્થાણવનમઃ તસ્માદ્શિવાયનમઃ ॥ એ વિષ્ણુ સહસ્ર નામ

માં છે, તથા ॥ આદિદેવાયનમઃમહાદેવાયનમઃ ॥ એવું લખ્યું છે. તેથી સમગ્રજ છેક એકજ ઇશ્વરનાં વિષ્ણુ સહસ્ર નામે, શિવ સહસ્ર નામે, ગણપતિ સહસ્ર નામે, દેવી સહસ્ર નામે, એવાં અનેક છે, તે સર્વ ઇશ્વરનું જ્ઞાન થઈ સ્વરૂપ રહે એવા અર્થનાં છે; અને વિષ્ણુ સહસ્રમાં શિવનાં નામ વાંચીએ છીએ અને શિવ સહસ્રમાં વિષ્ણુનાં નામ વાંચીએ છીએ તો પછી નિંદા શુ માટે કરવી જોઈએ? શ્રીમત્ ભગવત્ ગીતામાં વિભૂતિરૂપ અવતારો કહ્યા છે તેમાં કહ્યું છેકે **વૃષ્ણીનાંવાસુદેવોસિ** એટલે યાદવોમાં કૃષ્ણ અવતાર તેજ હું (ઈશ્વર) અને આરી વિભૂતિ છે.

વૃષ્ણી તેમાંજ ॥ રુદ્રાણાંશંકરશ્ચાસ્મિ ॥ એટલે અગીયાર રુદ્રમાં શંકર અવતાર તે પણ આર્ય (ઈશ્વરની) વિભૂતિ. તો પછી ભગવત્ ગીતાને માનનાર વૈષ્ણવોએ શંકરની નિંદા કરવી અને શંકર મતવાળાએ વિષ્ણુની નિંદા કરવી એવો ઇશ્વરનેજ નિંદવા બરાબર છે. આર્ય અજ્ઞાનતાને લીધે સ્વાર્થાં લોકોએ પોત પોતાના દેવનું મહત્તમ વધારવાને બીજા દેવોની નિંદાનાં પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે, તેવાં પુસ્તકો વાંચવાં નહિ જોઈએ અને હાથ લાગે તો બાળી મૂકવાં જોઈએ. કેમકે એવાં પુસ્તકોથી લોકોની ઉલટી શ્રદ્ધા ઉદી જાય છે અને દેવનું મહત્તમ જાહેર છે, અને સુધરેલા લોકોને બોલવાનું બહાનું મળે છે કે ધણા દેવો અને તેની પૂજાને લીધે દેશમાં કુસંપ વધ્યો છે, જોકે ખરું જોઈએ તો કુસંપ ઉઠવાનું કાંઈ કારણ નથી અને ઉઠ્યો છે તે કેવળ માણસોની અજ્ઞાનતા અથવા સ્વાર્થાં લોકોના પ્રપંચથી જ. માટે કોઈ પણ દેવની નિંદા ન કરતાં જ્યેને જે દેવ અને આકૃતિ ઉપર પ્રીતિ જોડાય તેને તેની પૂજા કરવા દેવી.

સાત્ત્વમાં પંચાયતન દેવની પૂજા કહેલી છે; અને બીજા અનેક દેવોનો એ પાંચ દેવમાં અંતર્ભાવ છે, તેથી સાત્ત્વ પ્રમાણે સમજીને વર્તનારા વિદ્વાન લોકો આ પાંચ દેવો તેમજ બીજા અનેક દેવોને એકજ દેવનું સ્વરૂપ સ્મરણ કરખો બાબ સમજે. પંચાયતન એટલે જનનનાં પાંચ સ્થાન અને પાંચ દેવની આ પ્રમાણે કલ્પના થાજેલી છે. ૧ 'અંતઃકર્મણુ' શરીરમાં વ્યાપક છે માટે તેનું નામ વિષ્ણુ; ૨ 'આત્મા' જ્ઞાન રૂપ છે તથા શરીરની ઇન્દ્રિય ગણના પતિ એટલે ઉપરી છે માટે તેનું બીજું નામ

ગણપતિ; ૩ શરીર તથા મનની સકળ વૃત્તિને જાણનારો સર્વ સાક્ષી જ્ઞાન સ્વરૂપ છે તેજ સર્વ સાક્ષી સ્વરૂપ ભજનનું ત્રીજું સ્થાન છે અને તે સાક્ષીત્વભાવ નિરાકાર પરમેશ્વરની અને મિથ્યાઅહંવૃત્તિની મધ્ય સીમા છે તેથી તેનું ત્રીજું નામ શિવ છે. ૪. શરીરની અંદરના શુદ્ધ પ્રાણ વાયુને ગતિમાં મૂકી 'હું' એવી સ્ફુરક્રુપ વૃત્તિ તે ચોથું સ્થાન. આ પ્રત્યેક અહં-વૃત્તિમાંથી પ્રત્યેક શરીર જન્મ પામે છે, માટે અહંસ્કૃતિ એજ સર્વ જગત્ની માતા **જગદંબા**. ૫ ત્રિગુણને પ્રસવનારો શરીરનો જીવ ભાવ તે પાંચમું સ્થાન; અને તેટલા માટે તેનું નામ **સવિતા** એવું આપ્યું છે. આ પાંચે (વિષ્ણુ, ગણપતિ, શિવ, જગદંબા અને સવિતા) સ્થાનાતીત દેવ છે, અને તે નિરાકાર છે. પણ જેમ શરીરનું પોષણ કરવાથી મનનું પોષણ થાય છે, તેમજ વૃત્તિરૂપ પાંચ સ્થાનને વિષે ભજન કરવાથી નિરાકાર પરમેશ્વરનું ભજન થાય છે; નહિતો નિરાકાર પરમેશ્વરના સ્વરૂપના વિષે ભજ્ય, ભજક અને ભજન એ ત્રણ પ્રકારની ત્રિપુટી મળેજ નહિ. હવે આ પાંચ આયતન એટલે સ્થાનના વિષે ચિત્ત રાખી ધ્યાન કરવાનું કહ્યું તો શાલિગ્રામાદિ પાંચ મૂર્તિ સામે રાખી તેને પુષ્પચંદનાદિ ઉપચાર કરવાનું પ્રયોજન શું હશે? તેનું એમ છે કે મનની સ્થિરતા વિના નિરાકાર પરમેશ્વરના ભજન માટે અંતઃકરણાદિ પાંચ સ્થાનકોમાં નિરાકારનું જ્ઞાન ઠસતું નથી, તેથી પ્રથમ મનની સ્થિરતા કરવા સાડ શાલિગ્રામાદિ પાંચ વસ્તુઓ લઈ રંગ પ્રમાણે નિશાનીઓ ધારવી અને આંખો બંધ કરી મનોમય કલ્પના કરીએ તો જુદા જુદા રંગના પાંચ બિંદુ મનોમય મનને દેખાય છે. તેથી મન સ્થિર થઈ સ્મૃતિ વધવા માંડે છે. તેજ પ્રમાણે રામકૃષ્ણાદિ અવતારોની મૂર્તિઓના જેવી કલ્પના કરવાથી મન સ્થિર થાય છે તથા સાક્ષાત્કાર થાય છે. માટે મનની સ્થિરતા સાડ મનોમય કલ્પના રૂપી મૂર્તિઓનાં ધ્યાન કરવાનો પ્રકાર સારો છે, એમ કલ્પનાથી પણ જણાય છે. આ પ્રમાણે બિંદુ કલ્પી મનોમય મૂર્તિનું ધ્યાન કરવામાં પથરો ધ્યાનમાં આવતોજ નથી, એટલે તે પથરાની પૂજા ઠરતીજ નથી. આ પ્રમાણે મન સ્થિર કરવાનાં યોગને શિવયોગ અને વિષ્ણુયોગ કહે છે. આ બે યોગરૂપી સાધનો દ્વારા મનસ્થિર કરી દમન કરવું એટલે જ્ઞાન થવાને અડચણ પડતી નથી.

પ્રતિમા પૂજા એ સ્મારક સંપ્રદાય છે. એટલે સિંહનું ચિત્ર કાઢી નીચે સિંહનો સ્વભાવ લખ્યો તેથી જેમ સિંહનું જ્ઞાન થાય, એશિયાખંડની ભૂગોળ વાંચી નકશામાં જેવાથી જેમ એશિયાખંડનું જ્ઞાન થાય, તેમ રામકૃષ્ણાદિ અવતારી પુરુષોની પ્રતિમાઓ કરી સ્થાપના કરી અને તેમના ચમત્કાર, ગુણ તથા ચરિત્રો લોકોને વાંચી સંભળાવ્યાં તે પરથી લોકોને ઇશ્વરની શક્તિનો બોધ થાય છે. મોટા લોકોનાં આવલાં ઉભાં કરવામાં આવે છે, તેનો પણ હેતુ એવોજ છે, કે તેમણે કરેલાં પરાક્રમના ઇતિહાસ વાંચ્યાની સાથે તેમનાં સાદ્રશ્ય આવલાં જોઈ લોકોને તેમનાં પરાક્રમનું સ્મરણ થાય. તેમની હિંદુઓના દેવોની પેઠે પૂજા થતી નથી, તેનું કારણ એટલુંજ હોવું જોઈએ કે તેમનામાં માનવી શક્તિ હતી અને રામ કૃષ્ણાદિ અવતારી પુરુષોમાં ઇશ્વરની શક્તિ હતી; તેટલા માટે તેમની પ્રતિમાની જળ, પુષ્પ તથા ચંદનવડે કરેલી પૂજા રૂળ આપતી નથી.

મૂર્તિપૂજા શાસ્ત્ર સંમત છે તેના થોડા દાખલા નીચે આપ્યા છે તેથી પણ આસ્તિક લોકો જેમનાં મન યુગના બળે ભ્રમમાં હશે તેમને ખાતરી થશે કે મૂર્તિપૂજા એ કાંઈ મંનસ્વી મત નથી, કે કેટલાક કહે છે તેમ બ્રાહ્મણોએ પેટને વાસ્તે કરેલાં નથી. જે પેટને વાસ્તે પ્રતિમા પૂજનનો વિધિ હોય તો શાસ્ત્રમાં મૂર્તિ પૂજા કરી પેટ ભરનાર બ્રાહ્મણને ‘દેવલક’ એવું નીચ નામ આપ્યું છે તે આપત નહિ. અગ્નિપુરાણમાં કહ્યું છે કે “અપ્સ્વઘૌહદયસ્સૂર્યેસ્થંદિલેપ્રતિમાસુચ ॥ષટ્પવેતેષુહરેઃસમ્યગર્ચનં મુનિભિઃ સ્મૃતં” પાણી, અગ્નિ, હૃદય, સૂર્ય સ્થંદિલ અને પ્રતિમા એ સ્થાનને વિષે હરિનું ભજન થાય છે. કુર્મ પુરાણમાં કહ્યું છે કે ॥ બ્રહ્માણં શંકરંસૂર્યંતથૈવમધુસૂદનં॥ અન્યાંશ્ચાભિમતાન્દેવાન્મક્તયાલ્લકોધનો નરઃ ॥ સ્વમંત્રૈર્ચયન્નિલંગંધપુષ્પૈસ્તથાંબુભિઃ॥ બ્રહ્મા, શંકર, સૂર્ય, વિષ્ણુ અને બીજા પોતાના ઇષ્ટ દેવને ભક્તિવડે ક્રોધ રહીત થઈને માણસે વેદના મંત્રથી, પાણીથી તથા સુગંધી પદાર્થથી પૂજવા. મનુ કહે છે કેઃ— મૈત્રંપ્રસાધનંસ્નાનંદંતથાવનમંજનં ॥ પૂર્વાર્ણહવકુર્વીતદેવતાનાંચ પૂજનં ॥ મલત્યાગ, કેસનું ઝોળવું, સ્નાન, દાતણ, આંખમાં સુરભાનું

આંજન અને દેવતાનું પૂજન એ બધાં દિવસના પ્રથમ ભાગમાં કરવાં. વ-

ળી કૃષ્ણયન્તુઃ શાખા અધ્યાય ૧૬ માં કહ્યું છે કે ॥ સુપર્ણસ્યપ્રમાસિ

સુપર્ણસ્યપ્રતિમાસિસુપર્ણસ્યોન્માસિસુપર્ણોસિસુપર્ણાયત્ના ॥

આ પ્રમાણે વેદ શાસ્ત્રથી સ્થાપના કરેલ અને હજારો વર્ષ થયાં પ-
રંપરાથી ચાલતી આવતી પ્રતિમા પૂજનની રીતને રમકડાં રમાડવા જેવી વાત
ગણી કાઢવી એતો કેવળ ક્ષુદ્ર મતિનો મહિમા છે. મનુ કહે છે કે ॥યેના-

સ્યપિતરોયાતાયેનયાતાપિતામહાઃ॥ તેનયાયાત્સતાંમાર્ગંતેનગચ્છ-

ન્નરિષ્યતે॥ જે માર્ગ પોતાના પિતા ચાલ્યા, જે માર્ગ દાદાઓ ચાલ્યા, તે

માર્ગ ચાલનારો પુરૂષ સ્વર્ગમ્મથી બ્રજ્ય થતો નથી. આથી મનુનું કહેવું
એમ તો નહિજ હશે કે 'આપને કૂવે યુડી મરવું' પણ ઋષિઓનો સ્થા-
પેલો માર્ગ ઈશ્વર પેરિત અને સર્વોત્તમ છે, તે પ્રમાણે આપદાદાઓ ચાલ-
તા હોય, અને તે પ્રમાણે આપણે ચાલવું. સ્મૃતિકાર કહે છે કે યઃકશ્ચ

ક્રયાચારઃસર્વેશાસ્ત્રમિતિશ્રુતિઃ॥યદન્યાયમશાસ્ત્રંતદિલેષાશ્રુ-

યતેશ્રુતિઃ॥ જે કોઈ ન્યાયથી નહિ વિરૂદ્ધ એવો જગત્માં સદાચાર ચા-
લે તે શાસ્ત્ર રૂપ છે, અને જે ન્યાયથી વિરૂદ્ધ છે તે અશાસ્ત્ર છે. મારે જે
સદાચાર પરંપરાથી કુળક્રમથી પ્રાપ્ત થયો છે, અને જે માર્ગ અભય દેવા
વાળો છે તે માર્ગ મૂકીને અજાણ્યો અને ભય ભરેલો લેવો તેમાં અંતે નુ-
કશાન છે.

હુનિયાના સર્વ લોકો કોઈને કોઈ પ્રકારે મૂર્તિપૂજક -છે એમ સિદ્ધ
થઈ શકે છે. યૂરોપના કેટલાક ધર્મિષ્ઠ લોકો અને રોમન કથોલિક પંથના
લોકો મૂર્તિપૂજ ક્યાં નથી કરતા? પારસી લોકો આતસની પૂજ કરે છે.
મુસલમાન લોકો 'ફનાક્ષિતશેહ' ના સિદ્ધાન્તને માની માશુક રૂપે પ્રભુ પ્રા-
ર્થના કરેછે. ગુરને ઈશ્વર સમાન ગણવા એ પણ મૂર્તિપૂજજ છે; કાગળ-
ના 'કટકામાં પોતાના મિત્ર, માઆપ, કે ભાઈની ભાવના થવી અને ન-
કશામાં અમુક દેશ કે ખંડનો આકાર ઓળખવો એ પણ મૂર્તિ નહિ તો
બીજું શું? પોતાના ઇષ્ટ મિત્ર, માઆપ કે ગુરની છબી (ફોટોગ્રાફ) ના ઉ-

પર ધિક્કારના શબ્દો સાંભળીને કે પૂર્વનું વૈર કે દોષ મુક્તિથી ઉત્પન્ન થએલ ગુસાના આવેશમાં તેના મુખ ઉપર ખાસડું ઠોકાયેલુ જોઈને ક્ષોભ ન થાય, એવા મહા જ્ઞાતી કે મૂરખ તો કોઈકજ હશે. ફેટાગ્રાફમાં પણ પ્રીતિ રહેલી છે અને તેટલા માટે પોતાના વિયોગી પરદેશ ગએલા પતિની, મિત્રની કે માયાપત્ની છત્રીનું મુખ જોઈને હર્ષ થાયછે. આટલું છતાં પોતાના ઇષ્ટદેવ પરમેશ્વરની પ્રતિમા પૂજન ઉપરથી પ્યારહી જવો એ કાંઈ નહિ પણ હિનભાગ્યની નિશાની છે. બ્રહ્મજ્ઞાનની ટોચે ચડેલ અને જ્ઞાનમાં ગળી ગએલ કોઈ સુધારાવાળો મૂર્તિપૂજા ભલે ન કરે પણ થોડું ધણું અંગ્રેજી ભણી સુધરેલાની ઉદ્ધાંસ મારનાર સ્વધર્મથી રહિત અને શાસ્ત્રના રહસ્યથી અજ્ઞાન લેભાગુ જીવાનીયાઓ ઉપદેશ દેવા દોડે છે એતો વેશ્યાને મુખે સનિ ધર્મનું આખ્યાન થયા જેવું છે.

મૂર્તિપૂજાથી અને ધણું મંદિરો થવાથી વ્યભિચારાદિ અનાચારની વૃદ્ધિ થાયછે, એવો અપવાદ કોઈપણ દરજે કદિ માન્ય કરીએ તોપણ તેમાં સુધારો થવાની જગા છે, અને સુધારો થવાથી તે અગાડો દૂર થઈશ કે એમ છે; જે કારણથી અનાચાર મેદા થાય તે કારણ દૂર કરવાની વાત એક બાજુપર રાખી મૂર્તિપૂજાને દોષ દેવો અને તેની નિંદા કરવી એ વાનજી નથી. ખરેખરા સુધરેલા સુધારાવાળાઓ તો મૂર્તિપૂજાની વિરુદ્ધમાં કદિ ભોલતા નથી કે વિરુદ્ધાયરણ કરતા નથી. ઉલટા મૂર્તિના ભાવિક ઉપાસક હોયછે જે મંદિરોમાં પાઘડી ઉતારી લાંબા પડી મૂર્તિને નમી નમી નમસ્કાર કરેછે. પણ માત્ર નામના લેભાગુ સુધારાવાળાઓ જેઓ પોતાના ધર્મશાસ્ત્રના તત્વથી અજ્ઞાન છે, જેઓને કેવળ રાજસી પ્રકૃતિની પ્રજાઓનું અનુકરણ કરવાની ઘેલછા થવાથી જેઓ ભભકાદાર હવેલીઓ દેખી પોતાનું સાદું પણ નિર્દોષ ઝુપડું બાળી મુકવાને તૈયાર થયા છે તથા જેઓ નામના સુધારાના સરદારમાં નામ નોંધાવવાનો કોડ ધરાવે છે, તેઓજ માત્ર સ્વધર્મ કર્મની નિંદા કરતા હશે. આવા સુધારાવાળાઓનું મૂળથીજ એવું વલણ જોવામાં આવે છે કે જે ચાલતા રીવાજમાં કાંઈ પણ દોષ દેખવામાં આવે તો તે દોષ સુધારવાને બદલે, તે રીવાજ ભલે સારો હોય, તોપણ તેનો જડમૂળથી ઉચ્છેદ કરવો. આ ઉચ્છેદન રીત સારી લાગતી નથી. મંડળના આગેવાન થઈ અથવા આગેવાનનું માન ધરાવી મંડળને

સુધારતું એટલે જે શાસ્ત્રોક્ત રીત ચાલતી આવતી હોય તેમાં કાળે કરીને દોષ દાખલ થયા હોય તો તે દોષ દૂર કરવા એ ખરા સુધારાવાળાઓનું કામ છે. પણ સુધારો કરવાને અશક્ત હોવાથી ઉચ્છેદનની રીત પકડવી એ મોટા અનર્થનું મૂળ સમજવું. માટે મૂર્તિ પૂજા એ ગૌણ પક્ષ છતાં તેના મંદ અધિકારીઓને તે જ્ઞાન માર્ગમાં લઈ જનારૂં સાધન છે.

જ્ઞાનકાંડ—શરીરની અંદર તથા બહાર જે અનંત અપાર પોલાણ છે, તે પોલાણની અંદર જે અચળ શાંત નિરાકારપણાનું અસ્તિત્વ છે, તે જ આપણું જન્મ મરણ રહીત જ્ઞાનવાન નિરાકાર સ્વરૂપ છે, તેને ઓળખવું એટલે જ્ઞાન થવું તેને જ્ઞાનકાંડ કહે છે. અહંબ્રહ્મ ભાવના એ 'તુરીયા' અવસ્થા છે, એ અવસ્થા જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. જેમકે જન્યૂત અવસ્થામાં જે આત્મા પોતાને બંધીવાન થએલો માને છે, તેજ આત્મા સ્વપ્નાવસ્થામાં પાલખીમાં બેઠેલો પોતે રાજા છે એવો ભાસ થાય છે. તેજ પ્રમાણે જેમ જન્યૂત અવસ્થાની બેડી સ્વપ્નામાં નથી તેમ તુરીયા અવસ્થા એટલે અહંબ્રહ્મ ભાવના જ્ઞાન રૂપ આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે માણસને પાપ પુણ્ય, સુખ દુઃખ, તથા જન્મ મરણ કાંઈ નથી, પણ અવસ્થાંતર થાય છે ત્યારે અહંબ્રહ્મ જ્ઞાન થાય. જન્યૂત અવસ્થાનું સુખ દુઃખનું જ્ઞાન આત્માને સ્વપ્નામાં નથી તેજ પ્રમાણે તુરીયા અવસ્થા એટલે અહંબ્રહ્મ જ્ઞાન થએ ત્રણે અવસ્થાનું સ્મરણ જતું રહે છે. અહંકાર—હુંપણું ધરનારા માયિક ભાવથી એ સ્વરૂપને ઓળખવાની અવસ્થાએ પહોંચાતું નથી માટે કર્મ અને ઉપાસનાના સેવનથીજ જ્ઞાન માર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે.

વેદોક્ત ધર્મનું સામાન્ય લક્ષણ અને તેનાં અંગ જણાવ્યાં. હવે વેદોક્ત કર્મચરણની મુખ્ય મુખ્ય બાબતો વિષે વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવે છે, જે ઉપરથી સ્નાન, સંધ્યા, શ્રાદ્ધાદિક નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો, જે હાલના સુધારાવાળાઓને ઉપહાસ્યના વિષય રૂપ થઈ પડ્યાં છે. તેનું નિર્દોષ બંધારણ, તેનો ઉત્તમ ઉદ્દેશ અને ઉપયોગી પણું ખ્યાલમાં આવશે.

નબુદ્ધિભેદં જનયેત્ અજ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ॥

જોષયેત્ સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥

ભગવત્ ગીતા, અ. ૩, શ્લો. ૨૬.

અજ્ઞાની છતાં કર્મકાંડના સંગી રહેવાથી બુદ્ધિ બ્રહ્મ ન થતાં તેમનું મન હમેશાં ઈશ્વર ઉપર આરથાવાળું રહે છે. સ્નાન સંધ્યાદિક કર્મોમાં ઇશ્વરના સ્મરણ સિવાય બીજું કંઈ નથી. ધ્યાનના પ્રકારમાં એટલે સંધ્યામાં આચમન વગેરે ક્રિયાઓ ઉપર કેટલાક હસે છે અને કહેછે કે આવા આળા કરવાની શી જરૂર છે? તેમના કુતર્કનું સમાધન એવી રીતે થઈ શકે કે જેમ સાળનો દાણો કાચો હોય ત્યાંથીજ તેની છાલ ઉતારી નાખીએ તો તે કદિ પાકવાનો નહિ, અને તેમાં જેમને તેવી મીઠાશ પણ થવાની નહિ, તેમ ઈશ્વરના સ્મરણમાં મન ચોંટાડવા વાસ્તે ઈંદ્રિયો તથા પ્રાણ અનુકુળ એટલે તત્પર ન હોય તો ઇશ્વરમાં ધ્યાન ન લાગતાં મન ભ્રમનું રહેછે. માટે ઇશ્વરમાં મન લગાડવા વાસ્તેજ ઈંદ્રિયંદમન તથા પ્રાણને અંકુશમાં રાખવાનું સ્નાન, સંધ્યા, એ પ્રબળ સાધન છે. ઈંદ્રિયો સ્નાન સંધ્યાદિક ક્રિયામાં સ્વાભાવિકપણે લાગવાને ટેવાઈ ગએલી હોવાથી મન પણ તે ક્રિયા અને શબ્દોચ્ચારના અર્થ પ્રમાણે ઇશ્વર તરફ રણુ થઈ રહે છે. આથી સમગ્રય છે કે સ્નાન સંધ્યાદિક ક્રિયામાં કંઈ નથી એમ બોલવું એ ઘણું નારિતકપણું ઉત્પન્ન કરનારૂં તથા ભય ભરેલું કામ છે.

આર્ય લોકોનાં દરેક ધર્મ કર્મમાં ઈશ્વર સ્મરણ અને તેની સાથે શરીર રક્ષણનો સાંકેતિક હેતુ હૂંપો રહેલો જણાય છે, જે શ્રદ્ધાથી અનુભવમાં લીધા વિના અને એકવાર મનન કરી પુખ્ત પણે વિચાર કર્યા વિના છીછરા મનવાળા યુવાનોની દ્રષ્ટિ ગોચરમાં આવી શકતો નથી. આવી દરેક ક્રિયાનો ખેવડો હેતુ વિસ્તારથી લખી જણાવતાં લખાણ થઈ કટાણો આવે માટે તેમાંના કેટલાંક ધર્મ-કર્મનાં આચરણ અને વિધિ વિષે વિદ્વાનો જે ખુલાસો કરે છે તે પરથી તથા મારા મનના સંકલ્પથી મને જે નિશ્ચય થાય છે તે પ્રમાણે આ ઠેકાણે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

સ્નાન—વેદોક્ત કર્મમાં સ્નાનને પણ પવિત્ર કર્મ અને ન કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે. સ્નાન સ્વચ્છતાને માટે તો છેજ, પણ વળી સ્નાન કરવાથી મનની વ્યગ્રતા તથા ઉકલાંટો દૂર થાયછે અને મન સ્થિર થાયછે. ઇશ્વર સ્મરણમાં મનની સ્થિરતાની જરૂર છે. જે અંતરની શુદ્ધિની જરૂર છે તો તેને બાહ્ય શુદ્ધિ કરવાની જરૂર સિદ્ધ થાય છે. જુઓ મુસલમાન લોકો પણ મસીદમાં જોડા કાઢી હાથ પગ ધોઈ પછી નિમાજ પડે,

છે (એટલે ખુદાની બંદગી કરે છે) માટે દરેક ધર્મની ક્રિયાને આરંભે સ્નાનથી શુદ્ધિ કરવાની રીત હિંદુઓમાં અને વિશેષે કરીને બ્રાહ્મણોમાં ચાલે છે તે રીત ઘણી સારી છે, અને તેથીજ ઘણા બ્રાહ્મણો દિવસમાં બે ત્રણ વખત સ્નાન કરે છે. માટે સ્નાન કરવાની રીતને વગોવી વેહેમમાં ગણવી એ અજ્ઞાનતા છે.

સંધ્યા—મનુષ્યે નિષ્પાપ રહેવાના સ્મરણ માટે સંધ્યા છે. સંધ્યામાં ઈશ્વરોપાસનાજ છે, તેમ છતાં હાલની કેળવણી પામેલા થોડાજ બ્રાહ્મણો તેપર શ્રદ્ધા રાખી કરે છે. જે ઈશ્વરે આપણને પેદા કર્યા, જે આપણું પાલણુપોષણ કરેછે ને સદૈવ સંભાળ લે છે, તે ઈશ્વરનો ઉપકાર માની ધ્યાન વડે તેની પ્રાર્થના કરવી એ માણસ માત્રનો ધર્મ છે. પરંતુ ધ્યાન કરવાની જુદા જુદા લોકોની જુદી જુદી ક્રિયા તે તે ધર્મના આચાર્યો અને વિદ્વાન પુરોહિતોએ બતાવી છે. સંધ્યા એ ઈશ્વરની પ્રાર્થના છે તેા તે પ્રાર્થના ગમે તે આકારમાં અને શબ્દોમાં કરવામાં આવે તેા શું ખોલું? એવો અશ્રદ્ધાળુ અને તર્કી લોકો તરફથી પ્રશ્ન પૂછાય છે. આ બાબત વિષે એવો ખુલાસો થઇ શકે છે કે લોકો પોતાનાં કામકાજ વિદ્વાનોએ બતાવેલા ધોરણ પ્રમાણે કરે છે, તેાજ તે નિયમસર કરી શકેછે; સ્વચ્છંદે કરવાથી તે કામ સંપૂર્ણરીતે અને નિયમસર થતું નથી. સંધ્યા ખૂબમાં થોડા શબ્દોમાં હતી પણ કાળે કરીને જેમ જેમ ધ્યાન કરનારાઓમાં સાત્ત્વિક બુદ્ધિનો અંશ ઓછો થતો ગયો ને રાજસિ-તામસિ પ્રકૃતિનું બળ વધતું ચાલ્યું તેમ તેમ તેમનાં વ્યગ્ર ચિત્ત સ્થિર કરવા માટે ધ્યાન ધારણના કેટલાક ઉપચાર વધારવામાં આવ્યા જણાય છે. હવે સંધ્યા કરતાં વારંવાર આચમન, ઈન્દ્રિય સ્પર્શ, સંકલ્પ, પ્રાણાયમ, વગેરે કરવાનું કહ્યું છે તેનો તાત્પર્ય એવો જણાય છે કે:—શરૂઆતમાં આચમન લેવાથી ચિત્ત શાંત થાયછે. તાળી પાડવાનો સંકેત એવું સૂચવે છે કે આસપાસની ગડબડ બંધ થવી જોઇએ અને ધ્યાનની દરમીયાન કોઈએ તેના ચિત્તનું કોઇ પ્રકારે આકર્ષણ કરી ધ્યાનમાં વિલેષ કરવો નહિ. પાણી વડે ઈન્દ્રિયોનો સ્પર્શ કરવો તેની મતલબ એવી જણાય છે કે પાણીના સ્પર્શથી ઈન્દ્રિયો સ્થિર અને શુદ્ધ થાય, તેમજ તેમ કરવામાં એવો ભાવ બતાવવાનો છે કે હમણું દિન્દિયોને બીજે ક્યાંઈ નહિ લગાડતાં આ કાર્યમાં-

જ નેડીશ. સંકલ્પનો સાર એવો છે કે મારાથી જાણે અગાણે થએલા પાપની શુદ્ધિ માટે અને પરમેશ્વરના જ્ઞાનનો પ્રકાશ થવા માટે હું આ સં-
 ધ્યા કરું છું, એવો પોતાનો અંતઃકરણનો નિશ્ચય યતાવવાને જળ નીચે મૂક-
 વું. જળ ધારા એવું સૂચવે છે કે સંધ્યા કરતાં હું એ હૃદયની બહાર ઉઠીને
 જઈશ નહિ. જગત્ની ઉત્પત્તિ, પ્રલય અને પ્રાણ કરનાર પરમેશ્વરનું આ-
 વાહન સ્મરણ કરીને નમસ્કાર કરવા. પછી મનના સંકલ્પ વિકલ્પ દૂર
 કરવા. પ્રાણ વાયુને નિયમમાં લાવીને પરમેશ્વરનું મંત્ર વડે ધ્યાન કરવું.
 તે મંત્રનો ભાવાર્થ એવો છે કે સાત લોકોનો ઉત્પન્ન કરનાર જે અમારી
 ખુદ્ધિનો ઉદય કરે છે, તે પરમેશ્વરનું હું ધ્યાન કરું છું. ખીજા લોકો જેમ
 આકાશમાં પરમેશ્વર ધારીને ઉચ્ચ શ્રેણી કરી પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે,
 તેમ આપણે સૂર્ય મંડળમાં પરમેશ્વરને ધારીને પ્રાર્થના કરીએ છીએ
 કે હું પરમેશ્વર, તું અમને પાપથી દૂર રાખ; મન, વચન, કર્મ કે ઇન્દ્રિયો
 વડે મારાથી પાપ થઈ ગયું હોય તેનો નાશ કરજે. સૂર્યને અર્ધ નાખવાનો
 હેતુ એવો છે કે જ્યારે માણસના મનમાં ભક્તિ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે
 તેના મનમાં એવો વિચાર થાય છે કે પરમેશ્વરને રાજી રાખવાને તથા તે-
 ની પ્રીતિ ગેળવવાને હું તેને શું વસ્તુ અર્પણ કરું? યદી વસ્તુ તેનીજ
 ખનાવેલી છે, એટલે તે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરને કોઈ વાતની ખોટ ન-
 થી, તોપણ આપણી પાસે અમૂલ્યમાં અમૂલ્ય વસ્તુ પાણી છે, કેમકે તે
 પ્રાણી માત્ર અને વનસ્પતિ માત્રનું જીવન છે, માટે આ માટે જીવન હું
 પરમેશ્વરને અર્પણ કરું છું એવો ભાવ સૂર્ય સામે અર્ધ નાખવાનો છે, એ-
 વું કલ્પનામાં આવે છે. વળી સૂર્ય પણ જગત્ને ઘણી ઘણી રીતે ઉપકાર
 કરે છે; ઉપાસના તેજસ્વી પદાર્થની કરવાની જરૂર છે, એટલે જે તેજસ્વી
 પદાર્થ છે તે ઉપાસ્ય છે, ને તેજ દેવ છે. પ્રદક્ષિણા કરીને પરમેશ્વરની
 સૃષ્ટિ સામું ચોતરફ નજર કરી જોવું, જેથી તેના મહિમાનું સ્વરૂપ તથા
 તે વિષેનું જ્ઞાન આપણા મનમાં તાજું થઈ વિશેષ ભાવ ઉત્પન્ન થાય.
 ગાયત્રી મંત્રનો ભાવાર્થ એવો છે કે “નિરાકાર પ્રકાશવાન દેવનું હું ધ્યાન
 ન કરું છું અને તે પરમેશ્વર અમારી જ્ઞાનરૂપી વૃત્તિને એટલે ખુદ્ધિને પ્રેરે.”
 વિદ્વાનો ઘણી રીતે આ મંત્રના અર્થ કરે છે તે બધાનો તાત્પર્ય ઈશ્વરની પ્રા-
 ર્થના અને તેનો આશિર્વાદ માગવો તે સિવાય તેમાં ખીજું કંઈ નથી.

વૈશ્વદેવ—તેજ પ્રમાણે પરમેશ્વરે આપણે વાસ્તે ભોજન પ્રાપ્ત કર્યું તે માટે તેજો ઉપકાર માની અગ્નિ પરમેશ્વરનું તેજ છે, તેમાં પરમેશ્વરને ધારીને આહુતિયો આપવી તથા પૃથ્વીપર બળીદાન ચૂકવાં, એ સર્વ ભૂત, પ્રાણી, દેવ, પિત્રિ વગેરેને થોડું થોડું અર્પણ કરીને હું જમું છું, એવો ભાવ લાવવાની જરૂર છે. વળી વૈશ્વદેવ કરવામાં શરીર સંરક્ષણનો હેતુ પણ સમાયો છે, કેમકે અગ્નિમાં ધી, અન્ન, તથા સુગંધીદાર સમિધ્ વગેરેનાં કાષ્ટ અગ્નિમાં હોમવાથી તે રોજ ધરની હવાને સ્વચ્છ કરે છે, ને તેથી ધરનાં માણસ આરોગ્ય રહે છે. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે ધરમાં ચૂલો, પાણીઆરું, ખાંડણીઓ, ઘંટી તથા સાવરણી એ સ્થાનકોમાં અનેક જીવની હિંસા થાય છે, તે પાપના નિવારણ માટે વૈશ્વદેવ કરવાનો છે. આવી આરા માનવાની પણ મતલબ છે કે જે વૈશ્વદેવ કરીને હોમ કરીએ તો ધરની હવા સ્વચ્છ થાય ને તેથી ચાંચડ, મચ્છર વગેરે જંતુઓ બહુ થતાં નથી, મતલબ વૈશ્વદેવથી હિંસા થવાનું કારણ દૂર થાય છે, ને પાપ કરતા બચીએ છીએ. જે પાંચ સ્થાનકોમાં હિંસા થવાનો સંભવ છે તે પાંચ સ્થાનકો ગૃહસ્થાશ્રમીને અવશ્ય ઉપયોગનાં છે, પણ તેથી થતા પાપના નિવારણ માટે પંચમહાયજ્ઞનો વિધિ બતાવેલો છે, તેમાં પણ પ્રાર્થનાની સાથે અતિથિનું પૂજન, અધ્યયન અને અધ્યાપન, વગેરે જેમાં સ્વાર્થની સાથે પારમાર્થિક હેતુ રહેલો છે તે બતાવેલાં છે. પંચ મહાયજ્ઞ એટલે વૈશ્વદેવ ન કરનાર બ્રાહ્મણને માટે ‘વ્યાસ’ નીચે પ્રમાણે કહે છે.

પંચયજ્ઞસ્તુયોમોહાન્નકરોતિગૃહાશ્રમી ।

તસ્યચાયંનચપરોલોકોભવતિધર્મતઃ ॥

જે ગૃહસ્થ મોહથી પંચ મહાયજ્ઞ નથી કરતો તેને આ લોકનું અને ધર્મથી મજે એવું પરલોકનું સુખ મળવાનું નથી. વળી ગીતામાં કહ્યું છે કે.

યજ્ઞશિષ્ટાઽમૃતભુજોયાનિબ્રહ્મસનાતનં ।

નાર્થલોકોઽસ્થયજ્ઞસ્યકુતોન્યઃકુરુસત્તમઃ॥

યજ્ઞ કરતાં વધેલ અન્નને ખાનાર બ્રહ્મ લોકમાં જાય છે. યજ્ઞ નહિ કરનારાને આ લોકનું સુખ નથી તો હે કુરુમાં ઉત્તમ તેમને પરલોક તો

શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?

શ્રાદ્ધ.—દેવ તથા પિત્રિના સ્મરણ સાથ તેમની સ્વર્ગમાં શાન્તિ ઈચ્છી કૃતઘ્તા બતાવવી એજ આ નૈમિત્તિક કર્મનો હેતુ જણાય છે. અ-
શ્રદ્ધવાન લોકો શંકાઓ કરે છે કે દેવ તથા પિત્રિને એ પિંડદાન ક્યાં પ-
હોંચે છે ? ખરેખર તેમને તે પહોંચે છે; છતાં સમાધાની માટે એક વ-
ખત એમ કમુલ કરીએ કે તે તેમને પહોંચતાં નથી, તો માત્ર એટલુંજ
કહેવાનું કે શ્રાદ્ધમાં થતી બધી વિધિ વડે પોતાનું અંતઃકરણ એકતાર કરી
ગુજરેલાં માઆપનું, તેના ગુણનું અને આપણા ઉપર કરેલ અનેક ઉપકાર-
નું સ્મરણ કરવામાં તેમને ઝલાની અને શરમ શાને માટે આવે છે ? એમાં
હોંગ-જેતું કે નિરૂપયોગી શું છે ? કાંઈજ નથી. માઆપના ગુણ સંભારવા
તથા તેમના આત્માનું કલ્યાણ ઇચ્છવું એ જો આપણી દુરજ સમજતા
હોઈએ તો કોઈ પણ પ્રકારે તેમ કરી બતાવવું કે નહિ ? “મારા માઆપે
મારા ઉપર ઘણા ઉપકાર કર્યા છે માટે હે પરમેશ્વર તું તેનું કલ્યાણ કરજે”
આમ મરજમાં આવે ત્યારે અને તેવા શબ્દોમાં લુપ્ત લુપ્ત બોલવું તે ક-
રતાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે મનોમથ ઇશ્વરની સાક્ષીએ શુદ્ધ શરીર અને
શુદ્ધ અંતઃકરણ વડે ઉપકાર માનવામાં બહુ પ્રીતિ ઉપજે છે. વાર, પ્રવૃત્તિ
પંથના પૂજકોને વરસમાં એકાદ વખત પણ આટલો અવકાશ મળી શકે
નહિ તો ભણે તેઓ લુપ્ત લુપ્ત સ્મરણ કરે. પણ તેમને પૂછવા દો કે તે-
ઓ વ્યવહારિક કામના પ્રસંગ અને સ્વાર્થ વિષયના પ્રસંગ સિવાય તેમનાં
સ્મરણનો અને ઉપકાર માનવાનો એવો કોઈ પ્રસંગ કાઢે છે ? નહીંજ.
ઇશ્વર તેમજ બીજાં ઉપકારી પ્રાણીઓનું શાસ્ત્રોક્ત વિધિ સિવાય અન્ય રી-
તિએ સ્મરણ થઇ શકવાનુંજ નહિ. ઇશ્વર સ્મરણ માટે રોજ એકાદ કલા-
કની અને માઆપનાં સ્મરણ માટે વર્ષમાં એકાદ દિવસ જોડલી દુરસદ પ-
ણ ન મળે એ શું શોચનીય વાત નથી ? શાસ્ત્રોક્ત વિધિ એ તેમને લાંબી
અને કંટાળા ભરેલી જણાય તો તે વિધિ ટુંકી કરો, પણ સ્વધર્મોક્ત વિ-
ધિ પ્રમાણે નિમેલે વખતે નિયમસર શ્રાદ્ધ કરવું એજ. ડળદાયક છે એમ મા-
નવું જોઈએ.

ગુજરેલાં માઆપ અથવા વડિલો ઉપર શ્રદ્ધા એટલે ભાવ રાખીને જ
કયા કરવી તેને શ્રાદ્ધ કહે છે. અંગ્રેજોમાં એવો ચાલ છે કે પોતાનો રાજ

અથવા સ્નેહી કે દોષી પરોપકારી માણસ ગુજરી જાય ત્યારે તેની દક્ષગી-
રી જણાવવા સાફ તથા તેનું કલ્યાણ ચલાવવા સાફ સ્નેહીઓ એકઠા થઈને
મરનારના ગુણ સંભારી પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીને માગે છે કે “આ મ-
રનાર અમારા સ્નેહીનું કલ્યાણ કરજે, તેને સ્વર્ગમાં નિવાસ આપજે અને
નિરંતર તારી હજીરમાં રાખજે.” શ્રાદ્ધની ક્રિયામાં પણ એવાજ શબ્દો
ભણવામાં આવે છે. પ્રથમ પિતાને નમસ્કાર કરતાં કહેવું કે ॥ નમોઃ
પિતરઃ પિતરો નમોઃ ॥ “ હે આરા પિતા ! તમને નમસ્કાર ક-
ઈશું.” પછી પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીને માગવું કે ॥ एभिःपिंडदानैः
अस्मिन्नुत्तमम् । अक्षय्यात्पितरस्तु ॥ काले श्राद्धंभवतु॥ गयायां
पिंडदानेनयात्पितृसात्पितरस्तु ॥ स्वर्गवासोऽस्तु. ॥ આ પિંડદાન કર-
વાથી મારા પૂર્વજોને અક્ષય સંતોષ થશે, અને વળી જ્યારે શ્રાદ્ધકાળ આ-
વે ત્યારે શ્રાદ્ધ થશે. ગયા તીર્થમાં પિંડદાન કરવાથી જે સંતોષ થાય તે
વે સંતોષ મારા પૂર્વજોને થશે. અને તેમનો સ્વર્ગમાં વાસ થશે.” તે
સાંભળીને બ્રાહ્મણ કહે છે કે “અસ્તુ.” એટલે તેમ થાઓ.

પરમેશ્વર આપણું પાલન કરે છે, તે માટે પરમેશ્વરનાં વખાણ કરી
તેની સ્તુતિ કરીએ છીએ. તે આપણી સ્તુતિથી પરશ્વસ્તી મોટાઈ વધી જ-
તી નથી, તેમ આપણે પ્રાર્થના કરીને માગીએ તોજ પરમેશ્વર આપણું ર-
ક્ષણ કરે એમ નથી; તોપણ આપણો ધર્મ છે કે ઉપકાર કરે તેનો ઉપકાર
અંતઃકરણથી દેખાડવો ને તેની પ્રાર્થના કરવી. તેજ પ્રમાણે માખાપે ધ-
ણાં ધણાં દુઃખ વેડી આપણને પાળી પોષી મોટા કર્યા અને અંતે પોતાની
સર્વ મિલકતના આપણને વારસ કર્યા તેથી માખાપના ગુણ સંભારીને તે-
નો ઉપકાર ન માનીએ ને પરમેશ્વર પાસે તેનું કલ્યાણ ન માગીએ તો
આપણા જેવા કૃતદ્રી લુણ્હરામી બીજા કેવા થાય ? રોજ શ્રાદ્ધ કરવાનો
વિધિ છે તે ન થાય તો અમાંસે અમાંસે, ને તેમ પણ ન બને તો મા-
ખાપની મરણ તિથિને દિવસ વરસમાં ફક્ત એકવાર અવશ્ય શ્રાદ્ધ કરવા-
નું કહ્યું છે. શ્રાદ્ધની ક્રિયામાં દર્બના ચટ કરીને પિત્રી રૂપે બેસાડવામાં આ-
વે છે, ને સાક્ષીબૂતને માટે વિશ્વદેવાના ચટ મૂકવામાં આવે છે, અને પા-

ણી, યજ્ઞ, તિલ્લ, ચંદન, પુષ્પ વગેરે સુગંધી પદાર્થો વડે વારંવાર તેની પૂજા કરવામાં આવે છે; તથા નૈવેદ્ય, ધુપ, દીપ; કરવામાં આવે છે. આ બધું કરવાનો હેતુ એવો જણાય છે કે એ પ્રમાણે વિધિ કરવાથી કરનારનું મન તેમાં તલલીન થઇ જાય છે અને અંતઃકરણથી શ્રદ્ધા એસે છે. આ વાતના ખરાપણનો અનુભવ જેઓ વિધિસર સમજી સમજીને શ્રાદ્ધ કરતા હોય તેમનેજ આવે.

દરેક ક્રિયામાં જુદી જુદી સામગ્રી અને વિધિ એ ચિત્તને સ્થિર કરવાનું તથા શ્રદ્ધા એસારવાનું સાધન છે. દોરડાંપર ચડેલા નટનું ચિત્ત ઢોલ શરણાર્ઠના શોરથી બરાબર ચપલ થાય છે; લડાઈનાં વાળાંથી લડવૈયાઓને ચરાતત ચડે છે, તેજ પ્રમાણે દેવજામાંના ધંટનાદ અને આરતીની ધુનથી દરશન કરનાર ભક્તનું શરીર ભક્તિભાવમાં રોમાંચિત થાય છે. માટે પ્રસંગ પ્રસંગની સામગ્રી પણ યોગ્યજ છે, એમ સમજાય છે.

એવું કહેલું છે કે મરનારની પછવાડે તેના પુત્રાદિક શ્રાદ્ધ કરીને જે અન્ન પાનાદિક ઉત્તમ ખાદ્યોને આમંત્રણ કરી આપે છે, તે અન્નપાનાદકથી શ્રાદ્ધના અધ્યક્ષ દેવતાઓ—વશુ, રૂદ્ર અને આદિત્ય—તૃપ્ત થઇ મરનાર પિતૃને તૃપ્ત કરે છે. પતિએ આપેલા પદાર્થો વડે ગર્ભણી સ્ત્રી પોતે તૃપ્ત થઈ ગર્ભનું પોષણ થાય છે, અને તૃપ્ત કરનાર પતિને પુત્ર રૂપી ફળ મળે છે, તેમ શ્રાદ્ધ કરનારને વંશવૃદ્ધિ, ધન, સ્વર્ગ ઇત્યાદિ સાફ ફળ મળે છે. હવે આર્ય ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે માણસ મરી ગયા પછી તે આ લોકમાં અથવા અન્ય લોકમાં જરાયુજ, ઉર્બિજ, સ્વેદજ અને અંડજ એ ચાર પ્રકારમાંથી ગમે તે જાતનું શરીર ધારણ કરે છે, ત્યાં પુત્રે આપેલા પદાર્થો તેને કયી રીતે પહોંચી શકે! વ્યવહારિક રીતિએ જ્યેતાં આ શંકા ખરી છે કે તેમ ન પહોંચવું જોઈએ. મરનાર તે તરતજ માણસ, પશુ, કે પક્ષી વગેરે હરકોઇ યોનીમાં તેનાં કર્મ પ્રમાણે અન્ય શરીર ધારણ કરે છે, તેને ત્યાં શ્રાદ્ધમાં આપેલી વસ્તુઓ પહોંચી શકેજ નહિ. પણ પાશ્વર્થાચાર્યકૃતિ વિચાર કરતાં એમ સમજાય છે કે જો પુત્ર શ્રદ્ધા સહિત એમ માને કે મારા પિતા તૃપ્ત થશે તો તેના ભાવની દૃઢતાથી એમજ થાય; એટલે તેના જે પિતા હતા તેજ તૃપ્ત થાય છે એમ તો નહિ, પણ તેવા ને તેવાજ ભાવના રૂપે જણાય, એટલે જેવી ભાવના તેવો ભાસ થાય અ-

ને ફળ મળે એટલેજ આશય છે; તેથી શ્રાદ્ધ કરવાની રીતિ ધણી સારી છે, મનને શુદ્ધ અને પ્રીતિવાળું કરે છે, અને પિતૃના થએલા ઉપકારનું ઝ-
ણુ ઉતારી પુત્રને તેનો પાડ માની પ્રાર્થના કરવાનો શ્રાદ્ધ ક્રિયા એ સારો પ્રસંગ છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

આચાર વિચાર.

॥ આચારઃપ્રથમોધર્મોધર્મસ્યપ્રમુરચ્યુતઃ ॥

સત્પુરૂષો સ્વધર્મોક્ત રીતિ પ્રમાણે જે ધર્મ કર્મ પાળતા આવે છે, તેને આચાર કહે છે. દેવકર્મ, પિતૃકર્મ, શૈયાશાય, ભક્ષાભક્ષ, પ્રાયશ્ચિત વગેરેનો આચાર વિચારમાં સમાવેશ થાય છે, એટલે એ બધી ક્રિયાઓમાં આચાર પાળવા કહ્યું છે. આચાર વિષયના પેટા ભેદમાં દેશાચાર એટલે દેશ પરત્વે, જાત્યાચાર એટલે જાતિ પરત્વે, અને કુળાચાર એટલે કુળ પરત્વે પાળવાની રીતિનો સમાવેશ થાય છે, આ બધી રીતિઓને રૂઢી એવું નામ પણ અપાય છે. હાલની બધી ચાલતી રૂઢીઓ વેદની આજ્ઞા પ્રમાણેજ હોય એમ જણાતું નથી. વર્ણ વ્યવસ્થા તૂટવાથી ધણો ફેરફાર થયો છે, તેથી બધી ચાલતી રૂઢીઓ સારી છે એમ કહી શકાતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ ધણી રૂઢીયો વિનાશતું મૂળ થઇ પડી છે. સર્વ ધર્મના લોકોને પોતપોતાના આચારનું પ્રયત્ન પ્રયત્ન ધોરણ બાંધેલું હોય છે. કર્મક્રિયા કરવામાં તથા તે કરવાને પાત્ર થવામાં શાસ્ત્રની તથા લૌકિક મર્યાદા રૂપ નીતિ રીતિ પરંપરાથી પળાતી આવી છે. આર્ય લોકોએ આચારને પ્રથમ ધર્મ અને પરમ ધર્મ ગણ્યો છે, તેમાં ક્રાંતિક ગંભીર અર્થ રહેલો છે. આચાર એટલે મર્યાદાવાળી વર્તણૂંક અથવા સારાસાર વિચાર અને તદનુસાર વ્યવહાર—જે ઉત્તમ રીતિ નીતિએ વર્તવાથી અક્ષત પ્રાપ્ત થાય અથવા આશુ. એવું નામ ધારણ કરવાને પાત્ર થવું તેને આશુનો આચાર કહે છે, અને તેથી ઉસટી રીતે ચાલવું તે દુશાચાર અથવા અનીતિ કહેવાય છે.

દેશ, જ્ઞાતિ અને કુળ પરત્વે અનેક આચાર વિધિના વિવેચનની જગા નથી, તેથી આચાર એટલે શૈયાશાય અને ચોખ્ખાઈ નિમિત્તે જે ક્રિયાઓ પાળવામાં આવે છે, અને જેને હાલના જીવાનીઆઓ ધર્મના બંધન રૂપે ન ગણતાં સ્વેચ્છાચાર ગણે છે, તે વિષે થોડું લખું છે. પ્રતિદિન નહાવું, દેવનું પૂજન નૈવેદ્ય ધરીને જમવું, અખોટ (ધોએલાં) વસ્ત્ર પહેરવાં, નાઠા પછી જમવું એટલે જમતી વખત નહાવું અને નવેણમાં રાખેલાં વસ્ત્ર અગર હીરનાં, ઉતનાં, કે શણના વસ્ત્ર કામમાં લેવાં, સૂતક પાળવું, ખાવામાં અમુક વસ્તુ ગ્રાહ્ય ને અમુક અગ્રાહ્ય, રજસ્વલા સ્ત્રીએ કશાનો સ્પર્શ ન કરતાં દૂર રહેવું વગેરે આચાર વેદ ધર્મના લોકનો છે. આ બધાંને ધર્મનાં બંધન રૂપ ન ગણતાં અવશ્યનાં ને ઉપયોગનાં છે તે આચરવાં એમ ધારીએ તો તે પ્રમાણે ધર્મનાં બંધન રૂપ થયા સિવાય પગાશે નહિ. નહાવું તે સ્વેચ્છતાને માટે છે, તેથી સમજી માણસો પોતાના શરીરના રક્ષણ માટે નહાય. પણ વળી નિયમસર નહિજ, કેમકે વયમાં બીજાં જે વ્યવહાર નડવાથી નિશ્ચય તૂટી જાય છે; પણ સવારમાં ઉઠી સ્નાન સંધ્યા કરી પછી ધંધો હાથમાં લેવો એ બ્રાહ્મણનો ધર્મ છે. એમ જેઓ ધર્મનું બંધન સમજી વર્તે છે, તેઓ કદી પણ નિયમ ચૂકે નહિ. કેમકે તેઓએ સ્નાન સંધ્યાનો વખત નિમેલો હોય છે તે વખત ચૂકાય ને કહેલી ક્રિયા ન થાય તો પ્રાયશ્ચિત લાગે. જે સ્નાન કરવું તે શરીરના રક્ષણ માટે છે ને શાયદો કરતા છે તો તે વિષે માણસોને નિયમમાં રાખવા માટે ધર્મનો પ્રતિબંધ કર્યો છે તે ઠીક છે એમ કારણસર કયુલ કરવું પડે છે. નવેણની ખાખતમાં જીદા જીદા દેશની ને નાતની જીદી જીદી રીત ચાલે છે. કાઠીયાવાડના જામી પંડિતના બ્રાહ્મણો જમે તેટલી વખત નહાય છે, ને કાંરે રાખેલું તથા કશાનો સ્પર્શ થયા વિનાનું વસ્ત્ર કે અખોટીઈ પહેરે છે. દક્ષણી બ્રાહ્મણો ધરની બહાર ગયા હોય, નીચ વર્ણના લોકોનો સ્પર્શ થયો હોય કે એવા બીજા કોઈ અશુદ્ધ થવાના કારણથીજ નહાય છે, નહિ તો બીજી વખત નહાવાનો તેમનામાં રીવાજ નથી. તોપણ હાથ પગ ઘોષ અખોટવસ્ત્ર પહેરીનેજ સંધ્યા કરે છે તથા જમે છે. તેમ વળી બીજા બીજી રીત ચાલતી હશે. પણ નહાવાથી મંજ શુદ્ધિ થઈ શરીર દૃઢકું અને સ્વસ્થ થાય છે, તો દિવસ રાત્રી મળી એ કે ત્રણ વખત નહાવું તેને ઘેલછાં

માનવી તે ભૂલ છે, એમ સમજાય છે, અને તેથી કાઠીયાવાડના ઉચ્ચ વર્ણના બ્રાહ્મણોમાં જન્મતી વખત નહાવાની જે રીત ચાલે છે તે ઉત્તમ છે. એથી ઉલટું બહાર રખડી આવી ગામડીઆ ગંદુ લોકોની પેઠે લૂગડાં કા-
રે મૂક્યાં ન મૂક્યાં અને ભાણાપર ઝૂકી જવું એ જંગલીપણું છે. અંગ્રેજ લોકો પણ જન્મવા વખતનાં લૂગડાં જીદાં રાખે છે; ત્યારે આપણુ આર્ય લો-
કોએ આવી ઉત્તમ રીત મૂકીને અનાર્ય રીત રાખવી એ કેવું શરમ જેવું
છે ! હરકોઇ વાતનો પ્રતિબંધ બાંધ્યા વિના તેની મર્યાદા કે છીટ રહી શ-
કતી નથી. ભોટમાં પાણી પડવાથી તેને એકવાડ ન ઠરાવેલ હોત તો નીચ
વર્ણની બાઈડીઓની પેઠે બ્રાહ્મણ જેવી ઉત્તમવર્ણની બાઈડીઓને પણ ભો-
ટ અને પાણીથી ખરડાએલા ગંદા હાથે ભોટની માટલીમાંથી ભોટ લેવાનું
મન થાત અને જે વસ્ત્ર પહેરીને અશુદ્ધ અને ગંદાં કામ કર્યા હશે તેજ
વસ્ત્ર પહેરીને રસોઇમાં કે પૂજનમાં બેસવાની છીટ કે વિચાર ન રહેત એક
છૂટ મળવાથી બીજી છૂટ લેવાનું માણસ જાતને સ્વાભાવિક વલણુજ હોય-
છે, તે પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે આચાર વિચારમાં ઉતરવાથી સુધડ બ્રાહ્મણ અને
મલિન આચારના ગામડીયા લોકોમાં કાંઇ તફાવત રહે નહિ; અને શરીર
સંરક્ષણના નિયમોનો ભંગ થઇ દુનિયાના લોકો સુધડ થવાને બદલે ગંદા
થાય. એજ પ્રમાણે સૂતકનો સુરતો પણ લોકોને સુધડ રહેવાનું શીખવેછે.
ગોત્રના મનુષ્યનું તેમજ ગુરુ મિત્ર કે બીજા પોતાના સ્નેહીનું સૂતક પાળ-
વા શાસ્ત્રમાં દરમાવેલું છે, તેનું કારણ એવું પણ કદપચ્ચમાં આવે છે કે
મરનારના પછવાડે સૂતકી જીવે પોતાનું મન સ્નેહમાંથી (સંસારમાંથી)
ખસેડવું અને મોજ શોખ તરફ ઉદાસીન રહી સર્વ નાશવંત છે એવિચાર
રી ઈશ્વર સ્મરણ કરવું કે જેમ તે સંબંધીનો નાશ થયો તેમજ પોતાનો
નાશ થવાનો છે, માટે અવિનાશી તો એક ઈશ્વરજ છે, તેથી તેનાપર પ્રી-
તિ રાખવી એજ ખરી પ્રીતિ છે. માટે તે દિવસોમાં સંસારના કામથી
વિરક્ત રહી ઈશ્વર સ્મરણ કરવું. બીજી કદપના એમ પણ થાય છે કે મ-
રનારના સંબંધ પ્રમાણે માણસો શોક પામે છે, એટલે શોક (દહાગારી)
ધારણ કરી નિર્માલ્ય વસ્ત્ર પહેરેછે, કેટલાક દિવસ સુધી માથાના વાળ વ-
ધવા દેછે ને મૂઠો સહીત તેનો ત્યાગ કરેછે, મિષ્ટાન્નનો ત્યાગ કરી કુપું
માપું અન્ન લેછે; વગેરે દેહ દમનની ક્રિયાઓ વડે વિરાગવાન થાયછે. મૂઠ

મુંડાવવી એ તેમાં માની લીધેલી શોભા દૂર કરી ગર્વ મૂક્યો અથવા નમ્રતા પકડી એમ બતાવતું છે. સતકીનો જીવ શોક યસ્ત, મલીન અને અપવિત્ર હોવાથી દેવ પિતરનાં પવિત્ર કર્મ કરવાથી તેને દૂર રહેવાતું કહ્યું છે. શરીરની શોભા એ સંસારનો સ્નેહ એટલે આસક્તિ વધારનારૂં સાધન છે, અને સંસારમાં આસક્ત માણસનું વિરાગહીન મન નિવૃત્તિ પામી શકતું નથી. પણ ધણા સુધારાવાળા અને અંગ્રેજી બણેલા ધણા જીવાનો અને જીના પણ મૂંછો મુંડાવવામાં મુગ્ધા છે કે રખેને તેઓની લાંબી વાંકડી મૂંછો જવાથી તેમના મુખની શોભા ઓછી થશે. તેટલા માટે કેટલાકને તો મોતાના વડિલ પૂજ્ય માળાપના મરણના સમાચારથી જોડેલો ખેદ થાય છે તેના કરતાં મૂંછો મુંડાવવાની ફિકરમાં પડવાથી વધારે ખેદ થતો જણાય છે.

રજો દર્શન.—રજો દર્શનના દિવસોમાં રજસ્વલા સ્ત્રીએ દૂર રહેવાની રીત વૈદકશાસ્ત્રને પ્રુષ્ટિ આપે છે. રજસ્વલા સ્ત્રીને અડવામાં શું અબઝાર્થ જવાય છે, એમ માની તેનો સ્પર્શ કરવાથી અને તેની સાથે વ્યવહાર કરવાથી સ્ત્રી પુરૂષને એ દિવસોમાં પણ સમાગમ થવાનો સંભવ છે અને તેમ થાય તો મોટો અનર્થ થાય એવું વૈદકશાસ્ત્ર કહે છે. રજો દર્શનના ચાર દિવસ ઠરાવ્યા છે, તે પહેલાં રજસ્વલા સ્ત્રીને અડકવું નહિ ને કદિ તેનો સ્પર્શ માત્ર પણ થઈ જાય તો અબઝાર્થ એ ને નહાતું પડે, એ ધર્મ માન્યો છે, ને તેમ માનીએ તોજ આ સખ્ત ધારો અથવા પરહેજ પળી શકે એમ છે. આ કળીયુગમાં એકે વાત ધર્મના બંધન વિના પળી શકવાની નથી, કેમકે લોકો સારાસાર કે હિતાહિતનો વિવેક બરેલો વિચાર કરવાની ટેવ કે શક્તિ ખોઈ બેઠા છે. પારસી લોકોની સ્ત્રીઓ આપણી હિંદુ સ્ત્રીઓ કરતાં પણ બહુ સરસ અને સખ્ત રીતે તે રીત પાળે છે. આપણામાં ચાર દિવસ પાળવાનો રિવાજ છે ને તે લોકોમાં રજો દર્શન થાય ત્યાં સુધી સ્ત્રીએ દૂર રહેવું એવો નિયમ છે. અંગ્રેજ લોકો પણ એ વખતમાં સ્ત્રીને દૂર રાખે છે; આટલું છતાં સુધારાના કેટલાક ખાં સાહેબો સુધારાની ટોચે એટલા બધા ચઢી ગયા છે કે તેઓ રજસ્વલા સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરવામાં કાંઈ બાધ જોતા નથી કેમકે તેનો સ્પર્શ કરવાથી આપણને શું ચોંટી બેસે છે, એમ બોલે છે. ધુળ પડી આવા બ્રહ્મ વિચારના જીવાનોની કળવણીમાં અને તેમણે મૂઢણ કરેલા વિચારોમાં !!!

અહલ્યુ.—તેવીજ રીતે ગૃહલ્યુને દિવસ સૂતક પાળવાની રીત નીકળી છે, તે પણ સકારણુ છે. સૂર્ય તેજસ્વી છે, અને પૃથ્વી તથા ચંદ્ર નિસ્તેજ છે, તેનાપર સૂર્યનો પ્રકાશ પડવાથી પ્રકાશિત થાય છે. તેથી જ્યારે પૃથ્વી તથા સૂર્યની વચ્ચે ચંદ્ર આવે છે ત્યારે સૂર્યનું અજવાળું પૃથ્વીપર આવતાં ચંદ્ર વચ્ચે પડવાથી રોકાય છે. તેથી સૂર્ય અહલ્યુ થાય છે. તેજ પ્રમાણે ચંદ્ર તથા સૂર્યની વચ્ચે પૃથ્વી આવે છે ત્યારે ચંદ્ર અહલ્યુ થાય છે; એ વાત તો સિદ્ધ થએલી છે. પણ ત્યારે તે દિવસોમાં સૂતક પાળવું, લૂગડાં ધોવાં તથા ઘર સ્વચ્છ કરવાનું પ્રયોજન શું હશે એવો સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે. આ આખતમાં આ પ્રમાણે અનુમાન થઈ શકે છે. જે વાત વિદ્વાન વર્ગની નજરે કદાપિ ક્ષુબ્ધક જણાશે, પણ અહલ્યુને સૂતક તરીકે પાળવું એ રીત ધણે દરજે ફાયદા કારક, આળસનું આળસ ઉડાડે છે, ને મલીનને નિર્મળ કરે છે; અને ભણે સુધારો તે રીતને વહેમ કે ગમે તેમ કહે, પણ મનુષ્યનો મોટો ભાગ અગ્નિ હોય છે, તેઓ સ્વચ્છતાના આરીક નિયમો તથા તેના ફાયદા સમજી શકતા નથી, તો સ્વચ્છ રહે પણ ક્યાંથી? ત્યારે આ અગ્નિ વર્ગ ઉપર સ્વચ્છતાના જે નિયમો થળાવવા સુધારો અને કેળવણી ધણા શ્રમ વિના ભાગ્યેજ શક્તિવાન થઈ શકે, તે નિયમો અહલ્યુનો પ્રસંગ વગર શ્રમે હર હમેશ પળાવે જાય, તો પછી અહલ્યુ પાળવાની રીત કેટલું મહત્વ ધરાવે છે, ને મંડળ સમૂહને પરિણામે કેટલી ફાયદા કારક છે, તે સ્પષ્ટ સમજાય છે, અને ખરી વાત એમ છે, તો “અહલ્યુ પાળવું” એ આપણા યુદ્ધિશાળી અને દીર્ઘ દ્રષ્ટિવાળા વિદ્વાન ઋષિઓનું આજ્ઞા વચન શામાટે ન પાળવું? અને શાવાસ્તે તેને શાસ્ત્રનું લાભકારક દરમાન ન ગણવું?

દિવસ તો બધા સરખા છે, પણ કારણ સહીત અમુક તિથિને દિવસે અમુક કાર્ય કરવું એવો આજ્ઞા શાસ્ત્રકારો આપી ગયા છે. ક્ષયા તિથિ એટલે અમાવાસ્યાને દિવસે શ્રાદ્ધ કરવાનું કહ્યું છે, દિવાળીની રાત્રે દિવા કરવાનું અને અગીયારસને દહાડે ઉપવાસ કરીને ઇશ્વરનું ભજન કરવાનું તથા કથા શ્રવણ કરવાનું કહ્યું છે. એમ વર્ષમાં કેટલાક દિવસો અમુક અમુક ક્રિયા કરવાના ઠરાવ્યા છે, જેથી રોજનો કંટાળો દૂર થઈ માણસો નવાં કાર્ય કરવા જગૃત થાય છે, ને આનંદી ઉમંગી દેખાય છે. માટે અહલ્યુની આખતમાં પણ ડાહ્યા ઋષિઓએ વિચાર ક્યો હશે કે વરસમાં એકવાર કે એવા-

૨ રસોડું ઉઘે નીચેથી બધું લીંપી સાફ કરવાનો અને પાથરી લૂગડાં ધોવાનો એક દિવસ ઠરાવ્યો હોય તો ઠીક-પછી અહણુનો દિવસ નવાઇ જેવો જાણી તે દિવસે બધી સ્વચ્છતા કરવાનું ઠરાવ્યું; તથા અહણુ રહે એટલીવાર સાંએ ઈશ્વરનું ભજન કરવું તથા દાન આપવું એમ ઠરાવ્યું. આ ઠરાવ ઘણા ઉદાપણથી કરેલો જણાય છે. કુતર્કી માણસો આ વિષે પણ સવાલ કરશે કે અહણુને દિવસ જરૂરના કામમાં રોકાયથી કદિ ખીજે દિવસ સ્વચ્છતા કરીએ તો શું ખોટું? ઘણું ખોટું. જે કામ જે દિવસને માટે મુકરર કરેલું હોય તે કામ તેજ દિવસે ન થાયતો વ્યવહારમાં મોટી અડચણ આવે તે નીચેની વાતપરથી સમજશે.

દેનેશ્વર તથા સોમેશ્વર નામના બે બ્રાહ્મણો પરદેશ માલ ખરીદવા ગયા હતા તે બ્યારે પોતાને ગામ માલનાં ગાડાં ભરીને લાવ્યા અને દરવાજે આવ્યા ત્યારે દરવાને કહ્યું કે શહેર સુધારા માટે ગાડા દીઠ રૂ. ૧ લેવાનો દરબારનો દરતુર છે, તે આપીને ગાડાં ગામમાં લઈ જાઓ. તેમાંના એકે તો રૂપીઆ આપવા કમુલ કર્યું. પણ ખીજાએ કહ્યું કે ગામમાં ગયા પછી હું રૂ. ૧ ને બદલે રૂ. ૨ મ્યુનિસિપાલ ખાતામાં ભરી આવીશ, તો પછી હમણાંજ આપવો એવી વહેમની વાત શ્રમાટે કરવી જોઈએ છીએ. આમ કહીને ગાડાં ગામમાં લેવા માંડ્યાં, એટલે દરવાને પોલીસને બોલાવીને ગાડીવાનને કલેક્ટર સાહેબની કચેરીમાં લઇ ગયા. ત્યાં પણ ગાડીવાને એજ દલીલ કરી કે સુધારા ખાતાના ખર્ચ માટે રૂ. ૧ લોહો એજ મતલબ કે, ખીજા? તો કાલ કે પરમ દહાડે એકના બે રૂપીઆ આપી જઈશ. કલેક્ટર સાહેબે કહ્યું કે તું પરમ દહાડે પાંચ રૂપીઆ આપી જાય, પણ દરવાજે દાણ ચૂકવવાનો ધારો તૂટી જાય. ને પછી એવી છૂટ આપીએ તો બધા લોકો કાંઇ એની મેળે આવીને દાણ ભરી જાય નહિ, તેને માટે વળી ઉધરાણી કરવા માટે જુદાં માણસો રાખવાં જોઈએ જોયી ખર્ચ, વખત એ બન્નેનું નુકશાન થાય. માટે તેં અમારો ધારો તોડ્યો. એમ કહીને તેના રૂપીઆ ૨૫ દંડ કર્યો. તેજ પ્રમાણે દરેક કામકાજ અને ક્રિયાને માટે એક દિવસ નક્કી મુકરર ન કર્યો હોય તો બધા લોકો નિયમસર પાળે નહિ, ને તેથી આજસુ લોકો સદા ગંદા રહેવાથી રોગની ઉત્પતિ થાય. માટે રસોડું, લૂગડાં વગેરે સાફ કરવાને અહણુનો દિવસ નક્કી કર્યો છે; માટે તે દિવસે

કોઈ તે પ્રમાણે ન પાળે તો પેલા ગાડીવાને સરકારનો કાયદો તોડ્યો ને તેનો દંડ થયો તે પ્રમાણે તે પણ આપણા ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા તોડ્યા બાબતનો ગુહેગાર થાય છે ને તે પણ શિક્ષાને પાત્ર થાય છે.

વળી કોઇ બહાને પરમેશ્વરનું ભજન કરવું તથા દાન આપવું, એ ચાલ પણ ધણો સ્તુત્ય છે એવું કોઇથી પણ ના કહેવાશે નહીં. આ અહણની ક્રિયા બીજા શુદ્ધ, પારસી કે મુસલમાન લોકો નથી પાળતા તો તેના ઉપર દ્વેષ રાખવો નહિ, પણ આપણે તો તે ચાલ સારો જાણી પાળવા ચુકવું નહિ. હિંદુઓની દીવાળીનો તહેવાર સારો જાણીને મુસલમાન, પારસી વગેરે લોકો પણ દીવાળીના દીવા કરે છે, તેમજ અહણ નિમિત્ત રસોડું વગેરે સાંકરવાનો તથા ભજન અને દાન કરવાનો ચાલ પાડે તો ધણું સાફ. પછી અહણને માટે પુરાણમાં ક્રિયાપર રૂચી ઉપગમવવાને વાસ્તે ગમે તેવી કથા હોય; એવી કથા દરેક દેશનાં ધર્મ પુસ્તકોમાં હોય છે, તે પરથી તે વાતને હાસી કાઢી વહેમમાં ગણવી ન જોઈએ; પણ તેનો હેતુ વિચારવો જોઈએ.

અહણને ન પાળનારા હિંદુ લોકો એવું સમજતા હશે કે બ્યારે અહણ પાળવાનો હેતુ સાફસુફ રહેવાનો છે, તો સાફસુફ કેમ રહેવું તે અમે સમજીએ છીએ ને સાફ રહીએ છીએ; આ બોલવું સહેલું છે, પણ નિયમ પ્રમાણે વર્તવું કઠણ છે. શરીર સાચવવાને માટે પોતે સાફ રહેવું તથા લૂગડાં તથા ધર સાફ ચોખ્ખાં રાખવાં એવું સમજનારા અને ચોખ્ખાઇની વ્યાખ્યા કરનારા તો ધણા હશે પણ તે પ્રમાણે વર્તનારા, હું સમજું છું, ધણા થોડા હશે. હાલની પ્રજાના ત્રણ વર્ગ પાડીએ તો ઉત્તમ વર્ગના લોકો સમજી ને સાફસુફ રહેતા હશે, પણ તે સંખ્યા ધણી થોડી છે; બીજો મધ્યમ વર્ગ તે તો કેવળ લે બાગ્ય ભૂરજ છે. તેઓ પહેલા વર્ગના લોકોની રીતને પ્રમાણ ગણી તેમની નકલ કરવા જાય છે, પણ કાંઈક અજ્ઞાનતા અર્ધદગ્ધપણું, અને બીજું જોઇતાં સાધનો (દ્રવ્યાદિ)નો અભાવ તેને લીધે જો કે ઉપરથી તો ઇત્તીદાર લૂગડાં શરીરપર દેખીએ પણ તેઓની અંદરની સ્થિતિ ધણી બગડેલી માલમ પ્રડશે. તેઓના રસોડામાં જતાં કંટાળો ઉપજે. ચૂલામાંની રાખ બાગ્યેજ વરસમાં એકાદ વખત તરછટ દૂર કરવામાં આવતી હોય. ચૂલાની આગમણ ગાયની ગમાણ જેવી અને રસોડું બેંસની કોડ જેવું લાગશે. બીંતો કાળી અને તે ઉપર તથા છાપરાંમાં બાવાંના થર બરેલા

દેખો, આ બધું શાથી? આપણે નિયમિતપણે વર્તતા શીખ્યા નથી, ને શાસ્ત્રો નિયમિતપણે વર્તવાનું શીખવે છે, તેનો અનાદર કરીએ છીએ તેથી. પણ ત્રીજો વર્ગ કનિષ્ઠ સ્થિતિમાં ગણીએ તે ઉપરથી સાદા માલમ પડે પણ અહણુ સૂતક ને બાવપૂર્વક માનનારા હોવાથી તેમણે પોતાનાં રસોડાં અને ઘર વરસમાં ઘણી વખત સાફ કરવાના પ્રસંગ આવે છે. અને તેથી સ્વચ્છતાના નિયમોથી અજ્ઞાન છતાં પણ મધ્યમ વર્ગના કરતાં વધારે નિયમિતપણે અને સ્વચ્છ રહેવાને શક્તિમાન થાય છે. માટે વિદ્વાન અને ઉત્તમ વર્ગના લોકોએ પોતે પારંગત થયા હોય તોપણ શાસ્ત્રની આજ્ઞાઓનો અનાદર નહિ કરતાં પ્રજ્ઞને પાળી બતાવવી જોઈએ કે તેથી હિંદુ લોકો આચાર વિચારમાં ને નિયમિતપણામાં ઉતરતા જાય છે તેમ ઉતરે નહિ. તામ્બુળીની વાત નથી કે મ્યુનિસિપાલિટી (સુધારા ખાતું) માથું પીટીને મરે તોપણ ન થાય તેવું કાર્ય અહણુનો નિમિત્ત-તેમાં માનેલો ધર્મ—એક દિવસમાં વગર શ્રમે, વગર પૈસે, અને વગર હુકમ કર્યે નિરંતર કર્યે જાય છે. અને એ લોકો આવા નિમિત્તે પોતાના ઘરનું, અહણુ—ગંદવાડ કાઢી પોતાના શરીર, વસ્ત્ર અને ઘર સાફ કરી બીજા આવતા અહણુ સુધી નિરાંત કરી બેસે છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત.—દરેક ધર્મમાં અયોગ્ય અથવા પાપ બરેલા કામને માટે અમુક રીતે પસ્તાવો બતાવવાની શિક્ષા ઠરાવી હોય છે, તેમ આર્ય ધર્મશાસ્ત્રમાં ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ એ પણ કરેલાં પાપના પસ્તાવાની નિશાની છે. માણસ હમેશાં પોતાના પાપને માટે અંતરમાં તો પસ્તાય છે, પણ તે પસ્તાવો લોકોના મોં આગળ કહી બતાવી એમ દેખાડવું કે બીજાને પણ આવાં પાપને માટે આવી રીતે પસ્તાવો કરવો પડશે તથા તેના જાત બાઇઓ પાસે દીનતા બતાવવી પડશે. આવી રીતે પસ્તાવો કહી બતાવવો કે કરી બતાવવાની શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાને ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ કહે છે. પ્રાયશ્ચિત્ત એ કરેલાં પાપની કમુલત છે, કે મેં તે પાપ કર્યું છે, ને તેનો મન પસ્તાવો થાય છે. તેનો પસ્તાવો ખરો છે કે ખોટો તેની લોકો વિદ્વાન માણસો મારફત પરીક્ષા લે છે, અને તેટલાજ માટે શરીરની શુદ્ધિના નિમિત્તે ગાયનું મુત્ર તથા છાણુ શરીરે ચોપડવા આપે છે, અને પાપી માણસ લોકોના દેખતાં તેમ કહે છે, અને પોતાનું અભિમાન મૂકી દઈ માની ગુરુઓને શ-

રણે આવે છે. આથી લોકોને આવાં પાપ કરવાથી દૂર રહેવાની સૂચના મળે છે કે જો પાપ કરશું તો લોકોનો તિરસ્કાર મળશે ને મૂત્ર છાણુ ઇત્યાદિ પદાર્થો વડે સંસ્કાર સડન કરવા પડશે ત્યારેજ લોકો પાછો તેનો સ્વીકાર કરશે. માટે પ્રાયશ્ચિત એ વેદોક્ત શિક્ષા છે. કેટલાંક પાપનું પ્રાયશ્ચિતવડે આંહીજ નિવારણ ઠરાવ્યું છે ને કેટલાંક પાપને માટે જન્માંતરમાં શિક્ષા ભોગવવી પડે છે, જે વાતની વિદ્વાન લોકોએ માણસોને સમજાવવાને અનેક આખ્યાનો અને હૃદયને બેદે એવી સાદ્રખ્ય વાતો વડે પ્રતીતિ કરાવી છે, તેવી વાતો ખરી માની તે પ્રમાણે વર્તનારની તેવીજ ગતિ થશે એમ માનવું એજ કર્તવ્ય છે, છતાં કલ્પિત છે માટે તેનો અનાદર કરવો તેના કરતાં તે ખરીજ છે એમ માની તેમાંથી શિખામણ લેવામાં શું ખોટું છે તે સમજાવું નથી. તોપણ સુધારાવાળાઓ તેવી વાતોને વહેમમાં ગણે છે.

વહેમ.—જે જે વ્રત અને આચરણ કરવાનાં કહ્યાં છે, તે બધાં બધા લોકોને માટે એક સરખી રીતે પાળવા માનવા કહ્યું છે, એમ પણ નથી. જુદા જુદા માણસોની જુદી જુદી વૃત્તિ અને પ્રકૃતિને અનુસરીને ડાહ્યા માણસોએ જુદા જુદા નિયમો બતાવ્યા છે. એક માણસની પ્રકૃતિને બંધ બેસતો એક નિયમ વૈદે અથવા ડાહ્યા માણસે બતાવ્યો, તે નિયમ બંધાએ પાળવાનું કાંઈ ફળ નથી પણ વખતે ઉલટું નુકશાન થાય છે, છતાં હાલમાંતો એક માણસ ખરું યા ખોટું આચરે તે બધા લોકો લઇ પડે છે ને ગાડરનાં ટાળાંની માફક ફોરાય છે. વળી એમ પણ અનુમાન થાય છે કે જે ક્રિયા અથવા રીત એક સ્થળે પાળવા માનવામાં આવે છે તેજ ક્રિયા અથવા રીત ત્યાંથી થોડે છેટે વસનારા લોકોના જાણવામાં પણ ન હોય. જો આ બંધી ક્રિયા બધા લોકોના હિતની હોય તો બધે ઠેકાણે બધી રીત કાં પળાતી મનાતી ન હોય? આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે અનેક તરેહના વ્રતો અને રીતોએ બધાં માણસોને વાસ્તે નથી. વૈદે એક માણસને તેની પ્રકૃતિ જોઈ કહ્યું કે દહીં ખાવું નહીં, ખાવાથી નુકશાન છે. તે સાંભળી બીજા પણ તેજ વાતને પકડી રાખે તો તે ભૂલ છે. બધાને તે માફક ન આવે એમ નથી. એક ગર્ભવતી સ્ત્રીના પ્રસવ કાળની વેદના જોઈને બીજી ગર્ભવતી સ્ત્રી ગભરાણી જે મને પણ આ દુઃખ વેઠવું પડશે એવી શિક્ષામાં વ્યવસ્થિત વાળી બની ગઈ, તે ઉપરથી એમ નિયમ કરી લીધો જે સુવાવડી સ્ત્રી

પાસે ગર્ભાણી સ્ત્રીએ જવું નહિ ને મોઢું દેખાડવું નહિ. જો કે હેતુ સારો છે, પણ તેમાં વહેમનું ખીજું કારણ નથી. એક ઠેકાણાના લોકોમાં એવો રીવાજ છે કે ધરની આગળ એટલે ચાલતી ડેલી ઉપર મેડી એટલે ભેંમાં બંધાય નહિ. આવો વહેમ કાંઈક આકસ્મિક યનાવને લીધે ચાલતો થયો હશે પણ ખીજા પાસેના ગામમાં એવો કાંઈ વહેમ નથી. પ્રલાણે વારે ફલાણું કામ કરવું વર્જીત છે, કેટલીક તિથિઓ દળવા, ઘોવા, લીંપવા, સીવવા, માથે નહાવા વગેરે કામને માટે વર્જીત છે, બુધવારે દીકરી સાસરે ન મુકવી, મંગળવારે ભાઈ બહેને જીવું ન પડવું, નાના બાળકને આરસી ન ખતાવવી, માથે દીવો ઉતરવાથી ગુમડાં થાય, ચાળણી કે ખાટલામાંથી દીવાના પડછાયામાં આવવાથી ગુમડાં થાય, એ માણસની વચ્ચે દેવતા કાઢવાથી તેને લઢાઈ થાય, હાથોહાથ મીઠું લેવું નહીં, દીવાને ડુંક મારવી નહિ, બ્રાહ્મણે ધોતીઆંતો કછોટો વાળવો નહિ, ઉંટ કે ગધેડાની સ્વારી દિનતિ વર્ગને વર્જીત છે; ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ અનેક ડોશી શાસ્ત્રી ને જોશી શાસ્ત્રીની વાતો છે, જેમાંની કેટલીક વૈદકશાસ્ત્રને મળતી છે, એટલે વૈદકશાસ્ત્ર એવી કેટલીક વાતોને મનાવે છે; શુકન અપશુકનની સિદ્ધિ, મંત્ર સિદ્ધિ, ભૂત, પ્રેતની વાતો; એવી અનેક વહેમ વાર્તા પણ ચાલતી જોવામાં આવે છે, પણ તેમાંની કેટલીક વાતો નિમિત્તને લઈને ઉભી થઈ છે, પણ હાલ જેમ કારણ સમજ્યા વિના કેવળ વહેમ ભરેલી રીતે માનવામાં આવે છે એવું કાંઈ નથી. ખીચડી સાથે દૂધ ખાવામાં દોષ છે, તેને કેટલાક લોકો ખોટો વહેમ ગણે છે, પણ વૈદક શાસ્ત્ર કહે છે કે, ખીચડીમાં અથવા જે ચીજમાં મીઠું (ક્ષાર) ભળેલું હોય તે સાથે દુધ ખાવાથી તે ચીજ ઝેર રૂપ થાય છે. પણ તે વાત અજ્ઞાન લોકો ન જાને માટે કારણ વિના એમજ ઠરાવ્યું કે દોષ છે, ભોળા લોકોનાં મન જેમ ભભાવે તેમ ભમે પણ વિદ્વાન અને ડાહ્યા લોકોએ સત્યાસત્યનો શોધ કરી જે વાતો કારણસર ચાલે છે તેનાં કારણ લોકોને જણાવવાં જોઈએ અને ખોટા વહેમનો ત્યાગ કરાવવો જોઈએ. જેમ અધ્યાયારથી હાની છે તેમ અત્યાયારથી પણ હાંસી થાય છે. માટે દેશ કાળને અનુસરી જે આર્ય રીતિ છે તેજ રાખવી અને વહેમનો ત્યાગ કરવો. “**देशकालौ संकीर्ण**” એવું આપણા શાસ્ત્રકરો ઠામ ઠામ લખી

ગયા છે, એ મહા વાક્યમાં કાંઈ ઉંડો ભેદ રહ્યો છે. વળી કહ્યું છે કે:—

॥ देशकालानुसारेण वर्तितव्यसंदावयैः ॥ દેશ કાળને અનુસરીને ડાહ્યાલો-
કાએ ચાલવું જોઈએ; અને વહેમની વાતો જે આંતે નુકશાનકારક છે તે-
નો ત્યાગ કરવો તથા લોકોને તેમ કરવા શીખવવું જોઈએ. ખોટા વહેમ-
થી માણસનું મન નયનું થઈ જાય છે અને ઘણી વાર ભ્રમિત થઈ ગાંડો
બની જાય છે. ભૂત વગેરેની વાતો જે નયના મનના પુરૂષ અથવા સ્ત્રીના
મનમાં ખરેખરી ભરાઈ ગએલી હોય છે, તે એકાદ વખત અધારી રાતે
પડછાયો અગર ખીજ વસ્તુ જોઈ તેને ભૂત માની લે છે, અને ભયનો મા-
યો માંદો પડી મરણનોત્તર જાય છે. આવા વહેમી અને ખીકણ માણસથી
કોઈપણ હિમતનું કામ થઈ શકતું નથી. મિત્રાડી આડી ઉતરે અથવા છીંક
થાય એ દરેક કામને આરંભે અપશુકન ગણાય છે. એકાદ વખત આવી વ-
હેમની વાત ખરી પડે છે, એટલે ‘કાકતાલીય વત્’ ‘કાગનું બેસવું અને તા-
ડનું પડવું.’ થાય છે. તે પરથી એમ ઠરાવી દીધું કે કાંઈ કામ કરવા જ-
તાં હોઈએ તે વખત છીંક થાય અથવા મિત્રાડું આડું ઉતરે તો અપશુક-
ન થયા. આવા વહેમથી લોકો જતા અટકી પડે છે, અને કદિ પ-
રાધીનપણાને લીધે જતું થાય છે, ને ધારેલું કામ પાર ન પડતું તો શુકનને
જ દોષ દે છે, જે કે કામ થતું ન થતું એ છીંકને આધીન નથી. આવી
કોઈ પણ વાતના હજારો દાખલા મળતા આવે અને એક પણ દાખલો ખો-
ટો ન પડે ત્યારે તો તે વાતને વહેમમાં ન ગણતાં કાંઈક કારણસર માન-
વી તે યોગ્ય છે. જે વાત એક દાખલામાં લાગુ પડે તે વાત તેવાજ બીજા
બધા દાખલામાં લાગુ પડવીજ જોઈએ, ને ન પડે તો તેને તરતજ ખોટી
માનવી. લોકો કોઈ પણ વાતનો તોલ કરી સત્યાસત્યનો વિચાર કરી ચાલ-
તા નથી તેથી વહેમી લોકોથી ઉત્પન્ન થએલી વાતો ઉલટી વૃદ્ધિને પામતી
ગઈ છે. હાલમાં વહેમની કેટલીક વાતો નિર્મુળ થતી જાય છે, તેમ વળી
અમારા કેટલાક સુધરેલા જુવાનીઆઓ ખરી માનવા જેવી વાતને વહેમ-
માં ગણી અત્યાચારને લીધે ઉલટો અનર્થ કરે છે. ખરી વાતને વહેમમાં
ગણી તેનું નિર્મૂળ કરવામાં જેટલું નુકશાન છે, તેના કરતાં વહેમ માનવામાં
એટલું નુકશાન છે, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત છે.

પણ વળી વહેમની બાબતમાં કેટલાક સુધારાવાળા તો કહે છે કે હિન્દુઓની સંસારિક સ્થિતિ સુધરતી નથી તેનું કારણ એવું છે કે જે તે વાતમાં ધર્મનું લક્ષ્ણ લગાડવાથી કોઈ વાત પાર પડી શકતી નથી. જે કામ લઈ ખેસો તેમાં ધર્મબંધન તો ખરુંજ. આ ધર્મની ખેડી સુધારો થવામાં આંડીખીલી રૂપ છે અને તેથી વ્યવહારિક કામકાજ, વેપાર રોજગાર કે હુન્નર કળાની વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી.’ આ વાત જેટલે દરજે માનવામાં આવે છે તેટલે દરજે ખરી હોય એમ માની શકાતું નથી. ધર્મને અડચણ રૂપ માનવો એતો પોતાના ધર્મથી પોતાની અજ્ઞાનતા બતાવે છે; અને એ અજ્ઞાનતા અને અનાસ્થાને લીધે તો ઉલ્લેખ ધર્મમાં ગોટાળો થઈ પડ્યો છે, તે કાઢવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે. હિંદુ ધર્મે બધી રીતે રસ્તા ખુલ્લા મુક્યા છે. કોઈ જાનની અડચણ કે નડતર થાય એવું રાખ્યું નથી. યાત્રિજેદ અને પ્રવાસનો પ્રતિબંધ એ સુધારો થવામાં અડચણ કરનારા બે મોટા પ્રતિબંધો મનાય છે, પણ દેશને અનુસરીને તે પ્રબંધમાં ફેરફાર કરી વર્તવાને ધર્મ ક્યાં મના કરે છે? કેટલીક વાતોનો ધર્મ નિષેધ કરે છે, પણ અવશ્ય કે અનિવાર્ય કારણસર કરવું પડે તે કરણ, અને તેમ કરતાં શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાનું પાપ થાય તેનું નિવારણ શાસ્ત્રમાં બતાવેલાં પ્રાયશ્ચિત્તથી થાય છે. પરદેશમાં પ્રવાસનો પ્રતિબંધ છે પણ પરદેશ જઈ આવનાર પ્રાયશ્ચિત્ત વડે બાધથી મુક્ત થઈ શકે. આગળ હિંદુસ્તાનમાં શકત હિંદુનીજ વસ્તી હતી અને પરદેશી મુસલમાનો કે યવન લોકોને સ્પર્શ કરવાનો પણ દોષ હતો, જે દોષમાંથી નડાવાથી મુક્ત થવાનું હતું. પણ હવે હિંદુસ્તાનને ધણા દેશો સાથે પાછો સંબંધ બંધાવાથી પરદેશી લોકોની સાથે ધણાં કામકાજનો સંબંધ પડ્યો તેથી હવે મુસલમાનને અડકીને નહાવું એવી છીટ રહી નથી.

સવારમાં ઉડી બ્રાહ્મણે ટાઢે પાણીએ સ્નાન કરવું, એવું કહેવું છે, પણ ટાઢું પાણી શરીરને માફક ન હોય તો ઉના પાણીથી પણ નવાય, અને બહુ મંદવાડ હોય તો ભસ્મ-સ્નાન પણ વિધેય છે અને તેથી અવસ્થામાં જે ટાઢે પાણીએ નાહી શરીરને કષ્ટ આપેતો ઉલટું પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે. ઉપવાસ કરવા માટે નિરાહાર, ફળાહાર અને એકાહાર એમ માણસની પ્રકૃતિને અનુસરી સર્વ રીતે છૂટ મૂકી છે, તેથી પોતાની તનદુરસ્તી જળવાય તેમ એ ત્રણમાંથી જે રસ્તો અનુકૂળ આવે તે પ્રમાણે કરવું. એવું-

જ કાંઈ બંધન નથી કે એકાદશીને દિવસ કાંઈ ખાવુંજ નહિ. અધિકાર પ્રમાણે ભૂતિ પૂજ કરેા યા ન કરે તે બધું સરખું છે. જેમ બધાં ધર્મ કર્મ વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે નીમી આપ્યાં છે, તેમજ પૂજનનો પ્રકાર છે. જ્ઞાની લોકોને ભૂતિપૂજન કે બીજી ક્રિયા કરવાની જરૂર નથી, પણ જ્ઞાન રહીત માણસોએ, સ્નાન, સંધ્યા, પૂજ વગેરે ઈંદ્રિયો વશ રાખવા તથા ચિત્તની શુદ્ધિ કરવા માટે કરવાં જોઈએ. એમ બધી બાબતોમાં અધિકાર પ્રમાણે કરવા કહ્યું છે. બ્રાહ્મણને જનોઈ તથા શિખા ધારણ કરવાનું પ્રમાણ છે. પણ જ્ઞાન સંપન્ન વૈરાગ્ય શીલને તેની જરૂર નથી; મરનાર પાછળ તેનું સ્તક પાળવું એમ પણ છે અને સન્યાસીના પ્રેતનો સ્પર્શ થવાથી પણ સ્તક લાગવું નથી; મડદાંને બાળવું, તેમજ દાટવું, પાણીમાં પ્રવેશ કરાવવો, કટકા કરી પક્ષીઓને શાડી ખાવા દેંકી દેવા એવા બધા વિધિ છે; ડાઢી, જટા તથા નખ ન વધારવા, અને વધારવા એવું પણ છે; અજ્ઞાનીને જન્મ મરણ અને જ્ઞાનીને કંઈ નથી; સ્વહસ્તે પાક કરીને ખાવું એમ પણ છે, અને સન્યાસી સ્વહસ્તે રાંધી ખાય કે પારકું ખાય તેમાં દોષ નથી. એ પ્રમાણે જેને જેવો અધિકાર તે પ્રમાણે તેને વર્તવાનું છે. કર્મકાંડ ઇંદ્રિયદમનાર્થ છે, સાકાર ભૂતિની ઉપાસના મનની સ્થિરતા માટે અને યોગ સિદ્ધિને માટે છે, અને જ્ઞાનકાંડ એટલે વેદાંતશાસ્ત્ર એ સુસુક્ષ્મ લોકોના ધર્મનો પાયો છે.

હવામાં બગાડ થાય ત્યારે કપૂર, અગરબત્તી, ધૂપ વગેરે સુગંધી પદાર્થ સળગાવીએ તેના કરતાં દેવનું પૂજન કરતાં ને વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો તેમાં ધર્મબંધન શું આવડું આવ્યું? સ્વચ્છતા માટે નહાવું, તો નિત્ય નિયમ પ્રમાણે બેવાર નહાવામાં બંધન શું બાધ કરે છે? સુખાકારી માટે હવા ખાવા જવું જોઈએ તો દેવદર્શન નિમિત્તકરવા જવાથી શું શરમ લાગે છે તે સમજાતું નથી. પ્રવાસ કરવાથી શયદો છે, એમ સર્વ માન્ય વાત છે તો તિર્થયાત્રાના નિમિત્તથી ઇશ્વરમાં મન રાખી દેશાટન કરીએ તો કાંઈ હાની છે? પણ સ્વધર્મનું રહસ્ય જાણનારા અતે પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં રચેલ પન્થેલ સુધારાના ખાં સાહેબોએ પારમાર્થિક નિમિત્તને પડતું મૂકી સ્વાર્થ સાધનાનીજ વાતો કરી. બાળલગ્નાદિ દુષ્ટ રીઠીઓથી બળહીન થયા, નારિતક અને નિચ વિચારોથી નીતિહીન થયા, ધંધો ન સૂજવાથી ધંધાહીન થયા, અને સ્વદેશ પ્રીતિના અભાવથી પ્રમાદવાળા અને પરતંત્ર થયા. ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

ખરાં કારણોનો વિચાર ન કરતાં પરતીને આરોપ ધર્મને માથે વેધ કર-
તો વળી વિશેષ ખેદ ઉત્પન્ન કરનારી વાત છે.

પ્રવાસ.—વળી પ્રદેશમાં પ્રવાસની બાબતમાં જુના લોકોનો અત્યા-
ગ્રહ જોવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાન બહાર પ્રવાસ કરવામાં હિંદુ લોકો દોષ
માને છે, અને એમ માની અટકાયત કરી બેઠા છે. આ પણ એક જાતનો
વહેમ છે. અને તેથી દેશ સુધારાનાં અને દેશોત્થતિનાં પ્રયત્ન સાધનને છી-
નતી લેવામાં આવેલ છે. દેશાટલું કરવાની આપણા શાસ્ત્રમાં કદિ મના કરી
હશે તો તે કાળને અનુસરી કરી હશે. જો આપણે આપણા શાસ્ત્રકારોનાં વચન
શ્રદ્ધાથી અને અંતઃકરણથી માનીએ છીએ તો તેઓ ઠામ ઠામ દેશકાળાનું
સારેણવર્તિતવ્યંસદાનુષ્ઠૈઃ” લખી ગયા છે, તે મહા વાક્યને કાં નથી માન
તા? આ વાક્યથી તેઓ જે જે વાતનાં બંધન કરી ગયા છે, તે બધી વા-
તોની જરૂર પડેતો છૂટ પણ આપી ગયા છે, તેનો આપણે આ વખતે બ-
રાબર લાભ લેવાનો અનુકુળ પ્રસંગ છે, તે ભૂલી જઈએ છીએ; વળી દે-
શાટલું કરવાની મના ધણું કરીને જુલમી મુસલમાની રાજ્યના વખતમાં
થયેલી સંભવે છે. પ્રાચીન કાળમાં ઋષિઓએ પરાયા દેશમાં દેશાટલું કર્યા-
ની વાતો પુસ્તકોમાંથી જડી આવે છે, તેથી તે કાળમાં પ્રવાસ કરવાનો
પ્રતિબંધ નહિ હશે એમ સિદ્ધ થાય છે, પછવાડેથી આ લખેલું લગાડ્યું જ-
ણાય છે; છતાં શાસ્ત્રે પ્રવાસનો પ્રતિબંધ કર્યો છે એમ માનીએ તોપણ
દેશના કલ્યાણને માટે ‘દેશકાળાનુસારેણ’ એ વાક્યના આધારે શાસ્ત્રની
આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થાયતો તેનો દોષ ગણાય નહિ. રઘુરાજા ઇરાનમાં ગયા
હતા; પોરસ તથા પાંડવોના વખતમાં રોમ સુધી આપણા પુર્વજો ગયાના
ઇતિહાસ મળે છે. હાલમાં પણ ક્ષત્રિ એટલે રાજાઓ ઇંગ્લંડ જાય છે, તેને
પ્રતિબંધ રહ્યો નથી તો બ્રાહ્મણ તથા વૈષ્ણવો છૂટ શા માટે ન હોવી જો-
ઈએ તે સમજાતું નથી.

આટલું તો ખરું છે કે ધર્મની કેળવણીના અભાવને લીધે હાલના
જુવાન માણસોનાં સ્વધર્મનાં મૂળતત્ત્વોથી ખાલી રહેલાં મગજ નાસ્તિક વિ-
ચારોને ગ્રહણ કરવાને તત્પર રહેલાં હોય છે, તેથી પરદેશ જઈ ધણા પ-
તિત થઈ આવે છે. આમ થાય તો તેઓ સ્વદેશ-ભક્તિ રહીત થઈ સ્વદે-

શનું કલ્યાણ કરવાને બદલે અકલ્યાણ કરનાર થાય. માટે પ્રથમ બાળકો રૂપી કુમળાં વૃક્ષોને સ્વધર્મનાં મૂળતત્ત્વ રૂપી પાણીનું સિંચન કરી તેમાં સ્વ-દેશ-ભક્તિ રૂપી અંકુર ધૂટે એમ કરવું અને પછી તેમાંથી જે વૃક્ષ અને તેનાં ફળ થાય તેમાં અલૌકિક મીઠાશ આવે. આ દેશાટણનો પ્રતિબંધ તુટે અને સાને છૂટ મળે એમ ઈચ્છીએ તો છીએ પણ હાલની કેળવણીનું પ્ર-બળ જોતાં એમ અનુમાન થાય છે કે દેશાટણ કરી આવીને સ્વદેશનું ઉકાળે એવા તો વિરલાજ નીકળતા હશે!!! પોતાનો આચાર-ધર્માચાર (દેશાચાર-કુળાચાર-) પાળવાથીજ માણસ સુખ મેળવેછે, તેમાં પણ આર્યધર્માચારના નિ-દોષ ધોરણને અનુસરી માણસ અવશ્ય પરમ ગતિ પામે છે. આચારનો કેવો મોટો મહિમા કહ્યો છો

આચારાત્પ્રાપ્યતે શ્રેષ્ઠ્યં આચારાત્કર્મલિપ્યતે ॥

કર્મણોજાયતે જ્ઞાનં ર્જિતિ વ્યવ્યયમનોઃ સ્મૃતં ॥

પ્રકરણ ૪ થુ.

પુરાણની વાતો વિષે.

પુરાણોમાં લખેલા ઇતિહાસો અતિશયોક્તિથી ભરપૂર અથવા ગંભીર અર્થથી ગુથેલા હોવાથી ઉપરછલો વિચાર કરનાર જીવાનીઆઓ, જેમને પોતાનું બધું ખેાડું માનવાની ઘેલછા તો થઇછેજ, તેમને મન તે બધા ગ-પાટા લાગે એમાં નવાઇ નથી. પણ અમે, તે વાતો ખરી હો યા કલ્પિત હો પણ, તેનાપર વિશ્વાસ રાખી દૂષણ દૂર કરી તેમાંથી સાર લેવાનો શિ-રસ્તો રાખીએ છીએ અને તેજ ધોરણપર આવવા અમારા મિત્રોને અં-તઃકરણથી ભલામણ કરીએ છીએ.

પુરાણમાં લખેલ મેરૂ પર્વત, અનેક દેવો, તેનાં હથીઆર તથા વા-હન, તેમની અગાધ સક્તિ, વૈકુંઠ આદિ સોક, સ્વર્ગ, નર્ક, ઇત્યાદિ અનેક વિ-ષયો સંબંધી વાતોમાં વિદ્વાનોના વિનોદના અને કવિવરોની કલ્પનાના અ-નુપમ નમુના ઉંચા અને ઉંડા વિચારોનાં ઠેકાણાં છે. પ્રાચીન વિદ્વાનોની

કલ્પના શક્તિ અને વર્ગીકરણ કરવાની અદ્ભુત શક્તિ ઉપર હાલના વિદ્વાનો વારી નય છે.

મેરૂ.—એક મેરૂ પર્વતને માટેજ વ્યાસની કલ્પના ઉપર વિચાર કરીએ તો એમ અનુમાન થાય છે કે મેરૂ એવા નામનો કોઇ પર્વત પૃથ્વી-પર તેમજ આકાશમાં દેખાતો નથી, છતાં મેરૂ પર્વતની વાત પુરાણમાં ઠામ ઠામ આવે છે, અને તેથી તે પર્વત દાખલા રૂપ થયો છે; તેનું કારણ એવું સમજાય છે કે જેમ સુતરના ફાળકાની વચમાં જે દાંડી છે તેની આસપાસ જેમ ફાળકો ફરે છે તેમ આકાશના સર્વ પદાર્થો-તારા અને ગ્રહો આકાશમંડળમાં એક કલ્પિત મધ્ય રેશાની આસપાસ ફરે છે. આ મધ્યાદા રહીત રેશાનું નામ મેરૂ હોય એવી કલ્પના થઇ શકે છે; અને વ્યાસે કરેલી કલ્પના તે કેવળ કલ્પનાજ નથી પણ તેની કલ્પનામાં ગંભીર અર્થ સમાએલો છે.

આ પ્રમાણે અનેક વિષયો ઉપર કવિઓએ પોતાની કલ્પના દોડાવી છે, તે અર્થ વિનાની નથી; પણ જ્યારે માણસની શક્તિ તે કલ્પનાને પહોંચી શકતી નથી ત્યારે તેમાં દોષ દેખે છે અને તે બધાંને ગપ્પામાં ગણે છે. મેરૂ દેખાતો નથી માટે મેરૂનું વ્યાસે ગપ્પું માર્યું. એવો વ્યાસ જેવા મહાત્મા પુરૂષ ઉપર આરોપ મૂકવો એ મહા પાપનું કામ છે. ભારત જેવું અપૂર્વ પુસ્તક જેમાં યૌદ્ધ વિદ્યા અને યોસઠ કળાનો ચિત્તવેધક ચિતાર આપ્યો છે, જે ભારત વ્યવહારમાં વિજય મેળવવાનું વાહાણ રૂપ, દુનિયાનું દર્પણ, અને જ્ઞાનનું ગૃહ છે તે વ્યાસે બનાવ્યું, તે વ્યાસ મેરૂ પર્વત બાબત હડહડતું જુઠાણું લખી નય એમ બનેજ કેમ ?

શેષ.—પુરાણ કહે છે કે શેષે પૃથ્વી ધારણ કરી છે; આમ લખવાનો તાત્પર્ય એવો છે કે પૃથ્વી, આપ, તેજ, અને વાયુ એ ચાર મહાભૂત સિવાય જે રહ્યું તે આકાશ (પોલાણ) તેનેજ અવશેષ એટલે શેષ કહે છે અને તે શેષ એટલે આકાશ (પોલાણ)પર પૃથ્વી ધારણ થઇ રહી છે, અને તે શેષ ઉપર નિરાકાર પરમાત્માએ શયન કર્યું છે. એમ કહેવાની મતલબ એવી જણાય છે કે પરમાત્મા નિરાકાર તથા શાન્ત છે અને જગત્તે ને જાણતો નથી એવો જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, માટે તે સ્તેલો છે એમ ભાવ સમજવો. શેષ એટલે જ્ઞાન રૂપ આકાશ, નારાયણ એટલે નિરાકાર પરમા-

તમા અને સૂતેલ છે એટલે જગત્ને જાણતા નથી; એટલે સાક્ષીત્વાતીત છે. એવી રીતે વિદ્વાન લોકો શેષ વિષેની કલ્પના કરે છે, તે હીક જણાય છે.

આદ્યજ્ઞાદિ ચાર વર્ણની ઉત્પત્તિ.—તે વિષે પુરાણની વાતનો સાર એવો છે કે:—પુરૂષ સૂક્તમાં પ્રારંભમાંજ કહ્યું છે કે ‘‘સઃભૂમિ વિન્ધતો વૃત્વા અસતિષ્ઠત્ ॥ એટલે ભૂમિ સહવર્તમાન સર્વ વિશ્વને વ્યાપીને દેવ રહેલ છે. હવે તે આકાર વિનાના એટલે નિરાકાર દેવના ત્રિગુણાત્મક રૂપનો વિરાટ રૂપી અલંકાર વર્ણન કરેલ છે; એટલે જે શુદ્ધ સત્વ ગુણ તે દેવનું મુખ એવું વેદમાં કહ્યું છે, અને શુદ્ધ સત્વગુણી મનુષ્ય તેજ આદ્યજ્ઞા એ પણ વેદનું વચન છે. એટલે આદ્યજ્ઞાને પેટે જન્મ્યો તેજ આદ્યજ્ઞા એવો નિયમ હાલની પેઠે નહોતો. પણ તેના ગુણ કર્મ પ્રમાણે વર્ણ વ્યવસ્થા થતી હતી. આ પ્રમાણે આદ્યજ્ઞા એ વ્યાપક દેવનું મુખજ સમજવું. એ ઉપરથી અન્ય વર્ણ એમ પણ અર્થ લઈ શકાય કે જે અક્ષત્વવડે આદ્યજ્ઞા થવાને અધિકારી થાય છે તેના મુખનો ઉપદેશ તે ઇશ્વરી ઉપદેશ સમજવો. પણ આદ્યજ્ઞા અક્ષાના એટલે ઇશ્વરના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયા એવું લખેલું નથી, અથવા લખવાનો હેતુ નથી. એ પ્રમાણે ઇશ્વરના ત્રિગુણી સ્વભાવ પ્રમાણે ગુણકર્મથી ઉત્પન્ન થએલા ચારે વર્ણ તે અનુક્રમે ઇશ્વરનું મુખ, આહુ, ઉર તથા પાદ થયાં, પણ તેમાંથી ઉત્પન્ન થયા એમ નહિ. એવી રીતે તેજ એટલે પ્રકાશ તે વિશ્વવ્યાપક દેવની આંખો કલ્પિ છે તેથી તેજ તત્ત્વરૂપી સૂર્ય એજ ઇશ્વરનાં નેત્ર થયાં અને આપણી આસપાસ પોલાણ જે આકાશ તે ઇશ્વરનાં શ્રાવણ એટલે કાન કલ્પેલાં છે. કંમકે આકાશ માં જે કાંઈ પ્રાર્થનાં કે ખેલવું થાય તેની આકાશ મારફતે દેવને ખબર પડે છે.

એકાદશીનો ઉપવાસ.—એકાદશીનો અને એવા ખીજા ઉપવાસ કરવા તે ખોટા વહેમ છે ને તેનું કાંઈ ફળ નથી, એમ માનવામાં મોટી ભૂલ થાય છે, અને આ પ્રમાણે શરીર રક્ષણનો જેમાં છુપી રીતે હેતુ સમાયો છે, એવાં વ્રતનો અનાદર કરવાથીજ હાલતા મુધરેલા સમયની પ્રજા બાચલી, ખીકણ અને વામનરૂપ થઈ છે. જેઓ શરીરની રચના, ખોરાકનું પચવું, તેનું લોહી થવું, લોહીનું ફરવું, અને તે ક્રિયાને થતાં વિદ્ય વિષે વૈદાના નિયમોને પૂર્ણપણે જાણતા હશે તેઓ તો કદિ સમજીને પણ

શરીર સંરક્ષણ માટે યોગ્ય ઉપચારો કરતા હશે; પણ એવા વૈદાંતું વિજ્ઞાન ધરનારાની સંખ્યા પ્રમાણમાં જુગ છે. લોકોના મોટા ભાગને આવા નિયમોથી પૂર્ણ રીતે જાણીતા કરી શરીર સંરક્ષણના નિયમો નિયનિતપણે પાળવા પળાવવા એ કામ કદિ અસંભવિત નહિ તો અશક્ય છે અને તેથીજ અગીયારસ જેવાં વ્રતોનો હેતુ શરીર સંરક્ષણનો છે તોપણ તેને ધર્મ—કર્મમાં ગણી તેનું પુરાણોમાં બહુ ધજ દેખાડ્યું છે. સમુદ્રમાં ભરતીઓટ ચંદ્રના આકર્ષણથી થાય છે તેમ શરીર રૂપી સમુદ્રમાં પણ એ વખતપર રસની ભરતી થાય છે, તેથી તનદુરસ્તીમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ છે, તેનો અટકાવ થવાની જરૂર છે. પણ તે વાત અનુભવ સિદ્ધ બધાં માણસોના જાણવામાં આવે નહિ, અને જ્યારે તે વાતની પ્રતીતિ થાય નહિ તો અગીયારસ કોષ્ટ કરે નહિ. તેટલા વાસ્તે તેને ધર્મના રૂપમાં ગોઠવેલ છે. જેથી સર્વ મનુષ્યોની તે વાતપર શ્રદ્ધા બેસે છે, અને એકાદશીનો ઉપવાસ નિયમિત રીતે ભાવથી કરે છે. આવાં વ્રતો કરવાથી શરીર સંરક્ષણનો નિયમ સચવાય છે એટલુંજ નહિ પણ વળી એવા પર્વણોના પવિત્ર દિવસોમાં લોકો પોતાની સંસાર વ્યવહારની અને ખાવાપીવાની ખટપટ છોડી દેઈ ઇશ્વરમાંજ પોતાનું ધ્યાન લગાડે છે. આથી ઇશ્વર ભજન અને શરીરની આરોગ્યતા બે વાનાં પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રીકૃષ્ણ.—શ્રી કૃષ્ણાવતાર વિષે અનેક રસીક અને પ્રેમજી વાતો શ્રીમત્ ભાગવતમાં તથા ભારત વગેરેમાં લખી છે, અને તે કથાઓ લખવામાં વ્યાસ ઋષિએ પોતાની અતુલ કવિત્વ શક્તિનો પ્રકાશ કર્યો છે; તેનો વાસ્તવિક અર્થ લોકોની અદ્યપ શક્તિમાં આવી શકતો નથી. તેથી તે વિષે લોકો અનેક કુતર્કો કરે છે. પણ ખરૂં કારણ તપાસતાં તેમાં કાંઈપણ સત્ય રહેલું છે એમ ખાત્રી થાય છે.

ગીતામાં કહ્યું છે કે “ સાધુ લોકોના પરિત્રાણને વાસ્તે, દુષ્ટ માણસોનો નાશ કરવાને અને ધર્મનું સ્થાપન કરવાને એટલે અધર્મનો ઉચ્છેદ કરવાને હું દરેક યુગમાં પ્રગટ થાજી છું.” આવું શ્રી કૃષ્ણ બોલ્યા હતા. આવા પ્રમાણો ઉપર અમારૂં શ્રદ્ધાવાળું મન માને છે કે શ્રી કૃષ્ણ મનુષ્યદેહ ધારી છતાં મનુષ્યના રૂપમાં ઇશ્વરનો અવતાર હતા. જે માણસમાં અસાધારણ શક્તિ છે તેમાં ઇશ્વરી અંશ વધારે છે, અને તે પોતાના ઐશ્વ-

ધૈના પ્રભાવથી લોકોની ચર્મચક્ષુને ચમકાવે એવાં અસાધારણ પરાક્રમ કરે એ વાતમાં શા માટે અશ્રદ્ધાળું થવું તે સમજી શકાતું નથી. વળી ઈશ્વર સર્વ શક્તિમાન છે તો તે કદાચ ઉપર જણાવ્યા હેતુ માટે મનુષ્યનો અવતાર લઈ પ્રગટ થાય તો તે અશક્ય વાત નથી. હવે એક વખત તેનાં અસાધારણ પરાક્રમેની વાત બધી જુઠી માનીએ ને તકરારની દલીલ ખાતર રામકૃષ્ણાદિ દૈવી પુરૂષોને ઈશ્વરના અવતાર ન માનીએ અને ફક્ત મનુષ્ય જેવા મનુષ્ય માનીએ, તોપણ તેમને થઈ ગયાં હજારો વર્ષ થયાં છતાં તેઓ ઇશ્વર તરીકે પૂજાય છે, અને આધુનિક કેળવણીનાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં તેમને માત્ર ક્ષત્રિકુળના રાજા તરીકે મનાવ્યા છે, છતાં એજ કેળવણીમાં ઉછરેલાં પ્રજાના અંતરમાંથી તેમના પ્રતિ ઇશ્વરભાવનો આભાસ ગયોજ નથી એટલેજ પુરાવો તેમને ઇશ્વરના અવતાર કે ઇશ્વર રૂપ કે પૂજ્ય માનવાને બસ નથી ? હેજ. જો કેવળ તેઓ રાજા હતા તો વિક્રમ, ભોજ, પૃથ્વીરાજ જેવા પરાક્રમી રાજાઓ કાં ઇશ્વર તરીકે પૂજયા નહિ ?

હવે જ્યારે તેઓ ઇશ્વરના અવતાર હતા અથવા ઇશ્વર તરીકે પૂજયા ત્યારે તેમાં હાલમાં મૂકાય છે તેવાં દૂષણો હોય એમ માનવા જોગ ખીના બનેજ નહિ. પણ મહા મુની વ્યાસજીએ શ્રીકૃષ્ણને જે આકારમાં વર્ણવ્યા છે, તેની વર્ણન કરવાની કલ્પનાને ન પહોંચી શકવાથી પાછલા કાળના કવિઓએ, ક્ષાત્રજોએ અને ભાટ ચારજોએ અનેક કડતલીમાં જોડી તેને ખીલત્સ શૃંગારમાં ગાયો ને વર્ણવ્યો છે.

શ્રી કૃષ્ણ ઇશ્વરનો અવતાર છતાં, અથવા તેમ ન માનો તો એક અસાધારણ એટલે દૈવી પુરૂષ છતાં તેણે દહીં દૂધ વગેરે ચોરી ખાધાં, સ્ત્રીઓ સાથે કુચેષ્ટા કરી તેમનાં વસ્ત્ર ચોર્યાં, ગોપીઓએ તેની પોતાની કેડપર તેડી ચુંબન કર્યો વગેરે તેના વિષેજ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે તેની બાળએટાનું વર્ણન છે, અને આ બાળક કૃષ્ણના અદ્ભુત ચમત્કાર જોઈ ગોપીઓ તેનાપર હર્ષનાં આંસુ પાડી તેને તેડવા, તેની સાથે નાચવા, ખ્યારથી તેને બકીઓ લેવા અને તેના ગુણ ગાવા લાગી. ગોપીઓનાં દહીં દૂધ વગેરે ચોરતી વખત શ્રીકૃષ્ણે અનેક રૂપ ધારણ કર્યા કહેવાય છે, તેથી અનેક કૃષ્ણ રૂપ દીઠામાં આવેલાં અને કૃષ્ણની મા યસોદા પાસે ગોપીઓ પ્રીયાદ કરવા ગએલી ત્યારે ત્યાંથી પાછી ઘેર આવતાં ધરમાં દહીં

દૂધનાં દોણાં ભરેલાં આપાદ દીઠાં. આવો ચમત્કાર જોઇ શ્રીકૃષ્ણને સાક્ષાત્ ઈશ્વર આની ગોપીઓએ તેની સ્તુતિ કરી, તેને 'દાંગો, ચોટો' એમ કહી લા-
ડમાં રમાડ્યો, તેડ્યો, ને ચુંબન કર્યો, તેટલા માટે તે ચોર કે વ્યભિચારી
ઠરેજ નહિ. શ્રી કૃષ્ણે બાળપણમાંજ કેટલીક ઈશ્વરી માયા પ્રગટ કરી ગોપી-
ઓનાં ચિત્ત હરી લીધાં, એટલે તેમના અંતરમાં પ્રેમ ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન
કર્યો. આ બધી વાતો બિભત્સ શૃંગારના રૂપમાં વર્ણવી હોય એમ અનુમા-
ન થાય છે.

ગોપીઓ સાથે જનરકર્મ કર્યાનું દૂષણ શ્રી કૃષ્ણ ઉપર મૂકવામાં આવે
છે, તેનો ખુલાસો એવો થઇ શકે છે કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બાળપણ
માં ગોપીઓ તેને લાડથી અને પ્યારથી રમાડતી. એક વખત નૌકામાં બે
સાડી કીડા કરવા સારૂ યમુના નદીમાં ફરતાં હતાં ત્યારે નૌકા કાંઇ અક-
સ્માત્ થવાથી ડુબવા લાગી તે વખત ગોપીઓને કૃષ્ણે આગળ કરેલા ચ-
મત્કારોનું સ્મરણ થતાં તેને ડુબતાં બચાવવાની પ્રાર્થના કરી. એટલે કૃ-
ષ્ણે કહ્યું 'હું બ્રહ્મચારી છું માટે મારાપર શુદ્ધભાવ રાખો એટલે યમુનાનાં
પાણીના બે ભાગ થઈ વચમાં જમીનનો સૂકો રસ્તો થશે. આ વખતે તે
સ્ત્રીઓએ એવી શંકા કરી કે અમારી સાથે રમણુ થયા છતાં તું બ્રહ્મ-
ચારી કેમ થઈ શકે? તેનો કૃષ્ણે એવો ખુલાસો કર્યો છે કે હું બાળક છું.
તો તમારી સાથે રમણુ થવાનો શું સંભવ છે? તે ઉપરથી ગોપીઓએ
કહ્યું કે "તરણુરૂપ ધારણુ કરી તું અમારી સાથે રમણુ થયો." તેના ઉ-
ત્તરમાં કૃષ્ણે કહ્યું કે "મારા શરીર જેવું તમને જે તરણુ રૂપ ભાસ્યું અ-
ને તેની સાથે તમે રમણુ થઇ તે તમારીજ બુદ્ધિએ મારા તરફ જનર-
ભાવથી ધ્યાન કર્યું તે ધ્યાનનું ફળ તમોને તમારાજ આત્મામાંથી સ્વપ્ન-
વત્ પ્રાપ્ત કર્યું (એટલે સ્વપ્નાવસ્થામાં તમે રમણુ થઈ), તે મારી માયા
છે; માટે હું તમારી સાથે રમણુ થયો છું એવું માનવું નહિ. કારણ કે હું
બાળ બ્રહ્મચારી સ્ત્રીસંગ વિનાનો શ્રી કૃષ્ણાવતાર છું, અને મારા પ્રભાવથી
યમુનામાં તમને સૂકો રસ્તો મળશે એજ માફે બ્રહ્મચારીપણું બતાવી આપ-
શે." પછી કૃષ્ણના પ્રભાવથી યમુનાના વિભાગ થયા, અને ગોપીઓએ તે
નાપર મૂકેલ ખોટા આરોપને માટે પરતાવો કર્યો તથા મારી માગી અને
તેની શુદ્ધભાવથી સ્તુતિ કરી.

આ પ્રમાણે વ્યાસના લખવામાં શ્રી કૃષ્ણે પરસ્ત્રી સંગ કર્યો એવી વાત આવતી નથી. વ્યાસજીએ શ્રીકૃષ્ણના અમુલ્ય ગુણ તથા તેનાં ચરિત્રો લખ્યાં છે, તેપર ધ્યાન પહોંચાડતાં સહેજ સમજાય છે કે શ્રીકૃષ્ણે જે ચમત્કારો કર્યા તે માનવી નથી પણ ઇશ્વરી છે; ફક્ત અજ્ઞાનતાને લીધે ખોટા તર્કો કરવામાં આવે છે. શ્રીકૃષ્ણે યોગ માયા વડે રાસલીલા કરી ખતાવી અને સૂર્ય ચંદ્રાદિ ગોળોની ગતિ સ્થિર કરી છ માસની એક રાત કરી, ઇશ્વરી માયાનો અજબ ખેલ દેખાડી સર્વનું તારણ કર્યું. આ ઉપરથી સમજાય છે કે એમાં માનવી કૃત્ય અથવા જ્ઞાન કર્મ કર્યું એવું કહેવાને કાંઈ આધાર જણાતો નથી. વસ્ત્રહરણની વાત પણ એવીજ બોધ લેવા જેવી અને ચમત્કારિક છે. તેમાંથી શ્રીકૃષ્ણની તરફનું કાંઈ નિર્લજ પાણું નથી પણ કેવળ કામદેવને જીતવાનો એક કિસ્સો ખતાવ્યો છે. કંસને વરદાન હતું કે તારું મોત બાળશ્રદ્ધચારી વિના બીજાની થવાનું નથી, એટલેજેણે સ્ત્રીસંગ કર્યો છે અથવા જેના મનમાં સ્ત્રીસંગની અભિલાષા છે તેના હાથથી કંસનું મૃત્યું થવાનું નથી, અને તેથીજ કૃષ્ણને હાથે કંસનું મૃત્યું થયું. વસ્ત્રહરણ વગેરે વાતો ખરી બની હોય અગર વસ્ત્રહરણના નિમિત્તથી વ્યાસે કામ ક્રોધાદિક શત્રુઓને જીતવાની રસિક વાર્તા ઉડાવી હોય. આ પ્રસંગે કામ શ્રીકૃષ્ણની પરીક્ષા લેવા આવ્યો અને પરાજિત થઈ પાછો ગયો એવો ભાવ દેખાડ્યો છે.

શ્રી કૃષ્ણની બાળતમાં મધ્ય કાળના કવિઓએ રાસડા જોડી પુસ્તકોમાં જે લખ્યું છે તેનો અને ભારતમાં તેના વિષે જે અદ્ભુત ચમત્કારની વાતો અને ગીતામાં અર્જુનને આપેલું જ્ઞાન તેનો મુકાબલો કરતાંજ સમજાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ખોટા આરોપ મુકી સ્વધર્મ ઉપર શ્રદ્ધાહીન થયેલા લોકો તેની નિંદા કરી નાસ્તિક પાણું ખતાવે છે, તે બુદ્ધિ ભ્રષ્ટતાનું અશુભ ચિન્હ છે એમ કહેવું પડે છે. જે કૃષ્ણે ગીતામાં અદ્ભુત જ્ઞાનની ગ્રંથણી કરી છે તે કૃષ્ણ એક નિર્લજ વ્યભિચારી હોય એ વાત સંભવેજ કેમ?

વળી ગોપાળ અને ગોપીઓની બાળતમાં નીચે લખ્યું વ્યાસનું લખતું સ્પષ્ટપણે સંભવિત લાગે છે. શ્રીકૃષ્ણને ગોપાળ એવું નામ આપ્યું છે, તેનો અર્થ ગાયોનો પાળનાર ગોવાળ અથવા ભરવાડ એવો નથી પણ વ્યાસ ઋષિએ વેદાન્ત શાસ્ત્રપર વર્ણન કર્યું છે તેમાં તે વિષે એવું ખતાવ્યું

છે કે ગો એટલે ઇંદ્રિયો તથા તેનું પાલન કરનારો આત્મા તે પાળનાર; તેથી આત્મા એજ ગોપાળ છે. વળી ઇંદ્રિયો વિષે જે જ્ઞાન વૃત્તિઓ છે તેજ ગોપીઓ. તથા પંચ વિષયાત્મક ભોગરસ તેજ ગોરસ; તેને આત્માએ જ્ઞાનવડે દૂર કરી ઇંદ્રિયોની વૃત્તિરૂપ ગોપીઓને સ્વસ્વરૂપમાં લીન કરી અને ગોપીઓ (ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ) આત્મા એટલે ગોપાળમાં રમમાણ થઇ; આવો તાત્પર્ય છે.

પુરાણમાં અનેક લાક્ષણિક ભાષણો કરી તથા નવરસની યોજના કરી આત્મજ્ઞાન કહેલું છે, તે લખવાના હેતુને યથાર્થ વિચાર ન કરતાં તથા લખાણની પૂર્વાપર સંગત ન બોતાં ભળતોજ-શબ્દાર્થ સમજી લઇ શ્રીકૃષ્ણ-ને તેમજ પુરાણની બધી વાતોને દૂષણો દેવાં તે અજ્ઞાનતા અને નાસ્તિક-પણાનું કારણ છે.

નારસિંહ અવતાર—હિરણ્ય કશિપુ નામે દૈત્ય હતો, તેણે શંકરને પ્રસન્ન કરી અમર થવાનું યુક્તિથી વરદાન લીધું, જેથી તેને કોઇ રીતે મરણ ન આવે. આવું જાણે વરદાન લઇ નિર્ભય થયો. તે દૈત્યોને ભારે કષ્ટ આપવા લાગ્યો તથા પોતેજ ઇશ્વર છે એવું લોકો કને બળાત્કારે મનાવા લાગ્યો. તેણે ઘણાં માણસોને ધર્મબ્રષ્ટ કર્યા. પછી નારદને તેણે કહ્યું કે મને મરણ નથી તથા પ્રાણી માત્ર મને પરમેશ્વર માને છે. અને એમ ન માનનારો ક્રૂર તુંજ એક બાંકી છે. નારદે કહ્યું “તને મૃત્યુ છે પણ તે તારી કલ્પનાની બહાર છે. પ્રલ્હાદ તારો પુત્ર છે તે તને તારક તરીકે મારનાર છે.” પ્રલ્હાદની અને તેના પિતા હિરણ્યકશિપુની વાત ઇતિહાસમાં મશહૂર છે તેથી તે વાતને આંહી વિસ્તારથી લીધી નથી. પ્રલ્હાદનો કોઇ રીતે નાશ ન થયો ત્યારે તેણે પ્રલ્હાદને પૂછ્યું કે તારો રક્ષણ કરનાર દેવ છે તે ક્યાં રહે છે? પ્રલ્હાદે કહ્યું કે તેતો સર્વ ઠેકાણે વસે છે, અને આ સભામંડપના થાંભલામાં પણ તે વસે છે. તે પરથી હિરણ્ય કશિપુએ ક્રોધમાં આવી થાંભલાને લાત મારી તેથી થાંભલો શાટી તેમાંથી નારસિંહ રૂપ નીકળી હિરણ્યકશિપુને નખ વડે ચીરી નાખ્યો. આ પુરાણની વાર્તા ખરી બનેલી હોય કે કલ્પિત હોય તેનો વિવાદ એક બાબત પર રાખી તેમાંથી સાર લઈએ તો ઘણી સારી શિખામણ લેવાની છે કે પોતાને મરણ નથી એમ સમજીને જેઓ ઉદ્ધત થઇ અન્ય પ્રાણીઓને દુઃખ દે છે

તેને હિરણ્યકશિપુના જેવી દુર્ગતિ થાય છે. બીજો સાર એવો પણ લેવાય કે ધન્ય જેનું રક્ષણ કરે છે તેનો નાશ પ્રલ્હાદની પેઠે કશાથી થવાનોજ નથી. વેદોક્ત નિયમો દુખાવી પાખંડીઓ હિરણ્યકશિપુની પેઠે બીજાઓને પીડા કરે છે ને તેમના પ્રાણ લે છે, પણ પરિણામે તેઓના હિરણ્યકશિપુના જેવા હાલ થાય છે એ વાત પણ આ પુરાણની વાત ઉપરથી ધ્યાનમાં લેવાની છે.

પુરાણાં પુસ્તકોમાં નાયક નાયિકાનાં અદ્ભુત ચમત્કાર અને શક્તિનું વર્ણન કરવામાં કવિઓએ પોતાની અગમ્ય કલ્પનાના કોટ ચણ્યા છે, તેને ભેદવાની અને તેમાં આળેખેલ અર્થ જૌરવનું રહસ્ય જાણવાની આપણામાં શક્તિ નથી તેથી તેમાં “કમળાના રાગવાળો સૌને પીળા દેખે” તેની પેઠે કવિની ચમત્કૃતિને ન પહોંચી શકવાથી તે વિષયના નાયકને દૂષિત ઠરાવવો એ તો આપણેજ દોષ છે, અને તેથી કૃષ્ણ વિરૂદ્ધ અનેક વાતો રાસ અને જોડણાં જોડાયાં તે બિભત્સ શૃંગારમાં દુખેલા લોકોની ઘેલછા સિવાય બીજું કંઈ નથી; અને તેથી શ્રીકૃષ્ણ કોષ્ઠપણ બાબતમાં નિંદાને પાત્ર નથી. અને એવા મહાત્મા પૂજ્ય પુરૂષ નિંદાને પાત્ર હોય પણ ન શકે એવો અમારો લખવાનો હેતુ છે. આવી પુરાણની અનેક વાતો જેમાં ક્વચિત્ ક્વચિત્ કંઈ અતિશયેષ્ટિનો આભાસ છતાં અદ્ભૂત ગુઢાર્થ રહેલો છે, તે બધી વાતોનો શોધ કરી તેનાં ધટતાં કારણો અનુમાનો કરી લખવા માંડીએ તો પુસ્તકનાં પુસ્તકો ભરાય. તાત્પર્ય એટલેજ છે કે જીવની વાતોનું રહસ્ય ન જાણવાથી તેનો અનાદર કરી તેનાપર અશ્રદ્ધાવાન થવું એ આપણા લોકોનું ભૂષણ ન કહેવાય.

પ્રકરણ ૫ મું.

સંસાર સુધારો અને કેળવણી.

કાળે કરીને સ્થાવર જંગમાદિ વસ્તુઓનું અવસ્થાંતર થવું એ કુદરતી નિયમ છે; તેથી જે પ્રજાઓ કોઈ હિસાબમાં નહોતી તે કાળના મહિમાથી આજે જગત્ના ઇતિહાસમાં ઓપી નીકળી છે, અને જે પ્રજાઓ પ્રાચીન કાળમાં પંકાતી હતી તેની આજે નામ નિશાની પણ નથી. ત્યારે

આર્યભૂમિ અસ્તોદયના ઝપાટામાં આવી જાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. આર્ય લોકોએ ઉદય-કાળનું સુખ ધણા કાળ સુધી ભોગવ્યું, અને અસ્તપણાનું આવરણ પણ લાંબો કાળ થયાં આવી લાગ્યું છે. હવે સવાલ એટલોજ છે કે આજ આપણા અસ્તનો પરાક્રાંતનો કાળ છે કે આજ આપણા ઉદયનો આરંભ છે? કેટલાક લોકો કે જેમને આર્યોદયની પૂર્વ સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું નથી અને જેઓ પોતાની પંડની સ્થિતિનું અવસ્થાંતર એજ સ્વદેશનો અસ્તોદય સમજવાનું ધોરણ માને છે, તેઓ તો માનતા હશે કે આપણે ઉદયમાં આવતા જઈએ છીએ. ખરું છે કે પરદેશી લોકોના સંબંધથી અને વિદ્યાની વૃદ્ધિથી આપણે મોટી ધામધૂમમાં મચેલા દેખાઈએ છીએ, પણ તે ધામધૂમ તે માત્ર ફાકટની ધાંધળ છે, કે તેમાંથી કાંઈ સાર નીકળવાનો છે તે જોવાનું છે. દુનિયાની વૃદ્ધિની સાથે આપણે પણ વૃદ્ધિમાં દેખાઈએ, એવો ભાસ થાય. પણ યાદ રાખવું કે, દરેક બાબતમાં પરિણામ સુધરે તેજ કામ સુધર્યું સમજવાનું છે. ઝાંઝવાંનાં પાણી દીઠે સાચેસાચું પાણી મેળવ્યાની આશા રાખી વિશ્વાસમાં રહેવું એ જેવી ગેરસમજ છે તેવીજ ગેરસમજ હાલ આપણે ઉદયમાં આવીએ છીએ, એવું ધારનારની હોય એમ સમજાય છે. ઉદયમાં આવવાનો અનુકુળ કાળ છે ખરો, પણ આપણો પ્રયત્ન અનુકુળ નથી, અને તેથી કહો કે આપણાં નસીબ અનુકુળ નથી. સંસારસુધારાની બાબતમાં ધણો કાળ થયાં આપણે તરફથીયે મારીએ છીએ, પણ હજી એકે વાત પાર પડી નથી, તેનું કારણ પરાધીનપણું પણ હશે. પૂર્વજો જેવી શાંતિમાં સંસારસુખ ભોગવતા હતા તેનું હજી આપણને સ્વપ્નું પણ આવ્યું નથી. બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં આપણી અને પૂર્વજોની સ્થિતિમાં જમીન આસમાનનો તફાવત જોઈશું. આજે આપણી નજર આગળ અનેક સુખ સાધનો દેખીએ છીએ, છતાં પણ તેમાં આપણે સુખ દેખતા નથી. એથીજ સિદ્ધ થાય છે કે આપણું સંસારસુધારણાનું બંધારણ કચળા પડ્યું છે તે પાછું ઠેકાણે ક્યારે આવશે કે ક્યારે આપણે પાછા આપણા પૂર્વજોની આરામોનેજ આધીન થઈશું ત્યારે.

પ્રથમ તો જે કેળવણી ઉપર સર્વ સુધારાનો આધાર છે તેમાંજ કેટલીક ખામી લાગે છે, તે આપણે જોઈએ:—ધર્મ સંબંધી કેળવણીનો કેવળ અસ્ત થયો છે, તેથી લોકો હુશિયાર થયા છતાં પણ પોતાનો ધર્મ

સમજ્યા વિના કેવા કેવા સ્વચ્છંદી, દુરાચારી, ઉદ્ધત અને અવિવેકી થતા જાયછે, તે આ પ્રકરણમાં ક્રમે ક્રમે બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કેળવણીના મુખ્ય બે વિભાગ પાડીએ તો ધર્મ સંબંધી એટલે નીતિની કેળવણી એ પ્રથમ અગત્યતા ધરાવે છે, અને પછી વ્યવહારિક જ્ઞાન માટે અપાતી કેળવણી, જેનો સદુપયોગ કે ગેરઉપયોગ થવો એ નીતિની કેળવણી ઉપર આધાર રાખે છે, માટે પ્રથમ તેનીજ વાત કરીએ. કહ્યું છે કે:—

ધર્માર્થ કામ મોક્ષાણાં યસ્યૈકોઽપિન વિચ્યતે ।

અજાગલસ્તન સ્યૈવ તસ્ય જન્મ નિરર્થકમ્ ॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમાંનું જે એક મેળવતો નથી, તેનો જન્મ બકરીના ગળાના આંચળની પેઠે નકામો છે. આ ચાર પુરુષાર્થમાં ધર્મ મુખ્ય છે, કેમકે ધર્મ વડેજ અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ ઇળક્ષ્ય છે, અને ધર્મનું અવલંબન કરીનેજ જો આ બે પુરુષાર્થ પુરૂષને પ્રાપ્ત થાય તોજ પરિણામ સાફ આવે, અને ચોથા પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય. માટે ખરૂં કહીએ તો મોક્ષ એટલે મુક્તિ મેળવવાનું ધર્મ એજ ખરૂં સાધન છે. વારતે ખીજી બધી કેળવણી કરતાં ધર્મની કેળવણી વધારે અગત્યતા ધરાવે છે. ધર્મની કેળવણી તે શું, તેની આ ઠેકાણે હુંકામાં પુનરુક્તિ કરવી નિષ્પ્રયોજન નહિ ગણાય. ધર્મની કેળવણી એટલે ભોક્ષાએ પોતાનો સામાન્ય ધર્મ એટલે દૂરજ સમજવી તે: એટલે ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો, જીહ્વું ન ખોલવું, વગેરે પ્રમાણે સામાન્ય ધર્મ એટલે નીતિને માટે છે. આ સામાન્ય નીતિનાં મૂળતત્ત્વોનું થોડું થોડું જ્ઞાન હાલની નિશાળોમાં અપાતી કેળવણીમાં અપાય છે ખરૂં, પણ ‘જીહ્વું ન ખોલવું, ચોરી ન કરવી અને તેવું કર્યાથી પાપ લાગે, આવાં શુદ્ધ વાક્યોથી અથવા જોમાં એવો સાર નીકળે એવી જેડી કાઢેલી વાતોથી સામાન્ય ધર્મનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થવાનો સંભવ નથી. હાલની કેળવણીને હાલારમાં ગરીબ વર્ગના ભોક્ષા સંક્રાંતના તહેવારને દિવસ સાત ધાન્યનો ખીચડો બનાવે છે, તેની ઉપમા આપીએ તો આપી શકાય. આ ખીચડામાં જીર, બાજરા, મગ વગેરે સાત ધાન્યના મોટા જથ્થામાં મૂંઠીએક કળથી (એક જાતનું કોળ) દેખાતી પણ નથી. તેમ હાલની ખીચડા રૂપી કેળવણીમાં

નીતિની કેળવણી ઘણી થોડી છે. લખનાર પોતાના અનુભવથી કહે છે કે ચાલતાં ધોરણોની ચોપડીઓમાં જે નીતિના પાઠ છે, તે પણ સંપૂર્ણ રીતે શીખવાતા હોય, અથવા છોકરાંઓને તેવા પાઠનો સંપૂર્ણ રીતે સંસ્કાર થતો હોય એમ જણાતું નથી; અને તેમાં શિક્ષક વર્ગનો બહુ દોષ કાઢી શકાતો નથી. કેમકે ધોરણો બહુ બેઝન રૂપ થયાં અને ‘પાસ’ થવાનો આધાર પો-પટીઆ જ્ઞાન ઉપર એટલે સાર અને સદ્ગુણના પાઠ કરતાં ઐતિહાસિક ખીના ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. પરીક્ષાનું આવું વલણ અને ધોરણ જોવામાં આવે છે, તેથી શિક્ષકો તેને અનુસરીનેજ ગોખી મારવાનું યંત્ર ચાલતું કરાવે છે અને ઘણા વિષયોના દબાણથી દબાએલા વિદ્યાર્થીઓને એ યંત્રમાં જોડાવું પડે છે, તેથી તેમને ખરેખર જ્ઞાન મળી શકતું નથી. તેથી કહેવા દો કે નિશાળોમાં સામાન્ય નીતિ અને ધર્મ સંબંધી બહુ થોડું શીખવાય છે. આથી ધર્મ અને નીતિની કેળવણીને નામે મીંડું દેવાયું એ-મ કહીએ તો ખોટું નથી. નિશાળોમાં નીતિની કેળવણીનો એક વિષયજ જુદો નાખવો જોઈએ અને તેને માટે ખાસ જુદી ચોપડીઓ અને પાઠ નીમી આપવા જોઈએ. વળી નીતિની કેળવણી પરભાષા અને પરધર્મના લોકોએ રચેલાં પુસ્તકો દ્વારા આપવા કરતાં સ્વભાષાનાં અને સ્વધર્મનાં પુ-સ્તકોદ્વારા અપાય તે વધારે ફાયદો કરતા છે. પરધર્મનાં પુસ્તકો કરતાં સ્વ-ધર્મ અને સ્વદેશનાં પુસ્તકોપર માણસોને સ્વાભાવિકપણેજ કાંઈક વિશેષ પ્રેમભાવ હોય છે. નેપોલિયનના પરાક્રમના વર્ણનમાં જેવો ને જેટલો રસ ઉપજશે તેના કરતાં રાણા પ્રતાપ અથવા પૃથ્વીરાજની વાતો સાંભળવામાં દેશી લોકો વિશેષ વહાલ જણાવે છે. સ્વદેશી શૂરવીરોનાં પરાક્રમ અથવા તેમના સદ્ગુણો સાંભળવામાં સ્વદેશીઓને કાંઈક જુદોજ ભાવ અને રસ ઉ-ત્પન્ન થાય છે. એ સ્વદેશાભિમાનનો સ્વાભાવિક અંકુર છે અને સ્વતા અને પરતાનો ભેદ બતાવી આપે છે. આ ઉપરથી એમ ખાત્રી થાય છે કે સ્વ-દેશના ઇતિહાસો દ્વારાએ તેમને નીતિના પાઠો આપવાથી વિશેષ લાભ છે. વળી લોકોનું એમ પણ ધારવું છે કે પશ્ચિમના લોકોના ઇતિહાસો નીતિ અથવા સદ્ગુણના પાઠો કરતાં ખીના એટલે બનાવોના પાઠોથી વિશેષ ભ-રપૂર છે, એથી ઉલટું આર્ય લોકોના ઇતિહાસ બનાવોની સાથે અનેક ની-તિ રીતિની વાર્તાઓથી શણગારેલા હોય છે. નાનાં બાળકોને રમુજની સાથ

નીતિનો સંસ્કાર સંસ્કૃત પંચતંત્રથી જોવા મળે, અને મોટી ઉમરના વિદ્યાર્થીને ગીતા અથવા કહો કે ભારત રૂપી જ્ઞાનસાગરમાંથી જેવાં સદ્ગુણ રૂપી રત્નો પ્રાપ્ત થાય, તેવા સદ્ગુણ ખીજ કયા ધર્મના ભોજના ઈતિહાસમાંથી પ્રાપ્ત થવાના છે ?

જ્યારે આર્ય ભોજનાં જીવન પુસ્તકો નીતિના પાઠને માટે વધારે પસંદ કરવા લાયક છે, અને આર્ય ભોજને એ પુસ્તકો દ્વારા જ્ઞાન મળે તેમાં જ તેમનું હિત રહેલું છે, અને તેજ તેમનું ઇચ્છિત છે, ત્યારે તેવાં જ્ઞાનથી ભરપૂર પુસ્તકોને છેક વિસારી દેવામાં આવ્યાં છે. નિશાળોમાં સામાન્ય ધર્મના પાઠ આપવા, અને કોઈના વિશેષ ધર્મ સંબંધી કાંઈપણ બોલવું નહિ, એ હાલની કેળવણીનો હેતુ છે, તે ઠીક છે, પણ કદાચને આર્ય ભોજનાં ઐતિહાસિક પુસ્તકોનું દોહન કરીને તે ચલાવવામાં આવે તો તેથી કોઈના ધર્મને અડચણ નથી. દાખલા તરીકે મહાભારત જેવું પુસ્તક જેમાંથી આર્ય-ધર્મ-કર્મ-નીતિ અને સંસાર વ્યવહારનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળે છે, તેને તમામ આર્ય ભોજ એટલે હિંદુ ભોજો તો માને છે, પારસી ભોજો પણ તેને પસંદ કરેજ, અને જીજ્ઞાસુસભાન વિદ્યાર્થીઓને પણ આ જ્ઞાનસાગરમાંથી સાર લેવાનુંજ મળે, અને તેમના કોઈના ધર્મને એથી હાની પહોંચે એમ કહી શકાતું નથી. તેમ છતાં એમ કરવું અનુકૂળ ન આવે તો જેમ અંગ્રેજી ઉંચાં ધોરણોમાં ખીજ ભાષા (Second Language) તરીકે જીદી જીદી ભાષા પસંદ કરવામાં આવે છે, અને તેને માટે જીદા જીદા શિક્ષકો હોય છે, તેમ ધર્મની કેળવણીને માટે પણ ખાસ એક જીદોજ શિક્ષક જોઈએ. ધોરણોના ખીજ વિષયોનો બોજને ઓછો કરી ધર્મની કેળવણીને માટે દરરોજ કલાક એ કલાક કાઢવા જોઈએ. આર્ય ભોજના હિતને માટે આમ કરવાની જરૂર છે, તે સરકારથી ન બને તો પછી દેશી ભોજોએ તેને માટે જીદી ગોઠવણ કરવી જોઈએ, અને બધી બાબતો પહેલાં ધર્મની કેળવણીને માટે વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

પણ આ વાતની કોને પીડા છે? સ્વધર્મની કેળવણી વિનાજ આપણે આપણો ધર્મ બોયો, સદાચાર બોયો, નીતિ બોઈ, સ્વાભિમાન બોયું અને દુકામાં સર્વસ્વ બોયું! એક જીતાયેલી પ્રજા તરીકે હવે તો ખીજથી દોરાવાનું રહ્યું, ખીજના દોર ઉપર નચાવે તેમ નાચવું રહ્યું! સ્વધર્મની કેળવ-

ણીના અભાવે આપણે આપણો ધર્મ શું છે તે અને તેનું શું ફળ છે તે જાણતા નથી, એટલુંજ નહિ પણ તે જાણવાને ઉત્સાહ પણ ધરાવતા નથી અને સ્વદેશાભિમાનનું ભાન પણ રહ્યું નથી, એ થોડા ખેદની વાત નથી! જે આર્યધર્મની પ્રાઠ્ઠતાને પશ્ચિમના વિદ્વાનો વખાણે છે, તેને આપણે પોતેજ ઓળખતા નથી! ખીજા લોકો આપણા ધર્મનું રહસ્ય જાણતા થયા અને તેમાંથી સારસાર ખેંચવા લાગ્યા ત્યારે આપણે આપણુંજ ભૂલવા મંડ્યા એ કેવું હાસ્ય કરાવવા જેવું થયું છે!

સ્વધર્મનું અભિમાન નહિ હોવાથી સેંકડો હિંદુઓ પરધર્મમાં ગયા છે અને જાય છે, અને સંખ્યાબંધ હિંદુઓ પોતાની નાત, જાત અને સ્વધર્મનું અભિમાન મૂકી નાસ્તિક વિચારના અને આર્યલોકોના ઉત્તમ આચારવિચાર રહીત થઈ ગયા છે, તે વાત ક્યાં કોઈથી અજાણી છે? આપણી આર્ય લોકોની આર્ય રિચિતિનો આ કેવો વિપરીત ફેરફાર! એક ઊંચ વર્ણના જીવન ગ્રામ્યુએટને પૂછીએ કે ભાઈ તમારો ધર્મ શો અને તમારા ધર્મનું કેવું બંધારણ છે, તો તેવા વિદ્વાન તરફથી પણ ધર્મની ખાખતમાં સંતોષકારક જવાબ મળવાની આશા રખાય નહિ, તો પછી સાધારણ કેળવણી પામેલાઓને માટે તો પૂછવુંજ શું? આચાર વિચારની ખાખતમાં તેમનો એટલોજ જવાબ મળશે કે ‘સામુ યોજીને એકવાર જીને પાણીએ નહાવું અને સ્વચ્છ કપડાં પહેરવાં એટલે સ્વચ્છતા રાખવી એજ આચાર વિચાર, વળી ખીજો આચાર વિચાર શો?’ ધર્મ વિનાનું ખાલી અંતઃકરણ જે બોધ પ્રથમ મળે તેને પ્રથમ જગા આપે એવો નિયમ છે. સ્વધર્મની અજ્ઞાનતાને લીધે પરધર્મ ઉપર સહજ પ્રીતિ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ પ્રથમથીજ સ્વધર્મનાં મૂળતત્વોનો સંસ્કાર થયો હોય, તો પછી પરધર્મપર થોડી પ્રીતિ બંધાય. સ્વધર્મનું રહસ્ય અને તેનું નિર્દોષપણું નહિ જાણવાથીજ અને પરધર્મી લોકોના પ્રયાસથી હલકા વર્ગના ઘણા હિંદુઓ અને થોડા ઊંચ વર્ણના હિંદુઓ પણ પરધર્મમાં સુખ સમજીને અથવા સુખ મળવાની કેટલીક નીચ લાલચો મળવાથી પરધર્મ ગ્રહણ કરેછે. પણ પાછળથી તેમાંનું તેમને કેટલું સુખ મળે છે, તે તો વટલીને પરધર્મમાં ગએલા (કોનવર્ટ)ને પૂછીએ ત્યારે ખાતરી થાય છે. ઘણાને પશ્ચાત્તાપ કરતાં જોયા છે. આ બધું સ્વધર્મની કેળવણીના અભાવે અને ધર્મજ્ઞાનની

અગ્નિતાને લીધેજ થાય છે.

હાલમાં તો આજક સાત આઠ વર્ષેનું થાય—અરે! પાંચ વર્ષની ઉમરમાં-થીજ—તેને મા, બા, ભૂપાની નિશાળની કેળવણી શરૂ થાય છે, તે આ-ખી પૃથ્વીની ભૂગોળ અને ઇતિહાસ ગોખી જાય છે. ‘મેટ્રીક્યુલેશન’ માટે તૈયારી કરનાર વિદ્યાર્થી ઇંગ્લાંડના જોન રાજનો ઇતિહાસ સવિરતર બોલી જશે, પણ તેને ગુજરાતના બહાદુર રાજા જયશિખરિ અને તેના સંબંધમાં તેની રાણી રૂપસુંદરી, તથા તેના શાળા શૂરવીર શૂરપાળ અને સતીઓને શરમાવે એવી તેની પતિવ્રતા સ્ત્રી ગુણસુંદરી વિષેનો ઇતિહાસ અને નીતિ-નિયમને જણાવવાવાળો ઉપયોગનો હેવાલ પૂછીશું તો તેમાંનું થોડુંજ કહી શકશે. વેલિંગ્ટનનાં પરાક્રમ અને તેનું જન્મ ચરિત્ર આખું મુખપાઠે પઢી જશે, પણ તેને મેવાડના પરાક્રમી રાણા પ્રતાપની વાત પૂછીએ તો તેની તેને પૂરી ઓળખાણ પણ નહિ હોય! શું વેલિંગ્ટન કરતાં પ્રતાપ ઓછો પરાક્રમી હતો? શું વેલિંગ્ટન કરતાં પ્રતાપનો પ્રતાપ, ઔદાર્ય, ઉત્સાહ, દયા, ક્ષમા, આદિ ઉત્તમ ગુણો ઓછા હતા? નહીંજ. રાણા પ્રતાપનું જન્મ ચરિત્ર કંઈક હૃદયના વાંચનારનું કાળજી સાર્દ કરે છે, અને તેનો ઇતિહાસ વાંચનારના અંતરમાં સ્વદેશાભિમાન અને સ્વધર્માભિમાનનો અંકુર ઉત્પન્ન કરે છે. પણ સ્વદેશાભિમાનની કોને પડી છો સૌ સૌનાં ગીતડ ગગડાવે! પ્રતાપનું જન્મ ચરિત્ર નિશાળોમાં વાંચવાથી ઉગતી વયનાં બાળકોના અતઃકરણમાં વખતે સ્વાભિમાન પ્રગટ થાય તે શું કામનું? મેવાડના રાણાઓનાં જન્મ ચરિત્ર જે શૌર્ય, સ્વતંત્રતા, સત્યતા અને સ્વદેશ સેવાને માટે સ્વાર્પણ, ઇત્યાદિ ઉત્તમ ગુણોથી ભરપૂર છે, તેવાં જન્મ ચરિત્રો નિશાળોમાં ચાલતી ઇતિહાસની ચોપડીઓમાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. ગુજરાતી હલકાં ધોરણથી છોકરાઓને સૈરાજૂના રાજાઓની વંશાવળી (કચીસાલથી કચી સાલ સુધી રાજ્ય કર્યું અને કચી કચી લઢાઈઓ થઈ) શીખવવાનું શરૂ થાય છે, અને ત્યાર પછી તરતજ મુસલમાની રાજ્ય અને યુરોપના લોકોનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. તેમાં મુસલમાની રાજ્યનો જીલમ અને યુરોપીઅન લોકોનાં પરાક્રમની વાતો સિવાય બીજું થોડુંજ શીખવવામાં આવે છે. હાલના વડા વિદ્યાર્થીને પૂછીએ કે હેરિટાન્સ અને વાટરલુ ક્યાં આવ્યાં, તો તરત કહી દેશે, પણ પાણીપત કે થાનેશ્વરનાં ચોકસરથાન જ-

તાવી શકશે નહિ; ઇંગ્લાંડની રાણી મેરી અને ઇલિઝાબેથના રાજ્યના ઇતિહાસનું સવિસ્તર વર્ણન કરી જશે, પણ દેવી તારાઆઈ અને વીરાંગના કર્મ દેવીની કથા પૂછીએ તો તેની ઓળખાણ પણ આપી શકશે નહિ. ઇંગ્લાંડના ચાર્લ્સ અને લાંકાશીયરના કુળની વંશાવળી અને કલહનું વર્ણન કરી શકશે પણ પાંડવ કૌરવની અપૂર્વ કથાનું અજ્ઞાન બતાવશે. ઇંગ્લાંડની 'સિવિલવોર'નો સાર સહેલથી સમજાવશે, પણ મહાભારતના ધર્મ યુધ્ધનું વર્ણન કરતાં વિચાર કરવો પડશે. પરમુલકનો પુરાણો ઇતિહાસ—ઈલિયડની લડાઈનો સાર સવિસ્તર સમજાવી શકશે, પણ રામાયણનો રસિક અને બોધદાયક સાર સમજાવતાં શરમાવું પડશે; શેક્સપીયર અને મિલ્ટનનાં જન્મ વૃત્તાંત અને તેમનાં રચેલાં કાવ્યો કડકડાટ મોઢે બોલી જશે, પણ કવિરાજ કાળીદાસ અને વિશ્વવિખ્યાત વેદ વ્યાસે ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો બનાવ્યાં તે પણ કહી શકશે નહિ !! આમાં વિદ્યાર્થીનો દોષ કાઢવાનો નથી. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે નાનપણથીજ સરકારી ધોરણો પ્રમાણે અભ્યાસ શરૂ થાય અને ત્રીશ વરસની ઉમરે પહેાંચતાં સુધી તેમાં રોકાય, એટલે તે નાથી સ્વધર્મનો વિચાર કરવાનું બનતું નથી, અને પછી અંગ્રેજ કેળવણીથી જડ થએલ અંતઃકરણમાં ધર્મના વિચારો શી રીતે ઉતરે? નાનપણથીજ નાસ્તિક વિચારો ઠસાય તો પછી આસ્તિક વિચારો આવી શકે નહિ. પશ્ચિમની પ્રજાઓનાં પ્રવૃત્તિ માર્ગ પ્રવર્તાવનારાં પુસ્તકો, જેમાં સદ્ગુણ શીખવા જેવી વાતો કરતાં ઇતિહાસની બીના વિશેષ હોય છે, તેથી (પુસ્તકો) કુમળી વયનાં બાળકોના મનપર આધુનિક કેળવણીનો આબેહુબ આભાસ પડે એમાં નવાઈ નથી. એક હજાર વર્ષ પહેલાંના ઇંગ્લાંડના લોકોની રીતભાત અને હાલતથી કોણ અજાણ્યું છે? કોણ નથી જાણતું કે જ્યારે તેઓ જંગલી હાલતમાં ચામડાં ઓઢીને તથા શરીર રંગીને રાતોમાં રખડતા હતા ત્યારે આપણી જહોજલાલીનાં દેશેદેશ ગીત ગવાતાં હતાં? આવો વિદ્યા હુન્નર અને નીતિમાં પુરાણ કાળથીજ પ્રસિદ્ધ પામેલ આપણો ભરતખંડ પરલોકને પમાડનાર ધર્મશાસ્ત્રનાં અને સદ્ગુણી અને પવિત્ર પુરુષોનાં પરાક્રમ અને જન્મ ચરિત્રોથી ચીતરેલાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકોને માટે પ્રાચીન કાળથીજ પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત છે, તે કોનાથી અજાણ્યું છે ? ભરતખંડનું ભવ્ય ભારત અને ગુણગાનથી ગુથેલી

મીતા જેવાં પુસ્તકો ખીજ કયા દેશના ઇતિહાસમાં મળવાનાં છે? પણ અપ્રસોસ છે કે તે પુસ્તકોનો સરકાર દરબારમાં કોઈ ભાવ પૂછતું નથી ! ગ્રીક ભાષામાં રચેલ અને અંગ્રેજીમાં તરજુમો થયેલ ઇલિયડનું પુસ્તક નિ-શાળોમાં ચાલે ત્યારે જાંચા ધોરણોમાં મહાભારત જેવાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો કાં ન ચલાવવામાં આવે એ સમજતું નથી.

વળી કેળવણીનાં ચાલતાં ધોરણો સંબંધી પોકાર છે, તે પણ વિવેચનીય છે, અને આપણું પ્રાચીન બંધારણ વધારે લાભકારક હતું તે સમજવા જેવું છે.

આધિ એટલે મનમાં ઉત્પન્ન થતી અનેક પ્રકારની ફિકર અને વ્યાધિ એટલે આહાર વિહારના ફેરફારથી શરીરમાં ઉત્પન્ન થત્ત જ્વરાદિ રોગો એ બંને મનુષ્યોને જીંદગીમાં દુઃખકારક છે, એમ પ્રસિદ્ધ રૂપે જણાય છે. તેની નિવૃત્તિના ઉપાયોના વિચાર કરતાં કરતાં મહાત્માઓની જીભાનોથી લાખો ગ્રંથ ગુંથાયા છે. તે ગ્રંથોની અજમાયેશ કરતાં એમ ધારવામાં આવે છે કે તેમાં લખેલા પ્રસંગોનું દેશ, કાળ અને અવસ્થાનો વિચાર કરી સંયોજન કરવામાં આવે તો તે પ્રસંગો ઉપર લખેલા આધિ તથા વ્યાધિની નિવૃત્તિનાં કારણ યથા પડે છે. એવો વ્યવહાર જગત્માં અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આધિ-વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરનાર અયોગ્ય આહાર વિહારના ત્યાગમાં તત્પર રહેવું.

ઉપર પ્રમાણે ‘આધિ’ શબ્દનો લક્ષણાનુસાર અર્થ ‘મનોવ્યથા’ એવો થાય છે. હવે તે મનોવ્યથા જનક વ્યવહારોના વિદ્યાભ્યાસ પણ તેના પેટાના વ્યવહારમાં ગણીએ તો ગણી શકાય છે. કારણ કે પ્રથમ જેણે વિદ્યાભ્યાસનો પ્રારંભ કર્યો હોય તેને તે ઉપર પ્રીતિ ન છતાં માખાપ અથવા બણાવનારના બળાત્કારથી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે, અને પછી તે તે વિદ્યામાં શીખવાની ખાખતોનું ચિંતન તથા સ્મરણનો શ્રમ, વિસારણથી ઉપજતો ખેદ અને નાપાસ થયાનું દુઃખ, ઈત્યાદિ અનેક મનોવ્યથા ઉત્પન્ન થાય છે, એમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તેથી જગત્માં એવી કહેવત ચાલે છે કે સર્વ મનુષ્યોને અધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવ એવા ત્રણ પ્રકારના તાપ પીડે છે, અને વિદ્યાભ્યાસ કરનારને બણવું, યાદ કરવું તથા બણેલું ન બૂલવું તેની ચિંતા, એ ત્રણ જાતના તાપ અધિક થવાથી છ

તાપ થાય છે. હવે શાસ્ત્રમાં એમ લખ્યું છે કે સકામ તપસ્વી લોક તપ કરતી વખત અતી કૃપતાને પામે છે, પણ જ્યારે તેનું મનોવાંછિત ફળ મળે છે ત્યારે એકદમ પુષ્ટ થઇ જાય છે. તેમ કદિ એક પુરુષે એકજ વિદ્યાનો એટલે એકજ બાબતનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવો એવો પ્રબંધ બંધાય તો તે વિષયનો દશ બાર વર્ષે તે સંપૂર્ણ રીતે અભ્યાસ થવાથી તેના તત્ત્વનું જ્ઞાન થવા વખતે પ્રથમ કાળમાં આધિકૃત જીંદગીનું જોખમ દૂર થાય એમ જણાય છે. જે વિષય પોતાના જાણવામાં સંપૂર્ણ નથી તે વિષે અભ્યાસીને વખતો વખત મનમાં ખેદ થયા કરે છે, એ અનુભવ સિદ્ધ વાત છે; અને અનેક વિષયો ડોળવાથી ખરેખર રીતે એક પણ બાબતની પૂર્ણતાને પહોંચી શકાતું નથી, તેથી આધિકૃત દુઃખ સદાને માટે અભ્યાસીના મનમાં ધર કરીને રહે છે, તેથી તેની જીંદગાની ઉલટી દુઃખ રૂપ થાય છે, ત્યારે પછી તે જગત્તું કલ્યાણ કરવાને તો શક્તિવાન થઇ શકે શી રીતે ?

હાલની કેળવણીની પદ્ધતિ પ્રમાણે ધણા વિષયો ડોળવાથી શરીરની શક્તિ, બુદ્ધિની શક્તિ અને આયુષ્ય કમી થયા છતાં પણ વિદ્વાન થઇને તો યોગજ નીકળે છે. આપણા ઋષિઓ એક એક વિષયનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવતા હતા તેથી તે તે વિષયમાં પારંગત હોવાથી તેઓને પોતાની જીંદગી સુખ રૂપ થઇ પડતી હતી અને તેઓ જગત્તું કલ્યાણ કરવાને શક્તિમાન હતા. હાલમાં છ વરસનું બાળક ગુજરાતી અભ્યાસ કરવા માંડે અને તેનું સાધારણ જ્ઞાન મેળવતાં ઓછામાં ઓછાં ચાર વર્ષ લાગે એટલે દશ વર્ષની ઉંમરે અંગ્રેજી અભ્યાસમાં દાખલ થાય. મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પસાર થતાં તેને બીજાં આઠ વર્ષો જોઇએ. એટલે અદાર વીશ વર્ષની ઉંમરે મેટ્રીક્યુલેશન સુધી પહોંચે છે. આ બાર કે પંદર વર્ષે તેણે કેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું, તે કાંઇ પૂછે તો તેનો જવાબ એટલોજ કે ‘ તે મેટ્રીક્યુલેશનમાં ’ પસાર થવાથી અંગ્રેજી ભાષામાં હજી પ્રવેશ માત્ર કરે છે, અને બીજા વિષયોનાં માત્ર મૂળતત્ત્વો જાણવાને સમર્થ થાય છે, પણ તે તેમાંના કાંઇ વિષયનો ખરેખરે જ્ઞાતા થઇ શકતો નથી; આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે હાલનાં ધોરણોથી આટલી લાંબી મુદતમાં અને મોટી ઉંમરે પહોંચ્યાં છતાં તેને કાંઈ પણ વિષયનો સંપૂર્ણ રીતે સંસ્કાર થતો નથી. આથી ઉલટું પૂર્વે યજ્ઞોપવિત પછી આઠથી અગીયાર વર્ષની ઉંમરે અ-

બ્યાસ શરૂ થઇ વીશ વર્ષની ઉમરે પહોંચતાં એકજ વિષયને ગ્રહણ કરવાથી તે વિષયમાં તે વિદ્યાર્થી વિદ્વાન બનવાને શક્તિમાન થતો હતો. ઘણા વિષયો ડોઢીને આર વર્ષે અમુક પરીક્ષામાં પસાર થઇ નીકળેલા વિદ્યાર્થી કરતાં એક વિષયને સંપૂર્ણપણે શીખેલો વિદ્યાર્થી પોતાને અને લોકોને વિશેષ ઉપયોગી થઇ પડશે. હાલમાં વિદ્યાર્થી ઉપર શક્તિ ઉપરાંત અભ્યાસનો બોલો આવી પડવાથી અને શક્તિ ઉપરાંત દબાણ થવાથી ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓ* તો વિદ્યાભ્યાસમાં ઉલટું દુઃખ માની થોડું ઘણું શીખી છોડી દે છે; અને થોડાએક જેઓ માથાત્રોડ મહેનત કરીને મરણીયા થઇ પોતાની મનશક્તિ અને શરીરની આરોગ્યતાનો ભોગ આપી આગળ વધે છે, તેઓ પોતાના ગોખી મારેલા અભ્યાસથી ઘણા શ્રમ વડે અમુક ધોરણ કે ડીગ્રીમાં પસાર થાય છે, તે વખત કાંતો તેઓ જાણે મનુષ્યમાં ન હોય એવી શરીરની અશક્તિને પહોંચેલ હોય છે, અને તેમ છતાં પણ ખર્ચ કહેતાં, તેઓ તે વિષયના ખરેખરા તત્વવેત્તા તો નથીજ હોતા. આપણાં ષટ્શાઓના બનાવનારા તત્વવેત્તાઓની યશોગરી કરી શકે એવા વિદ્વાનો આપણામાં હાલમાં પાકતા હોય એમ જણાતું નથી. આ બધાં ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે હાલની કેળવણીથી થોડો લાભ છે અને અનુભવી લોકોનું પણ એમજ બોલવું થાય છે. આટલું તો પ્રત્યક્ષ જોઇએ છીએ કે હાલના આગળ વધેલા અભ્યાસીઓમાંના કેટલાક આંખે નબળા થએલા નીકળે છે, તે એટલે સુધી કે આપણા હિંદુસ્તાનના સ્કોલરોએ ઈંગ્લંડના ચર્ચનાનાં કારખાનાંનો વેપાર વધારી આપ્યો છે; કેટલાક ક્ષયરોગથી પીડાતા અને મરણ પામ્યા સુધાં જોઇએ છીએ; અને કાલેજમાંથી પસાર થઇ નીકળતી વખત બીજા જ્ઞાનની સાથે શરીર સંપત્તિમાં ‘શરીરનું અશક્તપણું’ એ બક્ષીસ મેળવવામાં તો થોડાજ પાછળ પડે છે! આમ થવાથી લોકોમાં ઠામ ઠામ પોકાર થઇ રહ્યો છે કે, હાલની કેળવણીથી લોકો બાંધા અને અશક્ત થાય છે. આ બધી હરકતો અટકાવવા માટે કેળવણીનું ધોરણ એવું રાખવું જોઇએ કે એક એક માણસને એક એક વિષયનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળે. ખર્ચ છે કે એકજ વિષયનું જ્ઞાન હોવાને લીધે બીજા વિષયોની બિલકુલ અજ્ઞાનતા એ પણ નુકસાન કરતા છે; તેને માટે હાલનાં ધોરણો એવાં સરલ રાખવાં જોઈએ કે તેમને હાલ કરતાં અરધી મુદતમાં બધા વિ-

પયોતું સામાન્ય જ્ઞાન સજો, અને પછી જેમજેને અનુકુળ પડે તેમ તે તે-
વો વિષય પસંદ કરીને તે વિષયને માટેજ રથાપેલ શાળામાં દાખલ થાય,
અને બાકીની વિદ્યાર્થી અવસ્થાતેજ વિષય શીખવામાં ગાળે તો બેશક મો-
ટા લાભ થાય. એકજ વિષયનું જ્ઞાન મેળવવાનું હોવાથી શરીરને અથવા
મનને બહુ કષ્ટ આપ્યા વિના તે સહેલથી તે વિષયમાં પારંગત થાય છે.

વળી વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે ચાલવાની જે પ્રાચીન રીત હતી તે ધ-
ણી સારી હતી. તે રીત તૂટવાથી હવે સર્વ લોકોને સર્વ પ્રકારની વિદ્યા
શીખવાની તથા ધંધો રોજગાર કરવાની છૂટ મળી છે. જે કે ન્યાયની દૃ-
ષ્ટિએ જોતાં સૌ લોકોને સર્વ વિદ્યા અને ધંધો રોજગારનો લાભ લેવાનો
સરખો હક્ક છે, તોપણ દેશના હિત તરફ જોતાં અસલની રીત વધારે લા-
ભકારક નીકળી હતી. દેશને નુકસાન એ દેશના રહીશને પણ નુકસાન છે.
વિદ્યા એવી ચીજ છે કે તેનું સેવન કરવાથી માણસો શરીરે નબળાં અને
સુંવાળાં બને છે (જે કે તેમાં પણ કેટલોક અપવાદ છે) અને તેમનો સ્વ-
ભાવ એવો ધડાય છે કે તેઓ વેપાર કે મજૂરીનું કામ કરવામાં પોતાનું
અપમાન કે હલકાપણું માને છે, અને જોથી હલકા પગારની નોકરી (જે
ખરું કહેતાં ગુલામગીરી છે) શોધવી પડે છે, તેથી વિદ્યા ભણવાની એક
સ્વતંત્રતા મેળવીને બીજી સ્વતંત્રતા (પોતાનો કુળનો સ્વતંત્ર ધંધો)
ખોવી પડે છે અને પરવશ થઇ રહેતું પડે છે, શૌર્યનો નાશ થાય છે,
અને સ્વદેશાભિમાન તો શૂન્ય મોઢે બોલવાનુંજ રહે છે; આ કાંઈ દેશને
ચોટો ગેરફાયદો નથી. નિશાળોમાં બંધીને સૌ નોકરી શોધવા માંડે છે, કે
મકે તેમને બીજું કશું સૂજતું નથી, તેથી કારીગર વર્ગ કમી થતો જા-
ય છે અને પ્રમાણમાં જેવો હુન્નરનો શોધ થવો જોઈએ તેવો ન થતાં ઉ-
લટું કારીગરીને ધકો પહોંચ્યો છે. પણ જે હુન્નર શીખવવાની શાળાઓ
મોટાં મોટાં શહેરોમાં સ્થાપી હોય અને તેમાં તેમને તેજ વિષયોનું જ્ઞાન
આપવામાં આવતું હોય તો દેશને કેટલો બધો ફાયદો થાય ! કારીગર લો-
કોએ પોતપોતાની કારીગરીના કામ સંબંધીજ કેળવણી લેવી એ તેમને
વધારે ફાયદો કરતા છે, તેને બદલે હમણાં તો નિશાળોની કેળવણી, જેમાં
કારીગરી સંબંધી કશું જ્ઞાન મળતું નથી, તેથી તે વર્ગને વાસ્તે તો નકા-
મી કેળવણીમાં લગાડવાથી તેઓ પછી ઉલટાં પોતાનું કારીગરીનું કસબી

કામ કરવાને ના લાયક થાય છે, અને દેશમાંથી કારીગરી ઓછી થવાથી પરદેશી માલની આવક થતાં દેશનો પૈસો પરદેશ તણાઈ જાય છે. ખરૂં કહીએ તો દેશ નિર્ધન થાય છે તેનું મૂળ કારણ હાલની કેળવણીનું પ્રતિકુળ ધોરણ છે. સોકોને કોણ જાણે કેવા પ્રકારની ઘેલછા થઈ છે કે એક વગર બહુસો કારીગર પણ સારી રીતે કમાતો હોય, છતાં તે પોતાના છેડકરાને નિશાળની કેળવણી આપી પોતાના હુત્ર કામને માટે નાલાયક કરી દશ પંદર રૂપરૂડીના પગારમાં ગુલામી કરતો જોવાને વધારે ચાહે છે, એટલુંજ નહિ પણ ભાઈ તો બધ્યા એટલે કારીગરીનું સ્વતંત્ર કામ કરતાં તેને શરમ લાગે અને તેનું કામ કરતાં ધોળાં લૂગડાં પહેરવાની મજા માલવાનું ન મળે! આ પ્રમાણે સૌને સરખી રીતે નિશાળનીજ સામાન્ય કેળવણી આપવાથી કારીગરીને કારી ધા લાગ્યો છે, ખેતીને ક્ષય રોગ થયો છે, વેપારમાં વાટ ઉઠી છે, અને ક્ષત્રીવટની સ્થિતિ ખેદકારક થઈ છે. માટે વધારે ઉત્તમ વાત તો એજ છે કે દરેક ધંધા રોજગારના માણસોને તેજ ધંધાની કેળવણી આપવી અને તેથી તેમની સ્વતંત્રતા ઓછી થાય છે એમ તેઓ કદી સમજશે નહિ. કારીગર વર્ગને બી. એ. એમ. એ. કે એલ. એલ. બી. ની ડીગ્રી મેળવનામાં જે ફાયદો રહેલો છે, તેના કરતાં ઘણી ઓછી મેહેનતે તે હુત્ર કામથી સો ગણો ફાયદો થાય છે.

આ બધી વાતોનો વિચાર પડતો મૂકીને હાલની એક લઘી ગોખણ વિદ્યા ચલવવાનું પરિણામ એ થયું કે બહુલ વિદ્યાર્થીઓને નોકરી સિવાય બીજું કંઈ પણ કામ સૂઝતું નથી, તેથી ‘નોકરી’! ‘નોકરી’! કરતા અને પાંચ, દશ કે પંદર રૂપિયાના પગારથી સંતોષ માની પોતાને ગુલામગીરીમાં જોડતા જોઈએ છીએ. પુરૂષ કેળવણીનું આવું પરિણામ જોઈએ છીએ તે કેળવણીની ખામી છે કે પછી તે જમાનાનો (દેશ, કાળ, સ્થિતિનો) મહિમા છે, પણ તેમાં ઘણો સુધારો થવાની જગા છે, તેમ નહિ થાય તો થોડા કાળમાં આ દેશ છેક કંગાળ સ્થિતિને પામશે એવાં ચિન્હ જણાવા લાગ્યાં છે. પુરૂષ કેળવણીમાં સુધારાની જગા છે, તેજ પ્રમાણે સ્ત્રી કેળવણીમાં પણ સુધારો થવાની આવશ્યકતા છે, તે પણ આપણે જોઈએ.

સ્ત્રી કેળવણી.

પશ્ચિમની પ્રજા દરેક કાર્યમાં સ્ત્રી પુરૂષના સમાન હક ગણે છે, તે-

થી પુરૂષના જેટલોજ હક અને છૂટ સ્ત્રીઓને આપવામાં આવે છે. એજ નાણી જેમ આપણા સુધારાવાળાઓએ સ્ત્રીઓના સમાન હક અને છૂટને માટે વકીલાત કરી અને શ્રી કેળવણીને ગળવી મૂકી. તેનું ફળ એ થયું કે આપણું હાલમાં પત્રોપર ચડી પ્રસિદ્ધ પામેલાં ઋકમાંબાઇની પેઠે પોતાના પતિને પરમેશ્વર તુલ્ય ગણી તેની સાથે પોતાનો સંસાર સુખ રૂપ કરવાને બદલે પોતાના પાતને પન્નવનારી અને હિંદુ ઘર સંસારને એજ લગાડે એવી છૂટા છોડાની માગનારી ઘણી સ્ત્રીઓ બાણીનેજ થઈ એ કેવું વિપરીત!

કેટલીક બાબતોમાં શ્રી પુરૂષોના સમાન હક છે, પણ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ, શરીર રચના, અને સ્વાભાવિક બળ તથા શક્તિ ઉપર વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે કે શ્રી બધી બાબતમાં પુરૂષની બરાબરી કરી શકે એમ બનેજ નહિ, અને તેથીજ સ્ત્રીને યોગ્ય છૂટ આપવા તથા તેમને યોગ્ય કામ સોંપવા આપણા શાસ્ત્રકારો પોકારીને કહે છે. શ્રી જાતથી નોકરી થઈ શકેજ નહિ. જેને નોકર ચાકર તથા પૈસા આદિ પૂરતાં સાધનો હોય છે તેમને કદિ પુરૂષોની પેઠે નોકરી કરવા જવામાં બહુ અડચણ નહિ નડે, પણ સાધારણ લોકો કે જેની સંખ્યા સંસારમાં બહુ મોટી છે, તેમની સ્ત્રીઓને પુરૂષની પેઠે નોકરી કરવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ અને અડચણ કારક માલમ પડશે.

બાળકનું રક્ષણ અને પાલણુપોષણ કરવાનો બાર ઇશ્વર તરફથી સ્ત્રીને મળેલો છે, તેટલા માટેજ માના સ્તનમાં પોતાનાં બાળકના પોષણ માટે ધાવણુ તૈયાર કર્યું છે. તેમ છતાં હાલના શ્રીમંત લોકો પોતાની સ્ત્રીઓનું શરીર બગડી જાય કે કરમાઈ જાય એવી બીકથી કે ઘેલછાથી ધાવણુ રાખે છે, અને બાળકને તે ધાવના સ્વાધીનમાં સોંપે છે. માનો પોતાના બાળકપર જેવો સ્વાભાવિક પ્રેમ હોય તેવો ખ્યાર રાખેલી ધાવને આવેજ નહિ. ઇંગ્લંડમાં ગરીબ વર્ગની સ્ત્રીઓ ધંધો કરવા જાય છે, તેમનાં છોકરાંની હાલત બહુ દુઃખદાયક સંભળાય છે. સ્ત્રીઓ કામપર જાય અને પછવાડે પોતાનાં બાળક પડોશીને અથવા કોઈ ડોશીને સોંપી જાય છે. બાળકને મા-

* વૈદકશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકને ધબડાવે તેથી તેમનાં શરીર નબળાં થઈ જાય માટે ધાવ રાખવામાં આવે છે.

ટે દૂધ અથવા દૂધના પૈસા પેલી ડોશીને આપી જાય છે, તેનો ગેર ઉપયોગ થાય છે, એટલે આપેલા પૈસાનું પૂરું દૂધ લઈ પાય નહિ અથવા દૂધમાં પાણી ભેળવી પાય અને વધેલા પૈસા ગજવામાં મુકે. આથી તે લોકોને એક જાતનો ધંધો થાય છે, અને બિચારાં પરાધીન પડેલાં બાળક દુખી થઈ દુનિયામાંથી દૂર થાય છે. ઇંગ્લંડમાં આવા ઘણા દાખલા બને છે. આપણે અહિં થોડી ગરીબ સ્ત્રીઓ મળતી કરવા જાય છે, પણ બાળકને પોતાના ધરનીજ બીજી સગી સ્ત્રીને સોંપી જાય છે, તેથી બાળકની ઉપર પ્રમાણે વલે થતી નથી. હિંદુઓમાં બાળકની મા એજ તેની ધાવ, દાદા તથા દાસી યાને સર્વ રીતે પોષણ કરનારી છે. પણ અંગ્રેજ લોકોનું અનુકરણ કરી જે કેળવાએલા લોકો બાળકોને પારકા હાથમાં સોંપી દુઃખી કરે છે, તેમની કેળવણીમાં ધૂળ પડી! વળી સરાસરી ત્રણ ત્રણ વર્ષે સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરે છે અને નિયમિતપણે મહિને મહિને ઋતુસ્ત્રાવ થાય છે, તેનાં અસાધ્ય દુઃખો સહન કરવાં, અને તેની સાથે એકથી પાંચ સાત કે દશ બાળકોનું પોષણ કરવું; આ બધા કામમાં અડચણ વેડીને સ્ત્રીથી નોકરી કરવા જવાનું બનેજ કેમ? આથી સમજાય છે કે પુરૂષનાં જેવાં કામ કરવાને પરમેશ્વરે સ્ત્રીને લાયક કરી નથી, ત્યારે પછી સ્ત્રીને બધા કામમાં પુરૂષની પાયરીએ મૂકવી, એટલે એક અબજાને સબળ પુરૂષનું કામ સોંપવું એ કેવું ભય ભરેલું છે! જ્યારે સ્ત્રી નોકરી કરવાને કે ધન પ્રાપ્તિ માટે ધંધો કરવાને અશક્ત છે, ત્યારે તેને તેવાં સાધનો મેળવવા માટે ફેાકટ શ્રમ આપવાની જરૂર નથી, એટલે તેને પુરૂષના જેવી ને જેટલીજ કેળવણી આપવી એમ કાંઈ અવશ્ય કરીને જરૂરનું નથી. સ્ત્રી જાતિને મુખ્ય કરીને નીતિની કેળવણી, ગૃહ કાર્યનાં નિયમો, બચ્ચાં ઉછેરવાનું જ્ઞાન અને પત્ની તથા માતા તરીકેની ફરજ અને ધરનો કારભાર ચલાવવાની આવડત, એટલું જાણવાની જરૂર છે. તે પૂર્ણપણે જાણ્યા પછી સ્ત્રીને વિશેષ જ્ઞાન આપવાને અડચણ નથી, તેમ ન આપવાથી નુકશાન પણ નથી. ધર્મ અને નીતિની કેળવણી આપ્યા પછી સ્ત્રીના હાથમાં બીજું હરકોઈ પુસ્તક સહીસલામતપણે આપી શકાય. પણ હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે અપાતી કેળવણીમાં ધર્મ અને નીતિના પ્રાક યોડાજ અપાય છે તેથી તેમાં કેળવાએલી સ્ત્રીઓના હાથમાં વિષય-વારતાનાં અને નાટક એટકનાં પુસ્તકો નિર્ભયપણે આપી શકાય નહિ.

સ્ત્રીઓને કેળવણી અને બહુ છૂટ મળવાથી તેઓ અયોગ્ય સ્વતંત્રતા માગવાને શીખી, અને બહાર પડી અને સ્ત્રીજાત પુરુષોએ એવી અધઠીત માગણી કયુલ પણ રાખી. આનું પરિણામ એવું થયું કે સ્ત્રીઓ હદ ઉપરાંત છૂટ લેવા લાગી અને સ્વચ્છંદી વર્તણુકવાળી થઈ. મૂળમાં સ્ત્રીઓ પોતાની અધુરી કેળવણીને લીધે પોતાનું કર્તવ્ય ન સમજતી હોય અને તેમના પતિઓ જેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને પોતા-સમાન હક આપવા બહાર પડે છે તેઓ સ્વતંત્રતાનો પૂરે અર્થ પણ સમજતા ન હોય ત્યાં કેળવણી અને તેથી મેળવેલી છૂટથી શું સાફ પરિણામ આવે ?

પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને થોડી સ્વતંત્રતા આપવાનું એવું પણ કારણ છે કે પુરુષ સાત્ત્વિક વીરથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે કદાપિ સ્વતંત્રપણે વર્તે નો. પણ તેનામાં વિકાર કે સ્વચ્છંદીપણું આવવાનો થોડો ભય છે; પણ સ્ત્રી રક્ત (આર્ત્તવ અથવા રજ) છે, તેથી તેમાં રાજસી પ્રકૃતિનાં વિશેષ પરમાણું અંધાણું છે, માટે સ્વતંત્રતાનો ગેરઉપયોગ કરવા તરફ સ્ત્રીનું વલણ તરત થાય છે. આજની સ્ત્રી કેળવણી ઘણી અકારી થઈ પડી છે. નિરાશામાં અપાતી કેળવણીથી સ્ત્રીઓને છોડરાઓની પેઢેન ગણિત, ભૂગોળ, ઈ-નિહાસ સિવાય કાંઈ સ્ત્રીજાતિને ઉપયોગનું શીખવવામાં આવતું હોય તો તે માત્ર ભરત કામ છે. પણ પતિવ્રતા ધર્મ તે-શું, તેમાં તેઓ થોડુંજ સમજે છે. જે પતિની સાથે તેણીને પોતાનો જન્માર્શ કાઢવાનો છે, તે પતિની સાથે તથા પતિનાં સગાં સંબંધી સાથે કેવી રીતે વર્તવું તે સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન હાલની કેળવણીથી મળતું હોય એમ જણાતું નથી. હાલનું કયું જ્ઞે-હું સત્યવાન અને સાવિત્રી નીવડયું? આજ કયાં દંપતી અનસૂયા અને અત્રિ છે? અરે! એ સતીઓનો વખત ગયો! આજ સીતા જેવી સતી ક્યા રાજાના મહેલને શોભાવે છે? કળીયુગની સ્ત્રીઓ ભણીને ઉલટી વધારે કુપાત્ર અને કપટી બને છે, એવો જે પોકાર ઉડ્યો છે, ત્યાં અસત્ય કરતાં સત્ય વધારે હોય એમ સમજાય છે.

સ્ત્રી જાતિએ કેળવણી લેવી તે પોતાની કુચાલથી માઆપોને કલંક ચ-વવા માટે નહિ, પણ સદાચારથી સંસારને શોભાવવા માટે; સ્ત્રીએ ભણી-ને ખોટા કુતર્કો કરી તોફાની બનવાનું નથી, પણ ભણીને ગંભીર અને ગુણવાન થવાનું છે; ભણીને પતિ પજવણીમાં પાવરધા થવાનું નથી પણ પવિત્ર થ-

ઈ પતિની સેવા કરતાં શીખવાનું છે; બણીને સ્ત્રીજાતિને માથે કલંકનો કા-
જો ડાઘ લગાડવાનો નથી, પણ સ્ત્રી ધર્મની મહત્તા વધારવાની છે; પોતાનાં
બાળકોને બગાડવા માટે બણવાનું નથી, પણ પોતે સુધરી પોતાનાં બા-
ળકોને સુધારવાં એ બણેલ સ્ત્રીનું કામ છે; બણવું તે કળ્યા, કંકાસ ક-
રી સંસારને ખારો ઝેર કરવા માટે નહિ, પણ સુખ દુઃખમાં સમાન રીતે
પતિની સાથે ભાગ લઈ સંસાર સુખ રૂપ કરવાનો છે. આ બધાં કર્તવ્યથી
હાલની સ્ત્રી કેળવણી કાંઈક જુદું જ દર્શન દે છે. ધણીક સ્ત્રીઓ અયોગ્ય
છુટ લેવા, પટપટ વાતો કરવા અને હરકોઈ રીતે સ્વતંત્રતા મેળવવામાં
મગ્ના માનવા શીખી. વિનય કે શીઘ્ર તે શું તેમાં તેઓ ખોટું સમજે છે.

આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે લખનાર સ્ત્રી કેળવણીની વિ-
રુદ્ધ છે, કે સ્ત્રી જાતિનો શત્રુ છે. પણ ન્યારે કેળવણીનું પરિણામ જોઈએ
એવું ન આવે ત્યારે તેમાં કાંઈક ખામી હોવી જોઈએ.

નિશાળની કેળવણી ભેતાં છોકરીની ૧૨-૧૩ વર્ષની ઉમર થાય છે,
એટલામાં તેને નિશાળ છોડવી પડે છે, અને તરત સ્ત્રી ધર્મમાં આવવું પડે
છે. નિશાળનું પોપટીજી જ્ઞાન થયા ઉપરાંત તેને ઘર કામકાજનો કે બીજો
વ્યવહારિક કામકાજનો અનુભવ બહુ જ થોડો હોય છે, અને જે હોય છે તે
માત્ર ઘરમાં માખાપ વગેરે તરફથી મળેલો તેજ હોય છે. માટે સાસરે ગ-
યા પછી તેને નવીજ નિશાળમાં દાખલ થવું પડે છે, અને ઘર કામકાજ-
નો અનુભવ લેવો પડે છે. સ્ત્રીએ તમામ કામકાજનો અનુભવ લીધા પછી
સાસરે જવું તેમાં તેની શોભા છે, તેને બદલે ઘર કામકાજથી બિન માહિ-
તગાર એક પુતળીની માફક સાસરાના ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં પોતે બ-
ણેલી છતાં તેને ઉલટી સાસરીઆ તરફથી ટાંકણી થાય છે, અને હાંસી થાય છે.

આ ઉપરથી કહેવાની મતલબ એવી નથી કે રસોઈ વગેરે ઘરનું ત-
મામ કામકાજ સ્ત્રીને નિશાળમાં શીખવવું. એ બનવું તો મુશ્કેલ છે. પણ
નિશાળમાં તેને થોડોજ વખત રોકી પ્રથમ વાંચવા લખવા જેટલું અને પ-
છી નીતિનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ, અને બાકીના વખતમાં તેણે ઘર આ-
ગળ રહી ઘરના કામકાજનો અનુભવ લેવો જોઈએ. સ્ત્રીને ભૂગોળ, ઇતિ-
હાસ કે ગણિતનું જ્ઞાન વ્યવહારમાં ઉપયોગનું થાય એટલુંજ આપવાની જ
રૂ છે, વધારે જરૂર નથી. તેઓ મોટી ઉમરે અનુભવ મેળવ્યા પછી કુ-

દાના વખતમાં વધારે શીખી શકે. નિશાળમાં તો તેમને સ્ત્રીના શું શું ધર્મ છે, પતિના તથા તેના સંબંધીઓ સાથે કેમ વર્તવું, પતિ એજ પોતાનો પરમેશ્વર છે માટે તેને પોતાના ઇશ્વર તુલ્ય ગણી નિર્ભળ પ્રીતિથી કેવી રીતે માન આપવું તથા કેવી રીતે સેવા ચાકરી કરવી, છોકરાં કેમ ઉછેરવાં, સાસુ સસરાનું કેવી રીતે સન્માન કરવું, ઘર કામકાજમાં કેવી રીતે સ્વચ્છતા રાખવી તથા ઘરનો વહિવટ કેમ ચલાવવો એ વગેરે બાબતના પાઠ તથા ભરવાનું અને શીવવાનું કામ, એટલુંજ ફક્ત શીખવવું જોઈએ. બાકી વિશેષ જ્ઞાન તે ઘરમાં રહી મેળવી શકે. પણ હાલમાં ચાલતાં ધોરણે છોકરીઓને આખો દિવસ નિશાળમાં ગોંધી રાખવાથી તેમને કાંઈપણ અનુભવ મળતો નથી, અને નિશાળમાં તથા ઘર આગળ જે ખરેખર શીખવાનું છે તે શીખવાનું બનતું નથી, એ મોટું નુકસાન છે.

હાલમાં ચાલતાં ધોરણે પ્રમાણે ચોપડીઓના પાઠ વાંચી જવાથી ધર્મ તથા નીતિ સંબંધી જ્ઞાન મળી શકતું નથી તેથી સ્ત્રીઓ સ્વભાવે ઉદ્ધત બને છે અને ગરીબ સ્થિતિના પતિને તે સ્ત્રી દુઃખ રૂપ નીવડે છે. તેને સારાં સારાં કપડાં પહેરવાં જોઈએ, સારી સારી ચોપડીઓ વાંચવા જોઈએ અને બેસવાને ખુરશી ટેબલ જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ એ હાઠમાઠમાં તેને ઘરનું કામકાજ કરવું ગમે નહિ તેથી ચાકર રાખવો જોઈએ, નહિ તો પતિ પાસે અરઘો ગોલાપો કરાવી બપોરે રોટલા ખવરાવે અને જો બે ચાર છોકરાં પડ્યાં હોય તો પછી જોઈ લો તાલ. બધી સ્ત્રીઓ આવી નહિ નીવડતી હોય પણ ઘણે ભાગે આવી મિળજી, સ્વતંત્ર અને ઉદ્ધત થઈ જાય છે. તેમના કરતાં અભણ અને અકક્ષહીન બોણી સ્ત્રીઓ વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે. સ્વતંત્રતા તો કેળવણીને અગે રહેલીજ છે, પણ હવેમાં હોય ત્યાં સુધી તે શોભે, પણ જ્યારે અયોગ્ય સ્વતંત્રતા અને છૂટ મેળવે અને જે પતિની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ તે પતિને ઉલટો પગે અથવા વળી જો તે ભાઈ સ્ત્રીનું રમકડું થયા હોય તો તેને ઉલટો હુકમ કરવાનો હક મેળવે, એટો આર્ય સ્ત્રી સમાજને માથે મોટો બટો બેસાડવા જેવું છે.

સ્ત્રીની સ્વતંત્રતાની બાબતમાં આપણા શાસ્ત્રકાર પિતામહ મનુ નીચે પ્રમાણે કહે છે તે યથાર્થ છે:—

“વાલયાવાયૂવસાવાવૃદ્ધયાવાપિયોપિતા ॥

નસ્વાતંત્રેણકર્ત્તવ્યંકિંચિત્કાર્યંગૃહેસ્વપિ. ॥

આળક, યુવાન કે વૃદ્ધ થએલી સ્ત્રીએ પણ ઘરમાં પોતાના પતિ વગેરેને પૂછ્યા વગર કાંઈપણ કાર્ય સ્વતંત્રપણે કરવું નહિ.

વાલ્યેપિતૃર્વશેતિષ્ટેત્પાણિગ્રાહસ્ય યૌવને ॥

પુત્રાણાંભર્ત્તરિષ્ટેતેનભજેત્સ્ત્રીસ્વતંત્રતામ્ ॥

સ્ત્રીએ આળપણમાં માતા પિતાને વશ રહેવું, યુવાવસ્થામાં પતિને ને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રોને વશ રહેવું, પણ સ્વતંત્રપણે કદી રહેવું નહિ. ”

વળી મનુ સ્ત્રીની બાબતમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

માતા પિતાએ કે બીજાં સગાંએ જે પુરૂષની સાથે પરણાવી હોય તેની જીવતાં સુધી સ્નેહ સહીત ચાકરી કરવી અને મરણ પછી પણ તેને કલંક લાગે એવું કાંઈ કામ કરવું નહિ. જે સદ્ગુણી સ્ત્રીની ઇચ્છા સ્વર્ગમાં જવાની હોય તેણે પોતાનો હાથ બ્રાહ્મનાર સ્વામી નાખુશ થાય એવું કાંઈ પણ કામ કદિ કરવું નહિ, અને સારાં ફળ, કંદ આદિનેજ તેણે પોતાના દિવસ કાઢવા. મતલબ કે સાદાઈથી રહેવું તથા પર પુરૂષનું નામ પણ લેવું નહિ. પુરૂષે પોતાની સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા આપવી નહિ. જ્યારે તે મોજશોખમાં ઉતરે ત્યારે પુરૂષે સ્ત્રીને કળજમાં રાખવી. સ્ત્રીએ બહારના રૂપની પરવા કરતી નથી, વયનો પણ વિચાર કરતી નથી, પણ આ પુરૂષ છે એટલાથીજ તે પુરૂષની સાથે સંબંધ કરવા જાય છે. નહારાં માણસની સંગત કરવી, પતિની સાથે અણબનાવ, ઘેરઘેર ભટકવું, અને પારકા ઘરમાં વસવું, એ વગેરે સ્ત્રીના દુર્ગુણ છે. ”

મહાત્મા મનુષ્યપિના વિચારો આપણને પણ અનુભવમાં ક્યાં નથી આવતા? માટે સ્ત્રીને ઘણી છૂટ ન જોઈએ, અને એટલા વાસ્તેજ તે સ્ત્રીને સ્વતંત્રતાની ના પાડે છે, અને દરેક પગલું પુરૂષની રજા લેખનેજ ભરવા ભલામણ કરે છે.

સાસરે ગયા પછી સ્ત્રીએ નીચે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ, તેને બદલે હાલમાં વિપરીત વર્તન જોવામાં આવે છે:—

સાસુ, સસરા, નણુંદ, દીયર વગેરે પતિના સંબંધીઓની સાથે સારાં આચરણ વડે સ્નેહપૂર્વક વરતી તેમનાં મન પ્રસન્ન રાખવાં જોઈએ, તેને બદલે હાલની ઘણી સ્ત્રીઓને પતિનાં સગાં આંખના પાટા જેવાં લાગે તો પછી તેમને તે પ્રસન્ન કરે કે પળવે !

પતિના પહેલાં ઉઠવું, ઠામ વાસણ માંજી ઘર સાફ કરવું અને પછી પતિ તથા સાસુ સસરાની સેવામાં હાજર રહેવું જોઈએ, તેને બદલે વહુ તો પથારીમાં ઘોરતી હોય અને સાસુ વહેલી ઉઠી સૌનો ગોલાપો કરે છે, અને કેટલાક સ્ત્રીને વશ થએલા અથવા સ્ત્રીથી જીતાએલા પતિઓ પોતાની સ્ત્રી રખેને કરમાઈ જશે એવા ગાંડા વિચારથી સ્ત્રીનું કામ પોતે કરી આપે છે!!

સ્ત્રીએ ઘરનું કામકાજ વહેલું ઉઠી કર્યા પછી પોતે નહાવું અને સાસુ સસરાને પગે લાગવું, તેને બદલે સવારમાં ઉઠી મિળન કરતી સાસુ સસરાને ધમકાવે અને એકાદ ચોપડે પણ ખરી, અને આવી નહારી સ્ત્રીઓને પરવશ પડેલાં વૃદ્ધ સાસુ સસરાને ઉલટું વહુને પગે લાગી કેટલાક પ્રણીપત કરવાનો વખત આવ્યો છે !!!

સાસુ સસરાને પગે લાગ્યા પછી તેઓ પહેરવા આપે તે વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને પછી પતિ સેવામાં હાજર થઈ તેની આજ્ઞાને આધીન થવું, અને પતિ આજ્ઞા કરે તે પ્રમાણે રસોઈ તૈયાર કરી પ્રથમ સાસુ સસરાને અને વડીલોને જમાડવા, પછી પતિને અને છેલ્લે પોતે સૌનું ઉચિત એટલે વધેલું અન્ન જમવું. હાલ બધું એથી ઉલટુંજ વર્તન જોવામાં આવે છે. વસ્ત્રાલંકાર તો પોતાની મરજીમાં આવે તો ન શોભતાં પહેરે અને મરજીમાં આવે તો કુવડ સરખી ગંદી ફરે. પતિના ઉપર હુકમ ચલવતી હોય તો પછી પતિનો હુકમ માનવાનું ક્યાં રહ્યું ! સાસુને હાથ તો રસોડું હોય ત્યાં સાસુને પ્રથમ જમવાની આશા શી ? પતિને જમાડ્યા પછી જમવાનો નિરંતર નિયમ પ્રાણવાવાળી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓનાં દર્શન આજ દુર્લભ થયાં છે!!!! ત્રીજો પહેરે ધરતો દાણોદુણી સાફ કરવાં તથા ભરવા શીવવાનું રોજનું પરચુરણ કામ કરવું અને સ્ત્રીએ સવાર પ્રમાણેજ સાસુ સસરાને તથા પતિને જમાડી જમવું, જમવાનાં ઠામ વાસણ સાફ કરી સૌને માટે પથારી તૈયાર કરી દેવી અને પછી પતિની સેવામાં હાજર થવું તથા પતિ નિદ્રાવશ થયા પછી પોતે સાવધાન થઈ સૂવું. આ બધી સ્ત્રીની દિનચર્યા છે તે

પ્રમાણે તો કોષકબ્જ ભાગ્યશાળી ધરમાં ચાલતું હશે, કેમકે સ્ત્રીઓને બહુ માનીતી માતીલી કરવાનો કોડ વધ્યો છે, અને સ્ત્રીઓ પોતાને મળતાં માન અને છૂટનો સારો ઉપયોગ કરે એવો આ કાળ નથી, એવો આજ તેમને અભ્યાસ અને એવું શિક્ષણ નથી.

સ્ત્રીએ ઊંચે સ્વરે અને કઠોર અને અપ્રીય વચનથી કદી બોલવું નહિ, વાદ કરવો નહિ, ગાફલ થવું નહિ, પોતાની એળ કોષ જોષ જાય એ મ એસવું ઉઠવું નહિ, પતિને વધુ ખર્ચ કરાવવું નહિ, ધરની વસ્તુઓ સાચવી સંભાળી રાખવી, અવિવેક કરવો નહિ, એટલે પોતાના સાસુ સસરા, વડિલો કે પતિની સાથે તોછડાઇથી બોલવું નહિ, ક્રોધ કરવો નહિ એટલે વડિલોના હપ્તકો સહન કરવો, પતિએ વાંક કચો હોય તો સ્ત્રીએ પતિ ઉપર ગુસ્સો કરી જવો એ અવિવેક છે, પણ વિનય પૂર્વક વિનતિ કરી પતિની ભૂલ હોય તે બતાવવી, પણ પતિ ગમે તેવો ક્રોધ કરે તોપણ તે સ્ત્રીએ સહન કરવો એ સુપાત્ર સ્ત્રીનાં લક્ષણ છે. અદેખાઇ કરવી નહિ એટલે કેટલીક સ્ત્રીઓ પતિની ધર્ષા કરે છે તેમ કરવું નહિ, તેમજ દેરાણી જેઠાણીના સંબંધમાં ઝાઝું થોડું માની તેમની પણ અદેખાઇ કરવી નહિ, ચાડી કરવી નહિ, પોતાના પતિનો દોષ અથવા ધરની વાત બીજને કરવી નહિ, તેમ બીજની પણ નહારી કે છાની વાત ક્યાંય કરવી નહિ. હિંસા કરવી નહિ એટલે બીજનાં પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખવી એટલુંજ નહિ, પણ પોતાનાં છોકરાંને નિદંયપણે ક્રોધ કરી મારવાં નહિ. વિષયમાં મોહ કરવો નહિ એટલે ચાખવાની, જોવાની, સાંભળવાની વગેરે ઇદ્રિયોને પણ બહુ છુટ આપવી નહિ, પતિ બહારથી આવે ત્યારે તેની સેવામાં હાજર થઇ જવું અને કાંઈ પણ ક્લેશની વાત કરવી નહિ. મધુર ભાષણ અને નિર્ભય પ્રેમ વડે પતિને વશ કરવો એટલે તેની પૂર્ણ પ્રીતિ મેળવવી. વડિલોથી દૂર એકલું સ્વતંત્રપણે વસવાની ઘેલછા ભરેલી ઇચ્છા કરવી નહિ. પતિની કે વડિલની ઇચ્છા અથવા રજા વગર પારકે ઘેર ભટકવા જવું નહિ. પતિ અથવા પુત્રના સંગાય બિના પરગામ કે પરદેશ એકલું જવું નહિ. પતિના કામકાજમાં સહાયતા કરવી. દુકામાં જે સ્ત્રી પ્રસન્ન મન વડે નિરંતર સાસુ સસરાની, વડિલોની અને પતિની સેવા કરે, મર્યાદામાં રહે અને વિનયથી વર્તે તેને મનુષ્યે પરમ તપસ્વિની અને ધર્મ નિષ્ઠા કહેલી છે.

વળી સતીઓનો કેવા મહિમા છે, તે નીચે સતિનાં આખ્યાનનો સાર આપ્યો છે, તેપરથી સમજશે.

એક સર્વ સતી જનોના મુગટનું રત્ન, ત્રણ લોકમાં વિખ્યાત કીર્તિવાળાં અને જેને સ્વપ્નમાં પણ ધર્મી ઉત્પન્ન નહિ થએલ એવાં **અનસૂયા** નામે કદંબઋષિની દીકરી અને **અલી** ઋષિની પત્ની હતાં, જેનો પ્રભાવ એટલો બધો હતો કે એક વખત હરિ, હર અને બ્રહ્મા બ્રાહ્મણોનો વેશ લઇને સતીઓના સત્ય ધટાડવાના મિષથી તેના આશ્રમમાં આવ્યા, તેમને સતીએ પોતાના સતીપણાના પ્રભાવથી છ છ માસના છોકરાં બનાવી દીધાં અને પછી તેમને પુત્ર રૂપે પ્રગટ કર્યા હતા અને જેનું આખ્યાન મહાભારતના ધર્મ રૂપ મહેલને શોભાવી આજ સુધી સતીજનોનાં અને કુળવાન કન્યાઓનાં અંતઃકરણને ખેંચે છે.

એક સમે સો દુકાળી પડી તે વખત સમાધિમાં મગ્ન થએલ પોતાના પ્રાણુનાથની મન-વચન-કર્મથી સેવા કરતાં ભૂખ, તરસ, ગ્લાની, રોગ, દુઃખ, વાયુ, વરસાદ, એમાંનું કાંઈ તેણે ગણકાર્યું નહિ અને સો દુકાળી પણ તેના જાણવામાં આવી નહિ. દુકાળનાં છેલ્લાં વર્ષમાં પોતાના પ્રાણુનાથે સમાધિમાંથી જાગીને **અનસૂયા**ને પાણી લાવવાની આજ્ઞા કરી, તે માથે ચડાવી **અનસૂયા** હાથમાં કમંડલુ લઇ ઉતાવળે ઉતાવળે પાણી વાસ્તે દોડ્યાં અને થોડે દૂર ગયાં કે પછવાડે પૂર્વે કદી નહિ દીઠેલાં એવાં એક દેવી આવીને બોલ્યાં કે ‘તું ક્યાં જાય છે? સામે દાવાનળ આવે છે તેમાં તારું કોમળ શરીર બળી જશે છતાં તું તેને ગણકારતી નથી.’ પોતાના પ્રાણુનાથને માટે પાણી લાવવાનો જોના મનમાં વિચાર રમી રહ્યો છે, એવાં તે **અનસૂયા** તે દેવીના સાચું પણ જોયા વગર બોલ્યાં કે ‘પ્રિય બેહેન! તમે કોણ છો? ક્યાંથી આવો છો? અને શા માટે આવવું થયું છે? તે હું જાણતી નથી, અને મારા પ્રાણુનાથને વાસ્તે પાણી લાવ્યા પહેલાં તે જાણવાની મારી ઈચ્છા પણ નથી, માટે આપ થોડી વાર બેસો, હું હમણાં પાછી આવી આપનો સત્કાર કરીશ, માટે ક્ષમા કરજો. આ વચનો સાંભળી દેવી બોલ્યાં કે ‘હે પ્રિય સખિ! ખાલી શ્રમ શા માટે કરે છે? આ દુકાળી ચાલે છે તેથી સો સો જોજન સુધીમાં પણ ક્યાંઈ પાણી નથી.’ આ સાંભળી **અનસૂયા**ને અત્યંત ખેદ થયો અને પોતાના પ્રાણુનાથને માટે પા-

ણી લાવી આપવાને શક્તિમાન ન થવાથી, આક્રંદ કરવા લાગ્યાં, તથા ભાગીરથી, તાપી, નર્મદા આદિ નદીઓની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં કે—

‘હે પવિત્ર નદીઓ ! હું તમારી પુત્રી પોતાના પ્રાણનાથની આજ્ઞાથી પાણી લેવા આવી પણ ન મળ્યું, માટે કૃપા કરીને આ કમંડલુ માત્ર પાણી આપો.’ આમ બોલતાં મૂછા આવવાથી પૃથ્વીપર પડી ગયાં. તે જોઈ તે દેવી બોલ્યાં કે ‘પ્રિય પુત્રી **અનસુયા** ! તું શા માટે શોક કરે છે ? હું પોતે ભાગીરથી નામે ગંગા તને પાણી આપવા માટેજ આવી છું, માટે આહી એક ખાડો કર. તારી પાસે રહેવાની ઇચ્છાથીજ આટલી વાર સુંધી મેં તારા પતિનું કમંડલુ પાણીથી પૂર્ણ રાખ્યું હતું અને હવે હું પ્રસન્ન થઈ આંદિ ફરી ઉત્પન્ન થઈશ ! **અનસુયાએ** ખાડો કરી તેમાંથી પોતાનું પાત્ર ગંગાજળથી ભરી પ્રાર્થના કરી કે ‘માતા ભાગીરથી ! મારા પ્રાણનાથ આવાત સાંભળી નહાવાની ઇચ્છા કરશે માટે એટલી વાર આપ આંહીજ રહેશે, એવી આ તમારી પુત્રીની પ્રાર્થના છે.’

‘ભાગીરથી બોલ્યાં કે ‘દીકરી **અનસુયા** ! તે તારા સતી ધર્મથી મને વશ કરેલ છે, તોપણ જો તારૂં એક વર્ષનું પતિની પૂજનનું પુણ્ય મને આપે તો હું રહું ? ગંગાજનું બોલનું કયુલ કરીને **અનસુયા** પોતાના પ્રાણનાથ પાસે પાણી લઈને ગયાં અને પાણી પીને ઋષિએ પૂછ્યું કે ‘હે પ્રિયે ! આ પાણી આપણા આશ્રમનું ન હોય; આ તો સંસારના રોગ મટાડનારૂં ગંગાજનું પાણી છે, તે તમે ક્યાંથી લાવ્યાં ?’ પોતાનું મહાત્મ્ય કહેતાં શરમાઈ ગયેલાં **અનસુયાએ** કહ્યું કે ‘આપના પ્રતાપથી ભગવતી ભાગીરથી થોડે દૂર પ્રગટ થયાં છે.’ આ વાત સાંભળી ઋષિ તેમાં નહાવા સારૂ ગયા અને તેમાં નાહી ત્યાંજ સદા વાસ કરવાને ભાગીરથીને પ્રાર્થના કરી તથા ભાગીરથીની માગણી પ્રમાણે સદાશિવને ઉચ્ચ તપ વડે પ્રસન્ન કરી પોતાના આશ્રમમાં લાવી રાખ્યા અને અનસુયાનું એક વર્ષનું પતિવ્રતાપણું પુણ્ય ભાગીરથીને આપી તેને પોતાના આશ્રમમાં રાખ્યાં. આ વાત શિવપુત્રાણુમાં પ્રખ્યાત છે.

આવાં **અનસુયા** સતીનું શરણુ લેવાની એક વખત ઇત્રાદિક દેવોને પણ જરૂર પડી હતી. **પ્રતિષ્ઠાન** નામે શહેરમાં **સોમશર્મા** નામેજા હાણુને એકજ પુત્રી નામે **નર્મદા** હતી. વૃદ્ધાવસ્થામાં પીડા પામેલ આ

સોમશર્મા પોતાની પુત્રીને પોતાના અંદ્રચૂડ નામના મિત્રના રક્ષણમાં સોંપીને તરત મરણ પામ્યો. અંદ્રચૂડે તે નર્મદાને દીકરીની પેઠે પાળી અને સર્વ વિદ્યા, શાસ્ત્ર અને સદચરણ સંપન્ન કરી. નર્મદાના જોવાજ ને જો લાયક વર સાથે તેની સગાઈ કરી તે બધા એક એક વર્ષની અંદર મરણ પામ્યા અને પોતાની માતા તથા પોતાના પિતા ૩૫ અંદ્રચૂડનું મરણ થયું ત્યારે અતિ ઉદ્વેગથી તપ આદરી એજ સાધન વડે એજ શરીરથી સ્વર્ગમાં જવાને સમર્થ થઈ સ્વર્ગમાં દેવ સભામાં આવવા લાગી. એક દિવસ વેદાંત વાદમાં ચાલતા પ્રશ્નાત્તર આવતી કાલે આપીશ એવું કહીને ઉઠા થોડે દૂર જતાં, ઉત્તર સૂચ આવવાથી ફરી આવી દેવસભામાં જુએ છે, તો તેની બેઠકની જગાએ પવિત્રતા કરનારા પદાર્થો છાંટતા જોયા. તેથી પૂછ્યું કે, ‘આ તમે શું કરો છો ?’ આ નર્મદા સતીના પ્રભાવથી બીતાં બીતાં ઈંદ્રે હાથ જોડીને કહ્યું કે ‘દેવી ! તમારા તપના પ્રભાવથી સ્વર્ગમાં આવવું એ કાંઈ મુશ્કેલ નથી, તોપણ પોતાના પ્રાણનાથની સેવા કર્યા વિના પ્રમદાઓ જપ, તપ, સ્વાધ્યાય, ઇશ્વરપૂજન, દાન, ધ્યાન, દમ, સમ, અને દયા આદિ હજારો કરે, પણ પવિત્ર થતી નથી. માટે આપના બેસવાથી અપવિત્ર થએલ આ જગાને પવિત્ર પદાર્થોથી પવિત્ર કરીએ છીએ આ ઉપરથી નર્મદાએ પોતાનું પૂર્વ તૃતાંત કહી બતાવવાને કહ્યું કે ‘પતિ વિનાની રહેવામાં મારો કાંઈ દોષ નથી.’ પછી દેવોએ કહ્યું કે ‘હે દેવી ! તેમાં તમારો કાંઈ અપરાધ નથી, પણ હવે ફરી પૃથ્વીપર જઈ ત્રણ દિવસ સુધી શરીરે શરીરે ઢંઢેરો ફેરવો કે “જે માફ પાણીગ્રહણ કરશે તેની જીવતાં સુધી મન-વચન-કર્મથી સદા આજ્ઞામાં રહેનારી દાસી થઈશ.” તેમ કર્યા છતાં કોઈ તમને ન વરે તો પછી તમે ન પરણવાના પાપથી મુક્ત થશો.’

આ પ્રમાણે દેવોની આજ્ઞા પ્રમાણે પૃથ્વીપર આવી અને પોતાના વતનમાં જઈ ત્રણ દિવસ સુધી ઢંઢેરો ફેરવતાં ત્રીજા દિવસની રાત્રીએ પાણીગ્રહણની આજ્ઞા મૂકી શહેર બહાર ગઈ અને જેમાં અનેક દરદોથી પીડાયેલા અનેક દરદીઓ રહેતા હતા, એવી એક દવાશાળા આગળ આવીને અગાઉની પેઠે પોકાર કર્યો કે તરતજ એક મહારાગી નામે કૌશિક બ્રાહ્મણે જવાબ વાળ્યો કે ‘જો એમ હોય તો હું તને વરવા તૈયાર છું.’ આ

આજ્ઞાણુ ક્ષય, વ્રણ, કોઠ, આદિ મહા રોગોથી પીડાએલો, એટલુંજ નહિ પણ વળી બાણ સરખાં તીક્ષ્ણ અને હાલા હલ સરખાં દુર્વૈયનોતો વરસાદ વરસાવનારો, અધર્મી, ઉદ્ધત્, ક્રોધી, લોભી અને મત્સરવાળો, ઇત્યાદિ અનેક દુશ્મણોથી ભરપૂર હતો. તેનું ઉપર પ્રમાણે બોલતું સાંભળીને નર્મદાએ તેના મહારોગો અને તેના શરીરપર ચાલ્યા જતા પરના પ્રવાહ ઉપર સુગ ન લાવતાં તથા કોઠની સલાહ કે કોઠના અપવાદની દરકાર ન કરતાં અતિ આનંદે તેની સાથે તે પરણી. પરણ્યા પછી નર્મદાએ પાંચ પરમાં ગરકાવ થએલા પોતાના મહા રોગી પતિની બહુ બહુ રીતે સેવા કરવા માંડી. તેના શરીરે મદન કરવું, પગ ચાંપવા, પર તથા મળમૂત્ર સાફ કરવાં, નવરાવવું, જમાડવું, અને તેની મરજીને આધિન રહેવું; તેનો પાપી અને ક્રોધી પતિ અતિ કોપથી અને નિર્દયપણાથી ધડીએ ધડીએ નર્મદાને મારે, અપમાન કરે, તોપણ પ્રેમથી, વિવેકથી, અને શાંતિથી તથા ભક્તિથી હસ્તેમુખે પ્રણામ પૂર્વક હાથ જોડીને કહેતી કે ‘પ્રાણુનાથ ! હૃદય દૈવત ! જીવિતેશ્વર ! આ તમારા ચરણ કમળની ચુણ્હીન દીન દાસી પળે પળે આપના અપરાધમાં પડેલી છે, માટે મને ક્ષમા કરજો. આપનું હું શું પ્રિય કરું, કેવીરીતે આપની સેવા કરું, કંઈ રીતે આપને અનુસરું, કયો માર્ગ આપને વહાલો છે, કયા ધર્મમાં આપને ઇચ્છા છે, ક્યાં આપને પ્રીતિ છે, ક્યાં અપ્રીતિ છે, અને કેવી રીતે વર્તવાથી આપ મારા પ્રાણુનાથ મારાપર પ્રસન્ન થશો, તે વિશે આપની આજ્ઞા હોય તેમ કરવા આ દાસી તૈયાર છે? તેનો પતિ જ્યારે જ્યારે તેના સ્વભાવ પ્રમાણે તેનાપર અતી ક્રોધ કરતો, ત્યારે તે માત્ર વિનયથી એટલુંજ બોલતી કે ‘હે મારા પ્રાણુના આધાર પરમેશ્વર ! પરમ પ્રિય પ્રાણુનાથ ! આ આપની દીન દાસી ઉપર ક્ષમા કરો.’

હવે એક દિવસ તે કૌશિક આજ્ઞાણુ નર્મદાને કહ્યું કે ‘હે પ્રિયે ! મારા જન્મથી માંડીને આજ સુધીમાં મેં નહિ કર્યું હોય એવું એક પણ પાપનું કામ પૃથ્વીપર નહિ હોય. માટે તારા સમાગમે ઉત્પન્ન થએલા જ્ઞાનથી સર્વ પાતકને હરનાર ભાગીરથીમાં સ્નાન કરવાની મને ઉત્કંઠા થઇ છે. માટે મને ગમે તેમ કરીને સંપૂર્ણ તીર્થ યાત્રા કરાવ.’ આ આજ્ઞા માથે ચડાવી પોતે ભેઠ બાંધી પોતાના પતિને ખભે ઉપાડી એક પછી એક તીર્થમાં ૧૦ રી પોતાના પતિનો મનોર્થ પૂરા કરીને પાછી પ્રતિજ્ઞાનપુર પાસે આવી

પહેંચી. શહેર બહાર વખતે ચોરીના ખોટા અપવાદથી અપરાધી ઠરેલ માંડવ્યમુની નામના એક મોટા તપસ્વીને ફાંસીએ ચડાવેલ, તેને અંધારામાં અજાણતાં નર્મદાના પતિનો સ્પર્શ થયો, તેને લીધે પીડા પામેલા માંડવ્યમુનીએ એવો શાપ આપ્યો કે ‘હું આવા દુઃખમાં છતાં મને પગથી સ્પર્શ કરનાર સૂર્યોદય વખતે મરણ પામશે.’ આવો વજ્ર સરખો તીક્ષ્ણ શાપ સાંભળીને નર્મદાની આંખમાંથી આંસુની ધારા પડવા માંડી અને મહા દુઃખી થઈને બોલી કે ‘હે ત્રીલોકીના સાક્ષી, લોકબંધુ, સૂર્ય નારાયણ ! જો આ તમારી પુત્રી જન્મથી માંડીને પોતાના પ્રાણનાથને જ પરમ દેવતા જાણતી હોય, તેને જ ઇશ્વર બુદ્ધિથી પૂજતી હોય અને તેને જ સંસારમાં સર્વસ્વ રૂપ માનતી હોય તો ઉદયગિરિ ઉપર આપ ઉગશે નહિ.’ આ પ્રમાણે પતિને પરમેશ્વર તુલ્ય ગણનારી આ નર્મદા સતીનાં વચન પ્રમાણે સૂર્યનારાયણ ઉદયગિરિ ઉપર ઉદય થતા અટક્યા અને તેથી પોતાનો પતિ સૂર્યોદય થયે મરણ પામવા બાબતના માંડવ્ય મુનિના શાપથી મુક્ત થયો. પણ જ્યારે લાંબા કાળ સુધી સૂર્યનો ઉદય થયો નહિ, ત્યારે લોકો પીડા પામવા લાગ્યા. દેવતા સુદ્ધાં દુઃખ પામ્યા લાગ્યા અને સૂર્યોદય ન થવાનું કારણ પણ જગતમાં કોઈને માલમ ન પડ્યું. ત્યારે અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે બૃહસ્પતિ આદિ દેવો પતિવ્રતાપણના પ્રભાવથી ત્રિકાળે જાણનારી સતી અનસૂયાને તેનું કારણ પૂછવા આવ્યા, અને બૃહસ્પતિની વાત સાંભળીને દેવી અનસૂયા બોલ્યાં કે ‘તમે ડરશો નહિ. હું હમણાં તમારું સર્વનું સૂર્યોદય ન થવાથી નીપજેલું દુઃખ મટાડીશ.’ એમ કહી અનસૂયા પ્રતિજ્ઞાનપુરમાં કૌશિકને ઘેર ગયાં. અનસૂયાને છેટેથી આવતાં જોઈ નર્મદા સત્કાર સહિત આગળ પડી પગે લાગ્યાં. પછી તેને અનસૂયાએ કહ્યું કે ‘પ્રાણનાથને પ્રસન્ન કરવામાં જ પરોવાએલી પુત્રી નર્મદા ! તું કુશળ છે? તું તારા પ્રાણનાથના દર્શનથી આનંદમાં છે? પુત્રિ ! પતિપદની પૂજા એજ સત્કુળમાં ઉત્પન્ન થનારી સતીઓનું સર્વસ્વ છે. જોને હું સરખી પણ મારા પ્રાણનાથના ચરણકમળની પૂજાથી સર્વ દેવતા, અસુર, મુનિ, નર, નાગ, સિદ્ધ, ગંધર્વ આદિ જાતિઓથી ભરેલા જગતને વંદવા યોગ્ય સતિપણાને પામી છું. પ્રમદા રૂપ પરમાણુઓ આ જગતમાં ઘણાં થયાં છે, થાય છે અને થાશે, પરંતુ પોતાના હૃદયવલ્લભ પ્રાણનાથની પૂજાથી પ્રાપ્ત થએલ

કલ્યાણનાં ઉદયવાણાં, ત્રણે ભુવનમાં વિખ્યાત કીર્તિવાણાં અને ત્રણે ભુવનને શોભાવનાર તારાં સરખાં સ્ત્રી રત્નો થોડાંજ. જેને પતિ એજ દેવતા છે, તેનાં વચનો એજ શાસ્ત્ર છે, તેના પગની પૂજા એજ સર્વસ્વ છે, સદ્ગુણો એજ આભૂષણો છે, સાસુ સસરા એજ જેને તીર્થ છે, પતિના ગુરૂનો એજ જેને પૂજવા લાયક છે, નણુદો એજ જેને બેહેનો છે, દીયરો એજ જેને દીકરા છે, દેરાણી એજ જેને દીકરીઓ છે, શીલ એજ જેને ધન છે, પતિવ્રતા સતીઓ એજ જેને સખીઓ છે, જે એક મન, વચન, કર્મથી અને કાયાથી પરમેશ્વરની પેઠે પ્રાણુનાથને પૂજે છે, પોતાના પ્રાણુ ત્યાગ સુધી પણ પ્રાણુનાથનું હિત કરે છે, પોતાના સ્વામી આગળ પોતાનું મરણુ પણ મગલ રૂપ માને છે, પતિના ચરણની પૂજામાંજ તૃપ્તિ રાખે છે, તેનું મુખ જેવામાંજ વ્યસન વધારે છે, તેના ગુણુ સાંભળવામાંજ ઇચ્છા ધરે છે, તેના ગુણુના વર્ણનમાંજ વાચાળ છે, અને જે સર્વ સદ્ગુણુહીન હોય, સર્વ દુર્ગુણુમાં લીન હોય અને દીન હોય, તોપણ પોતાના પતિની મનથી પણ અવગણના કરતી નથી; અને જે એકાંતમાં પણ ‘પ્રાણુનાથ ! આ તમારી ગુણુહીન, દુર્ગુણી, દીન દાસી યથામતિ જે કાંઈ વિનતિ કરે છે તે ક્ષણુ એક સાવધાન થઈ સાંભળશે એવી આશા છે. જે આપે હમણું આદર્યું છે, તે આપના કુળને અતુકુળ છે, શું તમારા પૂર્વજોની પૂજ્ય કીર્તિને ઉચિત છે, શું તમારા વંશની પ્રતિષ્ઠાને યોગ્ય છે, કે શું મોટા વંશ રૂપ તળાવના હંસ રૂપ આપને તેમ ગમતું છે ? જરા વિચાર કરો કે મહા જનોએ ચલાવેલ સમ્યચિત્ર રૂપ કલ્પવૃક્ષની માળાથી સર્વ તાપને હરનારો માર્ગ મૂકી દઈને વિદ્વાનોએ ત્યાગ કરેલા અવળા માર્ગમાં આચરણુ કરશે, ત્યારે વિદ્વતા છેતરાણી, કુલિનતા હણાણી, શાસ્ત્રો વ્યર્થ ગયાં, અને ગુરૂના પ્રસાદ પણ નિષ્ફળ ગયા. આમ થશે તો કોણુ ખીજા વિદ્વાન છે, કોણુ કુળવાન છે, અને કોણુ શાસ્ત્રને ભણુનાર તમારા જેવા ખીજા છે ? પ્રાણુનાથ ! ધણુ જન્મે દુર્લભ મનુષ્ય દેહ પામીને સન્માર્ગે આશ્રય નહિ કરીએ, ત્યારે શું ફળ છે. આપણા જન્મથી, જીવિતથી, ધનથી, ધામથી કે નામથી ?’ આવી રીતે સ્નેહથી તે સરળતાથી હાથ જોડીને ઘણી ઘણી રીતે પ્રાર્થના કરી પોતાના પ્રાણુનાથને સન્માર્ગમાં લાવે છે, તોપણુ મનમાં જરાએ અભિમાન લાવતી નથી. સાસુ-સસરાને જેણુ તીર્થ રૂપ કરેલ છે, પોતાના પતિ-

ના વડિલ ભાઈઓને જેણે પિતા રૂપ કરેલ છે, દીયરોને જેણે દીકરારૂપ કરેલ છે, નણદોને જેણે પુત્રી પ્રમાણે રાખેલ છે, અને પોતાના પ્રાણનાથ એ જ નેને દૈવત છે, તેજ સતી, તેજ પતિવ્રતા, તેજ કુળવાન કન્યા. પ્રિય સખિ નર્મદા ! તું પણ તેવી સતીઓમાં પહેલી છે. ॥ અનસૂયાનું ઉપર પ્રમાણે બોલવું સાંભળી પોતાના વખાણથી શરમાઇ ગએલાં નર્મદા નીચું મોં કરી ધીમેથી બોલ્યાં કે ‘ માતા ! આપ જેવાં સતીજનોના ચરણની ર-જરૂપ આ દાસીને શું આવી રીતે ઊંચી ચડાવો છો ? હું કોણ માત્ર છું ? આજ મારાં કયાં પૂણ્ય-કર્મથી આપ કંઈવાળાં દેવીનું મને દર્શન થયું. આપનાં દર્શનથી માંડે જન્મ અને જીવિત સફળ થયું. સુર, અસુર, સિદ્ધ, ગંધર્વ અને નાગની નારીઓને જેનું દર્શન દુર્લભ છે, દેવતા, સિદ્ધ અને મુનિના મંડળને વંદવા યોગ્ય જેનું પાણી છે, અને જે સર્વ પતિત લોકને પાવન કરનારી છે, અને ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, અને નર્મદા આદિ પવિત્ર નદીઓ પણ જેને મળવાની ઈચ્છા રાખે છે, એવાં આપ ભગવતી માંડે ધર શોભાવો છે, એ આજ મારો ભાગ્યોદય સમજી છું. આપનો હું શું સત્કાર કરું ? આપની હું શું પૂજા કરું ? હું આપની સ્તુતિ કરવાને, પૂજવાને અને ગુણનું વર્ણન કરવાને પાર પામતી નથી. માટે પ્રણામ રૂપી પુષ્પોની માળા અપૂણ્ય કરું છું, એજ માંડે પૂજા કરવાનું સામર્થ્ય છે. આપ મારાપર અનુગ્રહ કરી મારા યોગ્ય આજ્ઞા કરશો, તો હું પોતાને મોટી ભાગ્યશાળી માનીશ.” આમાં દીન અને વિવેકનાં વચનો સાંભળીને અનસૂયા બોલ્યાં કે “ મારા ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કરવાને ઇચ્છતી હો, જો મારી આંહી આવવાની મહેનત સફળ કરવાને ઇચ્છતી હો, અને મને પ્રસન્ન કરવાને ઇચ્છતા હો, તો હું પ્રિય સખિ ! તારા પ્રાણનાથને વાસ્તે તેં સૂર્ય અસ્ત કરેલ છે, તે ધણાં કાળ થયાં નહિ ઉગવાથી ત્રણે લોક દુઃખી છે, માટે તે સૂર્ય ઉગે એમ કર, જેથી પ્રાણી માત્રના ઉત્પન્ન થએલ તાપની શાન્તિ થાય.” નર્મદા બોલ્યાં કે “ દેવી ! માંડવ્યમુનીના શાપથી મારા પતિનું અમંગળ થાય અને મારા સૌભાગ્યનો ભંગ થાય તેમ હતું, તેથી મેં સૂર્યદેવને ઉગતાં અટકાવ્યા છે. હવે આપ કહો તેમ કરવા દાસી તૈયાર છે.” અનસૂયા બોલ્યાં કે “ પુત્રી ! આવી મોટી આપત્તિને પણ અંગીકાર કરી ત્રણે લોકનું દુઃખ ટાળીશ તો તને પરિણામે કાંઈ પણ

આપત્તિ આવશે નહિ, ને કદી આવશે તો મારા પતિપદની પૂજના પ્રમા-
વથી તારા પ્રાણુનાથને જીવતા કરીશ. માટે સૂર્યદેવને ઉગવા દે એવી મારી
આગ્રા છે.” નર્મદાએ તરતજ ઊંચું જોઈ હાથ જોડી સ્તુતિ કરી કે “ હે
સર્વ લોકના સાક્ષી ! હે દિનમણિ ! હે ભગવાન ! આપે મારી અરજ સાં-
ભળીને મારા પ્રાણુનાથના પ્રાણુની રક્ષા કરવાને આપ આજ સુધી ઉગ્યા ન-
હિ એવું આપનું દયાપણું છે, તેનું વર્ણન કરવાને હું બિચારી કોણ માત્ર !
હવે મારી પ્રાર્થના છે કે આપ પાછા ઉદય થાઓ.” આટલું બોલતાં સૂર્યનો
ઉદય થયો અને નર્મદાના પતિના પ્રાણુ ગયા. પોતાના પતિને પ્રાણુ વગર
ના જોઈ નર્મદા આક્રંદ કરવા લાગી; ત્યારે અનસૂયા દેવી તેનો હાથ ઝા-
લી ધારણા આપી બોલ્યાં કે “ પ્રિય પુત્રિ ! હું તારા પ્રાણુનાથને હમણું જી-
વતા કરું છું. તું શોક કરીશ નહિ.” પછી બોલ્યાં કે ‘ જો રૂપથી, શી-
લથી, બુદ્ધિથી અને વાણીની મીઠાશથી મારા પ્રાણુનાથને મેં સદા પ્રસન્ન
રાખ્યા હોય તો એજ મારા સત્યથી આ બ્રાહ્મણ (કૌશિક) યુવાન અને
રોગ રહીત થઈ ફરી જીવતો થઈ તેની સ્ત્રી સાથે હજારો વર્ષ સુખ ભોગ-
વે.” આંવાં અનસૂયાનાં આશિર્વચનો સંકળ થયાં અને નર્મદાનો રોગમાં
સહેલો અને મરણ પામેલો પતિ નિરોગી થઈ જીવતો થયો અને અનસૂયા
ના પગમાં પડ્યો. અનસૂયાએ તેને ફરી આર્શિવાદ આપ્યો. તેવામાં પા-
રિજાતકનાં પુષ્પોની વૃષ્ટિ વડે દેવતાઓ પડે લાગી બોલ્યા કે “ માતા ! આ-
પે અમારા ઉપર ઉપકાર કર્યો, માટે વરદાન માગો.” અનસૂયાને પુત્ર ન-
હિ હોવાથી પુત્ર થવાનું વરદાન માગ્યું.

ઉપરની વાતમાં બે સતીઓનો અને તેના સતીપણાના પ્રભાવનો હુંક
સાર છે, તે પરથી સતી મહિમાની મોટાઈ કેવી છે તે સમજાય છે. પણ
ખેદની વાત છે કે હાલની સ્ત્રી સમાજમાં આવી સતીઓનાં સંસ્કરિતનો
સત્તાંશ પણ જોવામાં આવતો નથી !

આર્ય સ્ત્રીઓનાં આવાં સદાયરણુ કલાં છે, તેમાંનું હાલની કેળવણી
થોડુંજ શીખવે છે. આર્ય મહિલા સમાજની મોટાઈ કેવી રીતે જળવાય છે
કે તે કદાચ પરદેશી લોકોના ખ્યાલમાં ન આવે, અથવા આવે તો તે મ-
હત્વ જાળવી રાખવાની ખીજને થોડી કાળજી હોય; પણ આર્ય સમાજના
આગેવાનો કેમ ચેતતા નથી અને પોતાની આર્ય નીતિ-રીતિને કેમ વિસા-

રી દેછે ? ઉત્તમ વાત તો એજ છે કે લોકોએ આર્ય મહિલા સમાજની મોટાઇ જાળવી રાખવા માટે સારા ધોરણપર પોતાના ખર્ચથી પોતાની આસ દેખરેખ નીચે શાળાઓ સ્થાપવી જોઈએ.

કેળવણી અને સુધારો.

કર્મ અને ધર્મ સમજવાનું, સંસાર વ્યવહાર ચલાવવાનું, હુન્નર કર્ણા શીખવાનું અને ટુંકામાં સંસાર સુધારણાનું એટલે માણસ જાતની બહિર્વૃત્તિ અને અંતરવૃત્તિને સુધારી આલોક અને પરલોક એ બન્ને સુખ રૂપ કરવાનું કેળવણી એજ મુખ્ય સાધન છે. સંસારમાં સર્વ સુખ દુઃખનો આધાર કેળવણી ઉપર રહેલો છે. એટલે કેળવણી જેમ સુખ સાધક છે તેમ તેના ગેરઉપયોગ થાય તો દુઃખ રૂપી ઝાડ પણ તેમાંથીજ ઉગી નીકળે છે. કેળવણી માણસને તારે છે અને કેળવણીજ માણસને મારે છે.

“ભણતાં શીખ્યા પણ ગણતાં શીખ્યા નહિ” એ કહેવત આજની કેળવણીને લોકોએ ખરાબર લાગુ પાડી છે. દરેક નિયમને અપવાદ હોય છે. તેમ ધણા નિશાળીઓ સારા અનુભવી અને પોતે લીધેલ કેળવણીનો સારો ઉપયોગ કરી શકે એવા પણ નીકળે છે; પણ પ્રમાણમાં એવાં રત્નો ધણાં થોડાં નીકળી આવે છે, અને ઘણે ભાગે દંભ અને ડાળડમાકથી ખોટી ડંકાસ મારનારા, ‘વિવાહનું અગીયારમું’ સમજનારા અને બીજાનું તો શું પણ પોતાનુંજ હિતાહિત ન સમજનારા અર્ધદગ્ધ થઈ નીકળે છે. તે તો ઉલટા પૃથ્વીને ભાર રૂપ અને માણસોને કંટક રૂપ થઈ પડે છે.

વળી આર્ય ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે માણસ સત્કર્મ કરીને પરમગતિને પામે છે, અને દુષ્કર્મ કરીને નરકનો નિવાસી થાય છે અને ચોરાશી ભવના ફેરામાં પડે છે. અને હાલની કેળવણી કેવળ ઐહિક સુખસાધક છે, એમ ગણીએ અને તેમાં કદિ દેખીતું સુખ માનીએ, તોપણ જે કેળવણી અંતઃકરણને સુધાર્યા વિના કેવળ વિષયવાંછના (કામ, ક્રોધાદિ શત્રુઓ) તૃપ્ત કરવાને અને સંસારમાં અનેક રીતે ખટપટ કરવાજ શીખવે, તે કેળવણી અંતઃકરણ રૂપ નથીજ, દુઃખનુંજ કારણ થાય છે. માટે અંતઃકરણના સુધારા વિના કેવળ વ્યવહારિક અને શારીરિક સુધારાથી સોડાની સ્થિતિ સુખ રૂપ થઈ શકતી નથી. માટે મનુષ્યે પોતાનું અંતઃકરણ સુધારવું એ તેનું પહેલું અને અગત્યનું કર્તવ્ય છે અને એજ ખરો સુધારો છે.

હાલની કેળવણીના પ્રભાવથી બાળકોમાં કાંઈ અન્યત્ર તરેહના અનુકૂળ નીકળે છે. હાલની કેળવણીથી દુનિયાં વધારે ઉદ્ઘાપણદાર અને બુદ્ધિશાળી થતી જાય છે; પણ સદ્ગુણના સંસ્કાર વિના દુર્ગુણથી તે બુદ્ધિ તેના ખરા નિર્ભજ રૂપમાં ખીલી નીકળવાને બદલે ભ્રષ્ટ થએલી ધણે ભાગે જોવામાં આવે છે. શાળાઓમાં શીખી નીકળતા જુવાનીઓની નીતિ રીતિમાં તમોગુણ અને રજોગુણનો ગુણાકાર થએલો દેખાઈ આવે છે. ખરો વિનય કે વિવેક તો થોડાજ વિરલ વિદ્યાર્થીમાં જળકી ઉઠે છે. વિનય અને વિવેકનો વેશ માત્ર ઉપર ઉપરથી બતાવવામાં અને અનેક દુર્ગુણો ઉપર સદ્ગુણનું આચ્છાદન કરી ખોટું રૂપ ધારણ કરવામાં તો કેટલાક બહુ પાવરધા થઈ નીકળે છે. સદ્ગુણોને પાળી તેમાંજ નિરત રહી તે પ્રમાણે ખરા ભાવથી વર્તવાને બદલે સદ્ગુણોનાં જીદાં જીદાં રૂપ નાટકશાળાની રંગભૂમિ પર દેખાવ માત્ર ખડાં કરી ચિત્ર પાડવાની જાણે તેમણે અધી તાલીમ લીધી હોયની ! જેમ બહારના દેખાવમાં એટલે પેહરવેશ અને હાલચાલમાં ઉછાંછળાંપણાનો આભેદ જ ચિતાર આવે છે, તેવાંજ અંતઃકરણ પણ અંતરથી મલિન, પ્રેમ-નિર્મળ અને નિર્દોષ પ્રેમ-ભાવ રહીત હોય છે. અને કેળવણીથી બાળકોને વિનય, સરળતાપણું, ધૃત્યાદિ સદ્ગુણોનો સંસ્કાર થવો જોઈએ તેને બદલે કેવળ ઉલટુંજ જોવામાં આવે, તો તે કેળવણી વિનાશનું કારણ થાય છે. આ ખામી નવી શાળાની પ્રથમથીજ ચાલતી આવતી હોય એમ જણાય છે, કેમકે જે મહેતાજીઓ અને માસ્તરો તરફથી બાળકોને કેળવણીનો વારસો મળે છે, તે મહેતાજીઓ અને માસ્તરોજ એ ઉત્તમ સદ્ગુણોનો સંપૂર્ણ સંસ્કાર પામેલા ન હોય તો તેમની પાસે શીખેલા વિદ્યાર્થીઓમાં સદ્ગુણના પરમાણુઓ શી રીતે બધાય ? દુનિયાં અનુકરણ કરવામાં તત્પર છે, તો કુમળી વયનાં અને કાચી બુદ્ધિનાં બાળકો પોતાના હમેશના સહવાસી શિક્ષકના ગુણનું, તેના બાપણનું અને રીતભાતનું અનુકરણ કરે એ વધારે બનવા જોગ છે.

કેળવણીમાં ઉછરેલા લોકોમાં સત્વગુણ પ્રધાનપણે પ્રકાશ પામતો ન હોય, તેઓ વિવેક અને વિનયથી વિમુખ હોય અને નિષ્કાપટ્યને બદલે દ્વાંભિકપણું અને ડોળ હોય, તો મોટી મોટી ડિગ્રીઓ અને સર્વિશ્વિકેટો મેળવ્યાં શું કામનાં છે ? બલે એ પડિતોને માનના દરજ્જા મળતા, પણ જે

સદ્ગુણ અને સજ્જનતાનો સંસ્કાર સંપૂર્ણ રીતે ન હોય તો સદ્ગુણ અને સજ્જન માણસોની સોજતમાં બેસવાને અને કાચી બુદ્ધિનાં બાળકોને કે-ળવણી આપવાને તેઓ કદિ પણ લાયક નહિ ગણાય. ગમે તેમ હોય પણ એટલું ખરૂં છે કે હાલના વડા વિદ્યાર્થીઓમાંના ઘણામાં જોઈએ એટલું ઝ-વેરાત ઝળકી નીકળતું નથી, કે તેઓ 'સજ્જન' એવું વિશેષણ મેળવવાને સમર્થ થતા નથી; એ કેળવણીની ખરેખરી ખામી છે.

ઘણા લોકો એવા વિચારથી દોરાએલા હોય છે કે જે સરકારના કા-યદા સારા હોય તો લોકો સુખી તથા નીતિવાન થાય. પણ અમે એ વિ-ચારથી વિરૂદ્ધ છીએ. માણસ જાતના સુખદુઃખનો આધાર સત્તાધારી અ-ધિકારીઓના ઉપર રહેલો છે. કાયદા ગમે તેવા સારા, સરળ અને નીતિ ન્યાયથી ભરપૂર હોય, પણ તે કાયદાને અમલમાં લાવનાર અધિકારીઓજ અધર્મી અને અન્યાયી હોય, તો સારા કાયદા પણ કાંઈ કામ કરી શકતા ન-થી. માટે પેહેલે દરજ્જે તો જે અધિકારીઓના હાથમાં લોકોના જનમાલ અને ઇજ્જત આખરની જવાબદારી તથા નીતિ રીતિ જાળવવાનો જુઓ રા-ખવામાં આવે છે, તેઓ નીતિવાન અને સદ્ગુણી હોવા જોઈએ. કેમકે તે-મની સારી નરસી વર્તણુકની અસર નકલી લોકો ઉપર થયા વિના રહેતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેઓનું પ્રપંચીપણું અને અનીતિપણું જોઈને લો-કો પ્રપંચ અને અનીતિ શીખે છે. દુનિયાના સત્તાધારી અધિકારીઓ એજ દુનિયાના લોકોના મોટા શિક્ષકો છે.

અને એટલા માટે આ અધિકારી વર્ગ અને અધિકાર ભોગવવાને યો-ગ્ય સ્થિતિમાં લાવનાર શિક્ષક-વર્ગનું કામ ઘણુંજ જોખમવાળું હોવાથી તે-મની ચૂંટણી કરવામાં બહુ સંભાળ અને સાવચેતી રાખવાની છે. અગાઉ આ કામ વિશેષે કરીને બ્રાહ્મણ વર્ગનેજ સોંપવામાં આવતું હતું અને તેઓ-જ એ કામને લાયક ગણાતા હતા, અને બેશક તેઓ લાયક હતા. પણ આ સ્વતંત્રતાના સમયમાં તો સમ દુનિયા સરખી છે. એક હલકામાં હલ-કી વર્ણનો હિંદુ ઉચ્ચ આચરણવાળા ઉત્તમ આર્ય પુત્રો ઉપર ગુરૂપદની પ-દવી મેળવવાને શક્તિવાન થાય છે. આ શિક્ષક અને શિષ્યનો સંબંધ કેવી અસર ઉત્પન્ન કરે તે વિચારવાનું છે, તે વાત બાળુપર રાખી સ્વતંત્રતા દે-વીને તૃપ્ત કરવા સર્વ લોકોને એકજ રાજમાર્ગમાં મહાલવા દેવાનું પસંદક-

રીએ, તોપણ અમુક ધોરણમાં ગોખી મારેલા વિષયોમાં પસાર થયો એટલે તે શિક્ષકનું કામ કરવાને લાયક થયો એમ ગણવામાં આવે છે, એ બહુ હાનીકારક વાત છે. હાલમાં નાનીથી મોટી નિશ્ચળો સુધી—શુનરાતી અને અંગ્રેજી શાળાઓમાં શિક્ષકો નીમવામાં આવે છે તે વખત તે શિક્ષક વિષે તપાસ થાય છે તો તે માત્ર એટલીજ કે તે કયા ધોરણમાં અથવા કયી પરીક્ષામાં પસાર થયેલ છે. તેની ચાલચલણ વગેરેની ખરેખરી જરૂરની તપાસ થતી નથી એ મોટી ખામી ગણવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણોનેજ ગુરુપદને માટે લાયક ગણવાનો વખત તો ગયો, કેમકે તેઓ પોતાનું મહત્વ જાળવી શક્યા નથી, તેથી જાત ધર્મની ભિન્નતા ન ગણતાં છતાં પણ તેમની નીતિ રીતિની સારી રીતે કસોટી કાઢી પસંદગી કરવામાં આવે તો સાફ પરિણામ આવે એમ અનુમાન થાય છે.

હવે આ સુધારાના વખતમાં આપણે શું શું શીખ્યા અને કેળવણીનો કેવો ઉપયોગ કરીએ છીએ, તેનો થોડો તપાસ કરીએ. આધુનિક કેળવણીથી આપણે હુશિયાર થયા (ખીજ શબ્દોમાં ભૂચ્યા શીખ્યા), સ્વતંત્રતા સમજવા લાગ્યા અને તે સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ અને અજમાયેશ આપણી ગૃહ કાજમાં ગુંથાએલી ભલી પણ ભોળી સ્ત્રીઓપર કરી તેમને સ્વછંદી અને છટેલી બનાવતાં શીખ્યા! મિથ્યા ડોળડમાક અને ઠાઠમાઠ કરતાં શીખ્યા! ગુલામગીરી અને ખુશામત કરવામાં વિશેષ પાવરધા થયા! આથી વિશેષ કેળવણી ખીજી શી જોઈએ? માંસાહાર અને મદ્યપાનમાં મન માની તેનું સેવન કરતા થયા! આઈસક્રીમ, સોડાવાટર, અને લીમોનેડ તો વિના કારણ વાત કરતાં મોઢે માંડવા મંડ્યા! વાર, ઉજળાં લૂગડાં પહેરતાં શીખ્યા તે થોડું? ખીસામાં ઘડીયાળ, હાથમાં લાકડી, ગળામાં ગળપટો, પગે પાટલૂત, ખૂટ અને ઇસ્ટાર્કીંગનો ચરકો લાગ્યો! દશખાર રૂપીઆની નોકરી (ગુલામગીરી) પર તાગડ ધીંગાને તનકતાં ઘે કરતાં શીખ્યા! એટલેથીજ આપણી કેળવણીનો ક્યાં બંધ વજે છે? માયાપ અને ગુરૂથી સ્વતંત્રતા મેળવતાં શીખ્યા! તેમને ગાળો ભાંડી પજવવામાં પાવરધા થયા! પોતાની પરજીલીના ગુલામ થયા! વહુના વેચાણ થઇ માયાપ ઉપર મહોરો કરતાં શીખ્યા! વાર, એથી પણ વિશેષ મોટી વાત શીખ્યા તે જુઓ. વર્તવાની વાત તો પછી, પણ વ્યાખ્યા કરતાં શીખ્યા કે ઇશ્વર

એક છે, તેણે બધું બનાવ્યું માટે તેને રાજી રાખવા સત્ય બોલવું, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો, નીતિથી ચાલવું અને સર્વ મનુષ્ય સરખાં છે, માટે કોઈ કોઈનું આધાપીધાથી અભગ્રાઈએ નહિ! દેવ દેવલાં બધું બોલું છે, સ્ત્રીના સંધ્યા, નકામાં છે, અને મોઢાઓ મૂર્ખા અને ભોળા છે, તેમની બહેમ ભરેલી વાતે માનવી નહિ! વ્યખ્યાન તો બધી વાતોનું અને પ્રયક્ષરણ તો પ્રકરણે પ્રકરણનું કરતાં શીખ્યા. પ્રેમ, શૌર્ય, આસ્થા, ઐશ્વર્ય, વિનય, વિવેક, ઇત્યાદિ સર્ગુણોની વ્યાખ્યા પણ ગોખી ગયા! હવે આકાશ શું શીખવું રહ્યું? માત્ર તે પ્રમાણે વર્તવું તેજ કે? વાર, આ સિવાય બીજા ગુણ ગ્રહણ કર્યા? ધણાએ. જૂઠું, કપટ, સ્વાર્થ, દુરાગ્રહ, ઉદ્ધતપણું, અવિવેક, અપ્રીતિ, અનાસ્થા, અનાચારપણું, નાસ્તિકપણું, સ્વછંદીપણું, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ તો અનેક!

વાર, હાલમાં બીજો કાંઈ દેશને લાભ થયો ખરો? લોકો શૌર્ય વિનાના થયા! ખાયલા, બીકણ, અને ખેપવાં, દેશદાઝ રહીત, સ્વાભિમાન અને સ્વતંત્રતા રહીત, ખુશામતમાં ખબરદાર, અને ગોલાપો કરવામાં ગમાર બન્યા! ખરો ધર્મ ડૂબી ધર્મ ઢોંગ વધતો ચાલ્યો! દેશ નિર્ધન થયો અને અત્ર દાંતને વેર થયું! ‘ઉપરકી અચ્છી બની ચોર ભીતરકી રામજી જાણે’ એમ થયું! મુસલમાની રાજ્યમાં લોકોને શાંતિ નહોતી પણ ‘પૈસે’ ટકે આપણે ખાલી થયા નહોતા. પૈસાનો સંગ્રહ કરતા અને ખરે ટાણે તેનો ઉપયોગ કરતા. પણ હાલની પેઢે ઘરમાં તાવડી તનાં કરતી હોય ને બહાર નીકળીએ ત્યાં ઘોળાં લૂગડાંનો તાલમેલ જોઈએ, એવું આગળ દેવાળું નહોતું. હાલમાં ઠોઠ મારીને મોં રાતું રાખનારા, પેટમાં ગલુડીઆં રમે પણ બહાર બનીઠનીને નીકળવું, એવા હતભાગ્ય હૈયાટૂટાની સંખ્યા વધી છે, તેથી દેશ ધનવાન અને સુખી લાગે ખરો. આકી અંદરના સળાને જાણવાની કોને પીડા પડી છે? જુજ અધિકારીઓ અને ધંધાદારીઓ પૈસા માત્ર દેખાતા હશે અને પારકી પીડા કે અછતને નહિ જાણનારા તેઓ કદિ દેશને ધનવાન થએલો દેખતા હશે, તેથી શું આખા દેશનું દારિદ્ર દૂર થવાનું છે? કંગાળ અને નિર્ધન લોકોની મોટી સંખ્યામાં દિન પ્રતિ દિન વધારે થતો જાય છે. ખેડૂત વર્ગની હાલત દુઃખદાયક છે, અને જે ખેતીઉપર હિન્દુસ્તાનનો સમગ્ર વસ્તીનો નિભાવ છે તે ખેતી પડતી દશામાં છે! હિન્દુ-

સ્તાનને આથી ખીજું વધારે શું સાઈ જોઈએ? પ્રજનાં કાળજી ફાલી ખાનાર ટૂંકતા જાય અને ખાતા જાય એવા યુક્તિખાજ ઉદ્દેશો વધી પડ્યા, તેમણે લોકોનાં લોહી અને માંસ ચુસી લીધાં, ત્યાં સુધી ખખર પડી નહિ!

કેળવણીથી લોકો સુધર્યા, અને સુધરીને સંસારિક સુધારો શું કર્યો? સુધરેલા કહેવાના. સુધારાવાળાઓએ ખૂબો તો બહુએ પાડી કે ભાઈ માતિબંધન તોડો, પણ તે બંધન તૂટ્યું નહિ, અને ઉલટો ગુમ દુરાચાર વધી માર્ગપંથ ચાલ્યો. વિધવા વિવાહ અને પુનર્લગ્નના પોકારે બિચારી મનવાળીને ખેડેલી વિધવાઓને આકુળવ્યાકુળ કરી અકળાવી, ખરી ખોટી અરજીઓ કરી કરાવીને તેમની વતી રોડડાં રોયાં અને માત્ર ગણી ગાંઠી વિધવાઓને નાસ ભાગ કરાવી કેટલીક સાથે મહાસંકટે લાકડે માંકડું જોડ્યું. આવી વિધવાઓ પાછળથી પસ્તાવામાં પડી નશીબને આધીન થઈ, તેના દાખલાઓ મોજુદ છે. આમ થવાથી વિધવાઓનાં મન વિશેષ ચંચળ અને ચલિત થયાં અને રબે-ચ્છાચાર અને સ્વચ્છંદીપણાની વૃદ્ધિ થઈ, તે સિવાય ખીજો લાભ થયો જાણ્યો નહિ. પણ ઉલટા હિંદુ-ધરસંસારને કલંક લગાડે અને સુધારાને બંટો લગાડે એવા કેસ ઉત્પન્ન થયાં. પુરૂષોએ સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા એટલે સુધી આપવા માંડી કે પરદેશી લોકોને પોતાની લેડીઓને બગલમાં મારી ચાલતા દેખીને તેમને પણ પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે છૂટ છેડે ફરવા હરવાનો કોડ થયો. પણ ધર્મ અને નીતિ વિનાની અધુરી કેળવણીમાં ઉછરેલ પ્રજાને એવી અધટિત છૂટ ન જોઈએ તે લઈને સ્ત્રીઓને નિર્લજ્જ બનાવી. કન્યા વિક્રય અને વરવિક્રય જેવા આસુરી ચાલની ઉલટી વૃદ્ધિ થઈ અને બાળલગ્નની બલા તો હજુ હાજરા હજૂર છે!

વળી આજને સુધારે કાંઈક જુદું જ દર્શન દીધું છે. દુનિયાના સર્વકાળના, સર્વ દેશના લોકો કોઈપણ ધર્મના ચાલબંધનથી જ ચાલ્યા છે, ચાલે છે અને ચાલશે જ, ત્યારે આપણા સુધારાવાળાઓ અથવા સુધરેલામાં ખપતા જીવાનીઆઓ નથી હિંદુ, નથી મુસલમાન, નથી પારસી, નથી ખ્રિસ્તિ, નથી અંગ્રેજ ચાહુદી કે યુરપીયન. હુંકામાં તેઓ કોઈમાં નથી. ત્યારે આર્યધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જેઓ કોઈ વિશેષ ધર્મમાં નથી, જેઓ કાંઈકર્મ કરતા નથી, અને એક ઈશ્વર એજ તેમનો કર્તા છે, બાકી સર્વ મિથ્યા માને છે, તેઓ મહાશૂન્ય, અને ઇશ્વરત્વને પામેલા ગણાય. તેમ આપણા તે સુ-

ધરેલાઓ મહાજ્ઞાનના શિખરપર ચડેલા હોય કે ગમે તેમ હોય, પણ કશા-ને માનતા ગણાતા નથી. આપણા આ સુધરેલાઓની વર્તણૂક કાંઈક વિચિત્ર લાગે છે. વિચિત્ર એટલાજ માટે કે તેમના વિચારોને પારસી, ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન કોઈપણ લોકો માન્ય રાખતા નથી, તો આર્ય લોકો તો કેમજ રાખે?

સંસાર પ્રવૃત્તિ—ઘોળે કે કાળે, વાંકે કે સીધે, સારે કે નરસે રસ્તે પણ ઉદ્યમ કરવો એજ હાલ તો ધર્મ અને નીતિ જાણે હોયની! દેશોન્નતિ, સંપ, સત્યતા અને નીતિ એ ‘માનવધર્મ’ છે, એમ મોટેથી બોલે છે, પણ પાળી શકતા નથી અને આચાર વિચાર, કર્મ, તીર્થ, સ્નાન, સંન્યા, શ્રાદ્ધ, પૂજન, યજ્ઞ, યાગ, યાત્રિભેદ ઇત્યાદિ સર્વને નિંદાં.

ત્યારે સુધરેલ શબ્દની વ્યાખ્યા શું? ‘સુધરેલ’ નહિ પણ હાલમાં વપરાતા અને લોકોની ખત્રીશીએ ચડેલા ‘સુધરેલ’ શબ્દનો લોકો ‘નાસ્તિક’ એવો વિચિત્ર અને વિપરીત અર્થ કરે છે. હાલના સુધરેલની વિચિત્ર વર્તણૂક, વિચિત્ર ધર્માચરણ, અને તેથી મેળવેલ વિચિત્ર અર્થ-નાસ્તિક-તેથી તેણે ગુજરાતી શબ્દકોશમાં એક વિચિત્ર શબ્દાર્થનો ઉમેરો કર્યાનું વિચિત્ર માન મેળવ્યું છે. વડિલ વર્ગમાં હાલનો સુધરેલ જીવાન વર્ગ વગોવાયો અને વિચિત્ર વિશેષણો મેળવ્યાં, એ આ વિચિત્ર સુધારાના સમયની બલિહારી હોય! ‘સુધરેલ’ની રીતભાત અને આચરણ તથા વિચારો જોઈ અમારા વડિલો વાત વાતમાં વ્યંગમાં અને હાસ્યમાં કહે છે કે એતો ‘સુધરેલ’ છે, એટલે ઉધરી ગએલ, વઢેલ, બગડેલ અને નાસ્તિક છે, એવી તેમના બોલવાની મતલબ છે. સહજ વેરી એક ખીજની નિંદા કરે એ સ્વાભાવિક છે, પણ દીકરો વડિલને પોતાની નિંદા કરવાનો અને પોતાની વિરુદ્ધ વર્તણૂકથી ખરાબ વિશેષણો આપવાનો પ્રસંગ આપી સહજ વેરી થાય એ થોડું હાસ્ય કરાવવા જેવું છે? કદિ કોઈ ‘સુધરેલ’નો વક્રીલ પૂર્વ પક્ષમાં એમ દલીલ કરે કે હાલના જીવાનોના વિચાર પ્રમાણે વડિલો નાસ્તિક અને ખૂર્ખ છે; માટે તેઓ તો વિરુદ્ધ બોલે, તો બન્ને પક્ષનો વિરોધ કેમ ટળે? તેનું સમાધાન વિચારવંત માણસોને તો થયુંજ છે, પણ સુધરેલાઓના મનનું સમાધાન કરી તેમને રસ્તાપર લાવવા અને તેમના બ્ર-મિત વિચારોથી થતી ખરાબીનો અટકાવ કરવો, એ દેશનું હિત ચહાનારા

ખરા સુધારાવાળાઓનું કામ છે.

સુધરેલાઓએ અને તેમના અનુયાયી 'સુધરેલ' એટલે હાલની કેળવણી લીધેલ જીવાનીઓએ સ્વધર્મનાં રહસ્યને ન જાણવાથી સ્વધર્મ ઉપર કુતર્કો કરી લોકોનાં મન ભ્રમિત કર્યો, એ મોટો અનર્થ થયો. પશ્ચિમનો પવન પૂર્વમાં વાયો, અને પશ્ચિમની પ્રવૃત્તિ એ પૂર્વની નિવૃત્તિમાં ભંગાણુ પાડ્યું. 'સહવાસનું જોર જળે છે.' પશ્ચિમની પ્રપંચ-ધર્મ કર્મમાં કેળવાયેલી પ્રજાઓના સહવાસ. તેમની કેળવણી તથા રીતભાતની અસરથી આર્ય લોકોના અંતરમાં ભૂલ ભરેલા વિચારો ભરાયા અને પોતાનાજ પૂર્વ જોનાં કર્તવ્ય-પરમાર્થ પરાયણતા, અને ત્યાગ બુદ્ધિનું ભાન ભૂલ્યા; પોતાના પવિત્ર પૂર્વજોના પુખ્ત વિચારોને ન પહોંચી શકવાથી પોતાનું અજ્ઞાન અથવા અશક્તપણું કમ્બુલ કરવાને બદલે સ્વાભિમાન મૂકીને પોતાનાજ ધર્મને આર્ય લોકોની આર્ય નીતિ રીતિને નિંદવાનો નિંદિત પ્રયત્ન કર્યો !

'સુધારો' એ શબ્દનો 'સુ-ધારો'—સારી વર્તણુક એવું સૂચવે છે, પણ હાલના કહેવાતા સુધારાનું તો સઘળું તારતમ્ય એ શબ્દમાંજ રહેલું છે. સુધારો એ શબ્દ જનમંડળમાં હાસ્યાસ્પદને પામી વગોવયો અને જ્યાંને ત્યાં 'સુધારો' અને 'સુધરેલા' એ શબ્દો તિરસ્કાર ભરેલા થઈ પડ્યા. આમ વિપરીત પરિણામ આવવાનું કાંઈ સંબળ અને સહેતુક કારણ હોતું જોઈએ. જો સુધરેલાઓની વર્તણુક સારી હોય તો આટલાં આટલાં વર્ષોનો લાંબો પ્રયત્ન છતાં લોકોનાં મન પોતાતરફ ખેંચવાને કાં સમર્થ ન થયા? પણ તેમણે કાંઈક વિપરીત પ્રયોગ કરવા માંડ્યો, જેનું પરિણામ સાફ આંધું નહિ. વેશ્યાને મોડે વનિતાના ધર્મની વાતો શોભે નહિ અને તેથી લોકોને કદિપણુ સારી અસર થાય નહિ, તેના જેવું આ સુધરેલાઓના સંબંધમાં બન્યું. તેમણે વાતો ઘણી કરી, તેમાંની કેટલીક પસંદ કરવા જેવી પણ હતી. પણ તેઓ વાતો કરીનેજ બેસી રહ્યા. પુરૂષાર્થ વાતમાં નથી પણ કાર્યમાં છે. 'કહેવા કરતાં કરી બતાવવું એ વધારે સાફ' તેમ કાંઈ થયું નહિ, તેથી લોકોને શ્રદ્ધા બેઠી નહિ, અને ઉલટો અભાવ અને કંટાળો ઉત્પન્ન થયો. હજી એકાદ બે દશકાં પહેલાંના વિચારો સંગીન હતા. પણ પાછળ તેથી ખોટા ભભડાટ અને ફફડાટજ થવા માંડ્યો, અને શાહી કલમનું જળેલું યુદ્ધ થયું, તેનું પરિણામ—કાગળ રૂપી રણભૂમિનો વણસાડ થયો. કેટલાકે ઉધા પ્રયોગો

આદર્શ અને જે કામ ધીરે ધીરે થતું જોઈએ તે એકદમ કરી લેવા ધાર્યું; જ્ઞાતિભેદ ઉપર અભાવ બતાવ્યો અને લોકોનાં મન ચંચળ કરી કેટલાકને સ્વચ્છંદી કર્યા, અને ઘરખણે છાનો છપનો મલિન વ્યવહાર ચલાવ્યો, પણ પૂર્વની ભણવ્યવસ્થાની પેઠે ટૂંકો વ્યવહાર બાંધી શક્યા નહિ, કે જાહેર પડી જ્ઞાતિબંધન ટૂંકાં કરી શક્યા નહિ. પુનર્લગ્ન માટે બહુ પોકાર કર્યો, જેનો પડથો હતો બંધ પડ્યો નથી, અને વિધવા વિવાહની વડી વડી વાતો કરી પણ વખત આવે ઘણને અખાડા કરી જતાં જોયા. સ્ત્રીજાતિની સ્વતંત્રતા અને છૂટાપણાની આગણી કરી સ્ત્રીઓનો મહિમા વધારવાનો પ્રયત્ન કરતાં ઉલટો બગાડો દાખલ થયો, તે આપણે રૂકમાબાઈ જેવી સ્ત્રીઓની વર્તણૂકથી જાણ્યું. સ્ત્રીઓ શાણી અને સુધરેલી થવાને બદલે સ્વચ્છંદી થઈ. વર્ણાશ્રમ ધર્મ-કર્મની વાતોને વિસારી માનવધર્મનું મહત્વ વધારવા જતાં નવી પ્રજાને ઉલટી નાસ્તિક બનાવી નીચ વિચારો ઉત્પન્ન કરાવ્યા અને ‘સુધારો’ ‘સુધારો’ એવી સર્વ જગ્યાએ ખાલી ગર્જના થઈ રહી. લોકો એકદમ તો આ નવી ઢબ છપના મોહમાં અંધ થઈ પતંગીઆની પેઠે પડ્યા અને ‘સુધરેલો’નો મહિમા વધ્યો. સૌને ‘સુધરેલો’માં ખપવાનો અને ‘સુધરેલો’ કહેવડાવવાનો કોડ થયો. ‘સુધરેલો’ની નિશાની શું? ઘોળાં ફડફડાટ કરતાં, કપડાં, હાથમાં લાકડી, પગમાં બુટ, પટપટવાત, ચમચમાટ કરતી ચાલ, પણ ભાઈમાં પાછનો નહિ માલ! પોતાનો ધર્મ ખોટો માટે માનવો નહિ, આચાર વિચાર ઢોંગ’ છે માટે પાળવો નહિ, સર્વ માણસો એક ઈશ્વર પેદા કર્યો છે માટે જ્ઞાતિભેદ રાખવો નહિ, વિનય અને વિવેકના વાંધા, સત્યતાદિ સદ્ગુણના સાંધા, માબાપથી ટૂટા બાઈડીને છૂટા લાજની લૂટા લૂટા એ આજના જીવાન સુધરેલનાં લક્ષણો છે !

સુધારાના સમયમાં રાજસી પ્રકૃતિની પાશ્વર્યાત્મ પ્રજ્ઞના સંબંધથી આર્ય લોકોની સાત્વિક બુદ્ધિને ક્ષોભ લાગ્યો અને રાજસી બુદ્ધિનું બળ વધ્યું, ઇશ્વર સંબંધી તથા ધર્મ સંબંધી બાબતોપરથી લોકોનું લક્ષ ઓછું થયું. વ્યવહારિક કામકાજ અને શરીર સુધારા પછવાડે વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું.

ઇશ્વરની અને આપણી વચ્ચે શો સંબંધ છે, આપણું શું કર્તવ્ય છે, અને આત્માનું કલ્યાણ કેમ થાય વગેરે ખરા લાભની અને ઉપયોગી વાતો

વિસારી મૂકી, એક મનુષ્ય તરીકે પોતાના કર્તવ્યને સમજવું અને તે પ્રમાણે વર્તવું એ મનુષ્ય માત્રને આવશ્યક છે, છતાં આવી અત્યુપયોગી વાતને વિસારી મૂકી લોકોએ કાંઈક જીવન વલણ લીધું, જેથી માણસની સ્થિતિમાં સુધારો થયો લાગે છે, પણ તે દેખાવ માત્ર છે.

આર્યનો સુધારો માત્ર બાહ્ય બળમાં નથી, આર્યનો સુધારો માત્ર સ્વાર્થ ઉદ્દેશમાં નથી, આર્યનો સુધારો કાળાં ધોળાં કરી કીર્તિ મેળવવામાં નથી, આર્યનો સુધારો અર્થ-સાભાગ્યમાં નથી, આર્યનો સુધારો શોભાવવામાં કે શરીર સંપત્તિમાં નથી, પણ પરમાર્થને માટે પ્રયત્ન કરવો એજ આર્યનો સુધારો છે, શમ દયાદિ સાધનો વડે કામ ક્રોધાદિક શત્રુઓનો સંહાર કરી હૃદય દેશને શાંત કરવો એજ આર્યનો સુધારો છે, અને ન્યાય અને નીતિ-ને રસ્તે કીર્તિનો કોટ ચણવો એજ આર્યનો સુધારો છે. હાલનો સુધારો પારલૌકિક સુખને માટે છે, તે કરતાં આલૌકિક સુખને વાસ્તે વિશેષ કરી-ને છે. પૈસો કેમ કમાવો એ આજની પ્રજાનો લક્ષ્યપૂર્વક ઉદ્યોગ જોવામાં આવે છે. વળી આ ઉદ્યોગની સાથે પ્રમાણિકપણનો સંબંધ થોડો જોવામાં આવે છે. દેશમાં ગમે તેવા હુન્નરો થાય, ગમે તેટલો પૈસો એકઠો થાય, પણ નીતિવાળાં આચરણ વિના અને લોકોનાં અંતઃકરણ સુધર્યા વિના એ પૈસો અને એ હુન્નરો અતે સુખને બદલે દુઃખરૂપ થવાનાં સમજાય છે.

સુધારાથી કાંઈ પણ પ્રાયદો થયો હોય તો તે માત્ર એટલોજ કે લોકોમાં ચંચળતા, સાહસિક બુદ્ધિ અને શોધક શક્તિનો સંચાર કર્યો, પણ તે સદ્ગુણોની સાથે અનેક યુક્તિઓ અને પ્રપંચો મળવાથી આ સદ્ગુણો દબાઈ જઈ પ્રકાશિત થઈ શક્યા નહિ. સુધારાવાળાઓએ અંગ્રેજ સરકારનો સૂર્ય મધ્યાનહે તપેલો દીડો, તેથી ઝંખવાઈ ગયા. માણસ જાતનો સ્વભાવજ એવો છે કે નવીન વસ્તુપર તરતજ મોહ થાય, પણ વિવેકી માણસો સારાસાર વિચાર કરી ગ્રાહ્ય ને ગ્રહણ કરે અને અગ્રાહ્યને આધે કરે. પણ સુધારાના કેટલાક સાહસિક સરદારોએ તે વિચાર ન કર્યો. કેટલાક સુધારાના આગેવાનોએ સ્વાર્થપર લક્ષ રાખી લોકોમાં ખોટો દાખલો બેસાડ્યો. અંગ્રેજ અધિકારીઓના વહાલા થવા માટે તેમણે પૂર્વજોના બાંધેલા પંથપર પગ દબ તેમને રાજ રાખવા આર્થ નીતિરીતિનું નખોદ વાળવા માંડ્યું. અંગ્રેજ અમલદારોની પ્રીતિનું પાત્ર થવા બધાંએ બ્રાંડીમાં દોષ

ન દીડો અને બડા સાહેબને રાજી રાખવા સ્વધર્મ અને આચાર વિચારનો ત્યાગ કર્યો, હિંદુ દેવળમાં નજવાની પ્રતિષ્ઠા કરી અને જેને અડવાથી પણ અભડાઈએ એવી અખાજ વસ્તુઓ ખાવામાં લેવા માંડી. ટૂંકામાં તેમનું બધી રીતે અતુકરણ કરી તેમનાં ગીતડ ગાઢ માનીતા થવાનો પ્રયત્ન થયો. તેનું પરિણામ પણ સાફ ન આવ્યું. માન અને મોટાઈમાં ખપતા અમલદારોની નકલ કરવા તરફ લોકોનું વલણ હોયજ, તેથી કેટલોક બગાડો તો ખુશામતીઆ દેશી અમલદારોથીજ દાખલ થયો. લોકોએ નકલ કરવામાં લાભાલાભ કે સારાસારનો દુરંદેશી વિચાર ન કર્યો, અને ગાડરીઆ પ્રવાહમાં તણાઈ અનાર્થ રીતભાતમાં આંધળા થઈ પડ્યા. કેમકે તે પ્રમાણે જે વર્તણૂક રાખે તે સુધરેલા ગણાય અને સુધરેલ ભાઈનાં માન ધણાં વધી ગયાં હતાં, તેથી તેમને માન મળતું હતું અને સૈને સુધરેલાની છાપ મેળવવાનું મન થતું હતું. આ પ્રમાણે અંગ્રેજ સુધારા આગળ આપણા સુધારાવાળા ઝંખવાઈ ગયા અને પોતાનું ભાન ભૂલ્યા.

વેપારની વૃદ્ધિ થયા છતાં દેશ નિર્ધન થયો છે, તે વાત જેમ બારીક વિચાર કર્યા વિના પ્રતીત થતી નથી, તેમજ દેશમાં વિદ્યાની વૃદ્ધિ થયા છતાં સુધારો થવાને બદલે બગાડો કેમ થતો આવ્યો તે સમજવું એ પણ બારીક વિચારની વાત છે. વિદ્યાની વૃદ્ધિ સાથે અજ્ઞાનનો નાશ થવો જોઈએ તેમ નથી થયું અને સ્ત્રી કેળવણીનાં ફારણો ફેલાયાં ને અરધો સૈકો થયા છતાં સ્ત્રીઓનાં અજ્ઞાન રૂપી અધારાનો નાશ થયો નથી એટલુંજ નહિ પણ સંસાર સુધારામાં ઉલટો સળો પેડો છે. આ બધાં પરિણામપરથી અનુભવી લોકો એમ અનુમાન કરે છે કે હાલની કેળવણીની પદ્ધતિ અને સુધારાવાળાઓનો પ્રયાસ પ્રતિકુળ હોવો જોઈએ, જેવાત લોકોને અણગમતી છે, જે વાત આર્થ નીતિરીતિથી વિરૂદ્ધ છે અને જે વાત આર્થની સાત્વિક પ્રકૃતિને પસંદ પડતી નથી, તે વાત લોકોમાં માન્ય કરાવવાનો પ્રયોગજ ઉઘો છે.

આ બધાં ઉપરથી સમજાય છે કે આર્થ લોકોની પ્રાચીન પદ્ધતિને અનુસરીને કેળવણીની પદ્ધતિ, ધોરણ અને સાધનો પૂરાં પાડવાં અને આર્થ ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરીને સુધારાવાળાઓએ સુધારાનો દોર રાખવો, એજ આપણા આર્થ લોકોનું હિત છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

અનાચારની વૃદ્ધિ.

ઉત્તમ આચાર અને નીતિને માટે આર્ય લોકો પોતાને મગરૂચ મા-
ને છે. અન્ય પ્રજાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ માને છે. ઉત્તમ આચાર, સદાચરણ અ-
ને નીતિ એજ આર્ય લોકોનાં ભૂષણ છે. આવા ઉત્તમ ગુણો રૂપી આભૂ-
ષણોથી આર્ય પ્રજા બીજી પ્રજાઓમાં શ્રેષ્ઠપણે શોભી નીકળી છે. આર્ય-
નો આચાર, આર્યનીવિદ્યા અને આર્યની નીતિ-રીતિએ બીજી પ્રજાઓને અ-
બ્યુદ્ધ્યમાં આવવા માટે શિક્ષકનું કામ કર્યું છે. તે આર્ય પ્રજાના ઉત્તમ સ-
દાચારની પરિસીમા થતાં આ સમયમાં પાછો પ્રત્યાઘાત લાગવા માંડ્યો
છે, અને આર્ય લોકોનાં ઉત્તમ આચરણોએ હવે વ્યભિચાર કરવો શરૂ ક-
ર્યો છે, તેથી પરદેશી લોકો આ આર્યોવર્ત્તને પતિત અને પરાજીત થયેલો
માને છે, અને તેથી તેની શ્રેષ્ઠતા વિષે હવે શક ભરેલી નજરે જોવાય છે.

વ્યભિચારની વૃદ્ધિ એટલી બધી થઇ પડી છે કે જે દેવ મંદિરોમાં
ઈશ્વરની ભક્તિ, ઇશ્વર કથા શ્રવણ અને અવતારી પૂજ્ય પુરૂષોના અલૌકિક
સદગુણોનું જ્ઞાન થાય છે તે મંદિરોમાં પણ વ્યભિચારનો ભ્રષ્ટવાડો દા-
ખલ થયો જોવામાં આવે છે, તે એટલે સુધી કે જાણે તે દેવ દર્શનનું ન-
હિ પણ વ્યભિચારનું જ ધામ હોયની! આ થોડો ખેદ ઉત્પન્ન કરનારી વા-
ત નથી. અલખત બધે ઠેકાણે એમ થાય છે એમ કહેવાતું નથી, પણ
ધણે ઠેકાણે એવો વેશ્યાવાડો જોવામાં આવે છે, વધારે ખેદની વાત વળી
એ છે કે દેશી રાજ્યોમાં આ સજો વિશેષ જોવામાં આવે છે.

મંદિરોમાં જવાથી અને ત્યાં કથા કીર્તન સાંભળવાથી વ્યભિચારી
લોકોની વિષય વાંછના ઓછી થવી જોઈએ તેને બદલે ત્યાં તો તેમને ઉલટું
ઉત્તેજન મળે છે. વ્યભિચારી પુરૂષોને દેવ દર્શનનો અંતરમાં ભાવ નહિ, છ-
તાં કેવળ સ્ત્રીઓના મુખ દર્શન માટેજ દર્શન કરવા જવાનો પાપી ચાલ
ચાલ્યો. પાખંડ અને ઢોંગ વધ્યો. મંદિરોમાં જવું તે શુદ્ધ નિર્મળ ભાવથી
નહિ, પણ લોકોને પોતાનું આસ્તિકપણું માત્ર દેખાડવાને અને તેમ કરી
પોતાનો પાપી હેતુ પાર પાડવાને. બ્રાહ્મણોજ બુદ્ધિહીન, અક્ષર શૂન્ય અ-
ને ઢોંગી થાય, ત્યારે અન્યવર્ણના લોકો એવા હોય એમાં આશ્ચર્ય શું?

લોકોમાં સારાસાર વિચાર અને સારાં નરસાંની પરીક્ષા ન રહી. ગુણુ કર્મ પ્રમાણે જે તુલના થતી હતી તે બંધ પડી. વૈશ્ય લોકોને મન તો બધા બ્રાહ્મણે સરખાજ છે, કર્મકાંડમાં કુશળ, શાસ્ત્રને જાણનાર, પવિત્ર અને અ-
હ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ અને કાળા અક્ષરને કુટી મારનારો અનેક દુર્ગુણોથી દુષિત પતિત થએલો બ્રાહ્મણ તે બન્નેની સરખીજ ગણના થાય છે. વસંત પૂજન-
માં વેદને જાણનારો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ વાસર ખાય અને જેને ગાયત્રી મંત્ર પણ ન આવડતો હોય એવા મૂર્ખ બ્રાહ્મણ વગસગથી પૂજાય છે. શ્રદ્ધાક્ષની મોટી મોટી માળા અને ટીલાં-ટપકાંથી તાલમેલ કરનારા પણ અંદર ખા-
નેથી અક્ષર શૂન્ય એવા બ્રહ્મ બ્રાહ્મણની વાજ્જળમાં ભોળા લોકો ભમાઇ જાય છે. વળી બ્રાહ્મણો અને અન્ય લોકોની સાથે પૂજ્ય પૂજકનો સંબંધ હવે ધર્મ નિમિત્તે રહ્યો નહિ, પણ સ્વાર્થ માટે ટકી રહ્યો છે, અને તેથી-
જ ગુણુ પ્રમાણે ગણના થતી નથી. તમામ ક્રિયાઓ આ સમયમાં માત્ર દેખાડવાનેજ કરવામાં આવે છે, તેથી કરવાનો મૂળ ઉદ્દેશ તો પાર પડતો નથી. પણ ક્રિયા કરનાર યજ્ઞમાનનો ક્રિયા કરવામાં બીજો પ્રપંચ ભરેલો સ્વા-
ર્થ હેતુ પાર પડે છે. બ્યારે ગુણુ પ્રમાણે ગણના નથી થતી, ત્યારે બાઈ બા-
ધના રસોયા, ધોતીયાં ધોનારા અને ગોલાપો કરનારા બ્રાહ્મણો ફાવી જાય છે, અને વિદ્વાન વર્ગ વાટ જોતા બેસી રહે છે. બ્રાહ્મણો ગુરૂપદથી ઉતરતાં ઉતરતાં ક્રમે કરીને ગોર અને ગામોટ (ગુલામ)ની સ્થિતિએ ઉતરી આવી પડ્યા. વિપરીત ફેરફાર! ધર્મને નામે વેપાર ચાલ્યો. જે ધર્મ કર્મમાં પા-
રમાર્થિક હેતુ રહેલો છે તે હવે કેવળ સ્વાર્થ સાધવામાં સાધનભૂત થયાં છે. યજ્ઞયાગાદિક ક્રિયાઓમાં ક્રિયા કરાવનારા આચાર્યો પોતાના બ્રાહ્મણોને ગુપ્ત રીતે પોતાનો હિસ્સો ઠરાવીને વરોણીમાં વરાવે, કેટલાક ધર્મઢોંગથીજ પૈસો મેળવે; અને અમિહોત્રાદિક ક્રિયાઓ કેટલાક તો કેવળ વેપાર અર્થેજ રા-
ખી બેઠેલા હોય છે. જે બ્રાહ્મણોને લોકો પવિત્ર, સુપાત્ર અને વિદ્વાન ગણે છે તેઓ તો વળી અંદરખાનેથી મહા ઢોંગી, દૂષ્કર્મી અને દુષ્ટ હોય છે. આથી શ્રદ્ધાળુ લોકોની શ્રદ્ધા ઉઠી જાય છે. બ્રાહ્મણોએ અન્યવર્ણની ગુલા-
મી કરવા માંડી—હિંદના સ્વતંત્ર હિરાઓ પરતંત્ર થઇ પરાજીત થયા—તે ના અશ્લામાં વૈશ્ય લોકો તેમને પ્રસંગ આવે ત્યારે લાડુ જમાડે અને દાન દક્ષિણાથી રાજી રાખે! પવિત્રતા અને પારમાર્થિક બુદ્ધિને લીધે પૂજતાં પૂ-

જતાં હવે બ્રહ્મ બુદ્ધિને લીધે તે અમૂલ્ય ગુણોના અભાવથી દીન અને ખિન્ન થએલા હાલના બ્રાહ્મણોએ પરંપરાથી વારસામાં મળેલી સ્વતંત્ર બુદ્ધિને ભિક્ષાટૃત્તિમાં જોડી, ‘સુખે રહેવું અને ભૂખે મરવું’ એ દીન દશા હાથે કરીને વહોરી લીધી. આ ભિક્ષા માન સન્માનની રહી નથી; પણ અપમાન અને અવદશાને પ્રાપ્ત થએલી છે. માગનારાઓએ પોતાનું માન અને મહત્વ મૂકી દીધું અને પેટ ભરવા વાસ્તે પાખંડીને પવિત્ર કહેવો, સંખ-ણીને સતી કહેવી, પૈસા માટે પાપીને પવિત્ર કહેવો, દમડી માટે દુષ્ટને દયાવાનું કહેવો, ધન માટે ઢોંગી ધર્મચૂરનાં ગીન ગાવાં, વિત્તને માટે વારં-વાર વ્યાજ રતુતિ કરવી, એ હાલના બ્રાહ્મણો તેમજ ઘણાજ શાસ્ત્રીઓનો શાસ્ત્રાચાર જોવામાં આવે છે. ‘પોથીમાંના રીંગણાં’ એ કહેવત હાલના ક-થા વાંચનારા પુરાણીઓ અને જોષીઓને બરાબર લાગુ પડે છે, કેમકે તે-માંના થોડાજ બોધ આપે છે તે પ્રમાણે પોતે વર્તતા હશે. તેથી વેશ્યાને સુ-ખે સતીનું આખ્યાન થવા જોવો તેમનો ઉપદેશ અસરકારક છે. સ્વતંત્ર બુ-દ્ધિના અને પોતાની ઉત્તમ આર્થ જાતિને શોભાવે એવા ઉત્તમ આચરણ-વાળા આર્થ નીતિ રીતિ અને સદ્દચારને અનુસરનારા ભરતખંડના ભૂપણ ૩૫ બ્રાહ્મણો હાલમાં થોડાજ છે.

આવો જેમનો હાલનો મહિમા છે એવા બ્રાહ્મણો, અતીતો અને સા-ધુ સન્યાસીના સ્વાધીનમાં મંદીરોની માલીકી સોંપવી એમાં પછી મણા શું રહે! આવા ધર્મ બ્રહ્મ સેવકો મંદીરોમાં વેપાર અને વેશ્યાવાડો માંડી બેસે, છતાં તેવા બ્રહ્મવાડાનો અટકાવ કરવાને બદલે લોકો જોયા કરે એ થો-ડા દુઃખની વાત નથી! એ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે લોકોની સ્વતંત્ર-તાનું શૈય અને નીતિનું નૂર ગયું. બદચાલથી ચાલનારાઓને મોઢે ચઢી મા-હુ મનવવાની લોકોમાંથી હિંમત અને શૈયનો નાશ થયો! સ્વાભિમાનનો અં-કુર દબાઈ ગયો! આ શું રાજ્યનો મહિમા, કેળવણીનો મહિમા કે કલિ-યુગનો મહિમા તે કળી શકાતું નથી. મન્વાદી ઋષિઓની ભવિષ્ય વાણી રખેને ખરી પડે! જો આપણી આવી વિપરીત વર્તણૂક થવાનું કેળવણી કે રાજ્ય એ બેમાંનું એકે કારણભૂત ન હોય તો અમારા સુધારાવાળાઓએ મન્વાદિ ઋષિઓની ભવિષ્ય વાણીને માન આપવું પડશે. મન્વાદિ ઋષિઓ-એ કળીયુગના મહિમાનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:—

કળિયુગમાં ઉત્તમ વશના માણસો નીચ, ખોટું બોલનારા, ધૂતારા, ઠગારા, શઠ અને ઢોંગી થશે. ભક્ત લોકો નાસ્તિક થશે. બધા માણસો ખોટું બોલનારા, ચોર, લપટ અને હિંસા કરનારા એટલે નિર્દય થશે. ઉત્તમ વર્ણ નીચ વર્ણના જેવી પાપી થશે. બ્રાહ્મણો નીચા ધંધા કરશે, બળદો હાંકશે, શૂદ્રનાં મડદાં બાળશે, વગેરે હલકાં કામ કરશે; અને શૂદ્રોનું અન્ન જમશે, વળી તેઓ યજ્ઞયાગ રહીત જનોઈ વગરના અને સંધ્યા શ્રાદ્ધ રહીત થશે. ચારે વર્ણો પોતાનાં આચાર છોડી મ્લેચ્છ જેવા થશે. કોઈ પ્રકારનો વિવેક, મર્યાદા કે ભેદ રહેશે નહિ. સઘળા લોકો દીકરીઓનો વેપાર કરશે. ઇશ્વરના નામનો જપ નાણું લઇને વેચાશે. દાન દેખાડો કરવા સારૂ દેવાશે અને દીધેલાં દાન પાછાં લેવાશે. સઘળાં મનુષ્યો હીંગણાં, રોગી, અને અદપાયુષવાળાં થશે. નાની ઉંમરમાં ધોળાં આવશે, અને વીશ વરસની વયે તેા ઘડપણુ આવેલું જણાશે. આઠ દશ વર્ષની કન્યા જુવાન ગણાશે, રજસ્વલા થશે અને ગર્ભ ધારણુ કરશે. સ્ત્રીઓ પ્રતિવર્ષ છોકરાં જન્મનારી થશે. ભતિભેદ રહેશે નહિ. સ્ત્રી પુરૂષો મરજીમાં આવે તેની સાથે લગ્ન કરશે. પુરૂષો સ્ત્રીઓને વશ થશે અને સ્ત્રી પુરૂષને ગુલામ જેવો ગણી ધર—ધણી થશે. ઘેરેઘેર છીનાળાં થશે. સાસુ વડુની પાસે દાસી થઈને રહેશે, અને સસરા દાસ જેવો થશે. પુરૂષનાં સગાંનું માન ઘટશે અને સ્ત્રીનાં પીએરીઆનું માન વધશે; ભાઈઓ અને ગુરૂ મિત્રની સાથે બોલવાનો પણ સંબંધ રહેશે નહિ. સગાં ઝોળખાણુ વગરનાં જેવાં થશે. લોકો સત્ય, ધર્મ અને પુણ્ય વગરના, પૃથ્વી વૃષ્ટિના અભાવથી ધાન્ય વગરની, ઝાડ ફળ વિનાનાં, સ્ત્રીઓ સંતાન વિનાની, ગાયો દૂધ વિનાની, દૂધ ધી વગરનું, દંપતી પ્રીતિ વગરનાં, રાજાઓ પ્રતાપ વિનાના અને નવાણુ પાણી વિનાનાં થશે. સ્ત્રી પુરૂષો કદરૂપાં થશે. ચોતરફ નીચ વાતો અને દુષ્ટ શબ્દોજ સાંભળવામાં આવશે. સર્વ લોકો મદ્ય માંસનું સેવન કરશે. કોઈ કોઈનો વિશ્વાસ કરી જોઈતી વસ્તુ આપશે નહિ. વેદશાસ્ત્ર, સઘળા દેવ દેવીની પૂજા, વ્રતો અને નિયમોનો નાશ થશે.”

ઉપરની ઋષિઓની ભવિષ્ય વાણી પ્રમાણે હાલમાં કેટલોક કાળ થયાં બધાં ચિન્હો દેખાવા લાગ્યાં છે, ઋષિઓનું ભવિષ્ય છે તેથી તેમ બનશેજ, માટે તેનો અટકાવ કરવાનો મનુષ્યોએ પ્રયત્ન ન કરવો એમ ધાર-

વાથી થોડા વખતમાં મોટો અનર્થ થાય. ગમે તે યુગમાં અને ગમે તે કાળમાં અનીતિવાન લોકોનાપર નીતિવાન લોકોએ પોતાનો આયુષ્ય ચમકાવી અનીતિની વૃદ્ધિનો અટકાવ કર્યો છે. માટે નીતિવાન લોકોએ કળિયુગ સામે કાંડાં ચડાવવાં જોઈએ, જેથી તેનો છેક નાશ ન થાય, તોપણ તેનો વેગ અટકાવી શકાય. માટે આવા અનર્થો અટકાવવા સારું દેશના નીતિવાન, સમજી અને દેશ હિતેચ્છુ લોકોએ પ્રયત્નવાન થવું જોઈએ.

મંદિરોમાં જે બગાડો દાખલ થાય તેનો સત્વર અટકાવ કરવો જોઈએ. જાતે જાતનાં જીદાં મંદિરો થયાં છે તે પણ એક રીતે તુકસાન કરતા છે; કેમકે નાતોનાં બંધનો ધણીજ ઢીસાં થવાથી નાતોના આગેવાનલોકો કોઈ જાતની વ્યવસ્થા જાળવી શકતા નથી, તેથી મંદિરોમાં ગેરવ્યવસ્થા અને બ્રહ્મવાડો દાખલ થાય એમાં નવાઈ નથી. દરેક દેવસ્થાન સ્થાનિક સત્તાના સ્વાધીનમાં સોંપવાં જોઈએ, એટલે સ્થાનિક સત્તાની તે ઉપર પૂરેપૂરી દેખરેખ જોઈએ, અથવા તો તે શહેરના કે ગામના સંભાવિત પુરૂષોની કમિટી નીમી તે કમિટીએ દેવસ્થાનો ઉપર પાકી દેખરેખ રાખવી જોઈએ. આમ ન થવાથી એવું થાય છે કે કેટલાંક દેવસ્થાનો જે અમુક માણસના કે અમુક નાતના અખત્યારમાં છે, તેમાં તે માણસ અથવા નાત કે નાતનો અમુક આગેવાન સ્વચ્છંદપણે વર્તે છે, અને જે હેતુથી આ દેવસ્થાનની સ્થાપના કરવામાં આવી હોય તે હેતુ તો એક બાજુએ રહેતાં તેમાં ત્રાસ છૂટે એવાં કુકર્મો થાય છે. ન્યાયની દ્રષ્ટિએ જોતાં પણ દરેક દેવસ્થાન, જેમાં દરેક માણસને દરશન કરવા જવાની છૂટ છે, તે લોકોનું એક જાહેર ઉપયોગનું મકાન કે સ્થળ છે, તેથી તે ઉપર તમામ લોકોનો હક પહોંચે છે, કેમકે તમામ લોકો છૂટથી તે સ્થળનો સારો યા નરસે રસ્તે ઉપયોગ કરી શકે છે. વાસ્તે આવાં તમામ દેવસ્થાનો ઉપર લોકોએ એટલે લોકો તરફથી તે કામને માટે ખાસ નીમાએલા અધિકારી અથવા રાજ્ય કારભારીઓએ દેખરેખ રાખી તેમાં કોઈપણ જાતની અનીતિનું કે લોકોની સુખ શાંતિને ખલેલ પહોંચાડે એવું બદકામ થવા ન દેવું જોઈએ. પરંતુ તેમ થતું નથી, તેથી કેટલાંક દેવસ્થાનો તો અનીતિનાં સ્થાનો થઈ પડ્યાં છે. કેટલાંક દેવસ્થાનોમાં માલીકો પોતે બગાડો દાખલ કરે છે, અને કેટલાંક દેવસ્થાનોમાં પૂજારીઓજ કર્ત્તા હતાં હોય, તેઓ સ્વતંત્રપણે ગમે

તેવી રીતે વરતે તો તેનો કોઈ પાડ પૂછતું નથી; માટે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દરેક દેવસ્થાન ઉપર સ્થાનિક સત્તાની દેખરેખ નહિ હોય ત્યાં સુધી તેમાં થતી અનીતિ અને બદકર્મોનો અટકાવ નહિ થતાં ઉલટાં વૃદ્ધિને પામશે.

વળી સ્ત્રી પુરૂષોને દેવસ્થાનોમાં એકઠાં થવા ન દેવાં જોઈએ. તેમને જવા આવવાના અને દરશન કરવાના જુદાજ રસ્તા જોઈએ. દેવસ્થાનોમાં સ્ત્રી પુરૂષોનું હરહમેશાં મળતું થવાથી તેમાંથી કોઈ વખત દેવતા અને દારૂની પેઠે ભડકો થયા વિના રહેજ નહિ. વધારે ઉત્તમ વાતતો એ છે કે જે હાલની સ્ત્રીઓને દેવ દેવસ્થાનની જરૂર હોય તો તેમને વાસ્તે ખાસ દેવસ્થાનો જોઈએ કે જ્યાં સ્ત્રીઓ સિવાય કોઈ પુરૂષનો પગ પણ ન જોઈએ, અને તેમાં પુરૂષ પૂજારી નહિ પણ સ્ત્રી પૂજારી રાખવાં જોઈએ અથવા વૃદ્ધ અને સારા નીતિવાન પુરૂષોને અધિકારી વગેરે તપાસ કરી પૂજા કરવા રાખવા જોઈએ. આવી રીતે થાય તોજ મંદિરોનો ભ્રષ્ટવાડો બંધ થાય.

કાયદા અમલમાં લાવવા અને લોકોને અનીતિને રસ્તે ચાલતાં અટકાવવા એ સરકાર દરબારનું કામ છે; તેમ છતાં હાલમાં લોકોની નીતિ પળાવવા તરફ સરકારનું અને રાજ્યોનું લક્ષ યોડું જોવામાં આવે છે, કેમકે મંદિરો વગેરે દરેક હમેશના જાહેર મિલાડવામાં પણ સરકારે તેમજ દરબારે બંદોબસ્ત રાખવો જોઈએ અને તે કામના ખાસ નીતિવાન અધિકારીઓ નીમી લોકોની વર્તણૂક ઉપર પાકી દેખરેખ રાખવી જોઈએ, તેમાંનું ચોડું જોવામાં આવે છે. મંદિરોમાં મંદિરનો માલિક અથવા માલિકો વગર તપાસે ગમે તેવા લુચ્ચા લકડંગા બ્રાહ્મણને, અતીત કે વેરાગીને પૂજારીનું કામ સોંપે છે, અને કેટલેક ઠેકાણે તો તેમ કરવામાં મંદિરના માલિકનો ખાસ હેતુ હોય છે એમ પણ જોવામાં આવે છે. માટે દરેક મંદિરમાં કોણ પૂજારી છે, ત્યાં શું વ્યવસ્થા કે અવ્યવસ્થા ચાલે છે, લોકોની નીતિ જળવાય છે કે નહિ વગેરે બાબતોને માટે અધિકારીઓએ ચોકસી રાખવી જોઈએ. તેમ નથી રહેતી તેથી વ્યભિચાર વધતો જાય છે.

લોકોને છૂટ આપીએ છીએ એમ સમજાવી સરકારે કેટલાક કાયદા એવા કર્યા કે તેથી ઉલટું નુકશાન જોવામાં આવે છે; અને તેથી આર્થ નીતિ રીતિનું નખોદ નીકળવા માંડ્યું છે. આ બાબત લોકોએ વિચાર કરવાનો છે કે જે છૂટ અથવા સ્વતંત્રતાથી ઉલટી અનીતિ ઉત્પન્ન થઈ અનર્થ

થાય એવી અયોગ્ય છૂટ ન આપવા સરકારને અરજ કરવી જોઈએ. વ્યભિચારની બાબતમાં સ્ત્રીને કોઈ રીતે જવાબદાર ગણવામાં આવી નથી, એ ખરેખર અનીતિની અભિવૃદ્ધિનું મૂળ છે. એક શહેરમાં વ્યભિચારની એટલી બધી વૃદ્ધિ જોવામાં આવી કે હામહામ વ્યભિચાર વાડો બંધાયો, અને રાતની વખત વ્યભિચારી સ્ત્રીપુરુષોનાં જોડાં શેરીએ શેરીએ, ચકલે ચકલે ગલીએ કુંચીએ અને ખૂણે ખોચરે ઉભેલાંજ દેખીએ. આ વાતથી તે શહેરના નીતિવાન પ્રધાનને ઘણું માઠું લાગ્યું, પણ કાયદેસર સ્ત્રી પુરુષોને મરજી પ્રમાણે ફરવા હરવાની છૂટ છે તેથી તેનો કાંઈ ઇલાજ લઈ શકાયો નહિ અને અનીતિ અટકાવવાના તેના આ વિચારોને મનમાં મારવા પડ્યા. અલખત અધિકારી ધારે તો એવા કાયદાને થોડીવાર કોરે મૂકી અનીતિનો અટકાવ કરી શકે અને તેમ કરવાથી તેણે કાયદાપર પગ મૂક્યો એમ કહી શકાય નહિ. મોટા અનર્થને અટકાવતાં કદાપિ થોડી રજવાડી રીત ચલાવવી પડે તો તે ચલાવવી તેમાં દોષ નથી પણ ઉહાપણુ રહેલું છે.

કાયદાએ સ્ત્રીઓને છૂટ આપવામાં દયાપણું બતાવ્યું હોય તો તે દયાપણું નહિ પણ નિર્દયપણુંજ ગણી શકાય. જે છૂટથી અનીતિ વધે તે સ્વતંત્રપણું નહિ, પણ સ્વેચ્છાચાર કે અત્યાચાર કહેવાય છે.

સ્ત્રીઓની બાબતમાં ખરૂં કહીએ તો તેમને દેવ દરશનની જરૂર નથી. સ્ત્રીને તો તેનો પતિ એજ તેનો દેવ, એજ તેનું શરીર, એજ તેનું દેવસ્થાન અને એજ સરસ્વ છે. હાય! એ સદાચાર, એ સમજણ અને એ સદ્ભાવનાનાં હવે સ્વપ્નાં આવશે! ક્યાં સત્યુગની સતીઓ અને ક્યાં આ કળિયુગની કુટિલ સ્ત્રીઓ! હાલની પતિ પન્નવણીમાંજ પાવરધા સ્ત્રીઓ પતિ-વ્રત ધર્મ પડતો મૂકી દેવ દરશન માટે ભટકતી ભામાઓ પોતાનો ધર્મ ભૂલી ગઈ છે. બગભકત બનેલી સ્ત્રીઓ બનીઠનીને બહાર નીકળે, હાથમાં દાણાની છાંયડી અને માળા લઈ સખીઓના સાથમાં ભટકતા લોકો અને ચટકતી ચાલથી રમરમાટ કરતી રામાઓ કટાક્ષથી કામી પુરુષોનાં કાળજીને કોરતી અને ચિત્તને ચોરતી દેવ દરશનના મિશે દેવળમાં જાય ત્યાં લપટ લાલાજીઓ ઇંદ્રિયોનું ક્ષણિય સુખ મેળવવા વિષય વાંચનાથી, દેવ દરશન કે પૂજના ભાવથી નહિ પણ સ્ત્રીઓનાં દેહાર માટે દિવાના થએલા દેવળમાં ડોકાં કાઢી જાળ પાથરી બેઠા હોય! અરે હાય હાય! મંદિરોના કેટ-

લાક સેવકો તો વળી મહા બગભક્તનું રૂપ ધરી બેઠા હોય. એક વખત રામ અને સીતા વનમાં ફરતાં હતાં ત્યારે સીતાએ એક બગલાને કાદવ ઉપર આસ્તે આસ્તે ચાલતો જોઈને રામને કહ્યું ‘સ્વામીનાથ ! આ બગલો કેવો દયાળુ છે કે તેના પગ નીચેનાં કાદવનાં માછલાં અને જીવડા દુઃખ પામે માટે ધીમે ધીમે ચાલે છે ! ત્યારે રામે કહ્યું ‘ ખ્યારી ! તું એ બગલાની મતલબને સમજી નહિ. એ બગલો મહા ઠગ પક્ષી છે. તે દયાને લીધે નહિ પણ પોતાના શિકારને સહેલથી ચાંચમાં પકડવા માટે માછલાં તેનું ફરવું ન જાણે તેમ ધીમે ધીમે ચાલે છે.’ તેજ પ્રમાણે હાલના બકભક્ત બ્રાહ્મણો અને પૂજારીઓ ઉપરથી મોટો આડંબર રાખી લોકોને એકસરખી રીતે જાણમાં ફસાવે છે, લોકોની વહુ દીકરીઓની લાજ લૂટે છે, વ્યભિચારની વૃદ્ધિ કરે છે, અને તેમને જોટલાં ખાંધે તેટલાં સોહે છે. મંદિરોમાં તેઓ માતેલા સાંઢની માફક માણે છે, અને શ્રોતાઓને અને ભક્તોને ઉલટા દબાવે છે. આટલો બધો બગાડ છતાં તેનો કોઈ અટકાવ ન કરે એ તો ખરેખર હાલમાં હિંદુ ધર્મનું દયા ઉપખંડે એવું દુર્બળપણું સમજવું ! લોકો કરતાં રાજાઓની અને તેમના કારભારીઓની ખાસ ફરજ છે કે આવાં જાહેર મકાનો ઉપર દેખરેખ રાખવી. પણ અફસોસની વાત છે કે રાજાઓમાંથી રજપૂતપણું ગયું ! ક્ષત્રીઓમાંથી ક્ષત્રીવટ ગઈ ! શૌર્યહીન થયા ! ખાયલા બન્યા ! હુકા, અપ્રીણ અને દારૂમાં દિવાના થયા ! વિલાસ ભવન એ તેમનું રાજ્ય ચલાવવાનું વિચાર ભવન ! કારભારીઓ મરજીમાં આવે એવાં કાળાં ઘોળાં કરે ! કહો ત્યારે લોકોની નીતિ અને જાન માલનું રક્ષણ શી રીતે થાય ? આવા બ્રાહ્મણો, આવા રાજાઓ અને આવી અનીતિ આગલા યુગમાં નહોતી એમ કહેવાનું નથી પણ મુકાબલે ઘણી થોડી હતી અને ઘણા સદ્ગુણોમાં અલ્પદોષ દેખવામાં આવતો નહોતો.

લોકોમાંથી પ્રમાણિકપણાને નામે તો મોટું મીઠું વળ્યું ! ઈતિહાસ જાણીએ છે કે મુખ્ય વચન એજ આપણા પૂર્વજોનો દસ્તાવેજ હતો, અને મોડાનું બોલ્યું પાળવાને પ્રાણાર્પણ કરતા હતા. તે પવિત્ર પૂર્વજોના તનુજોનાં દાંભિક દેશ તપાસો ! વિશ્વાસ ઉઠી ગયો અને જાનમાલના રક્ષણની ચિંતા દરેક મનુષ્યના જીવને ફફડાવી મારે છે. દગો, કપટ, અવિશ્વાસ, અસત્યતા, આદિ દુશ્મણોની વૃદ્ધિ થઈ ! ક્યાં રામનું રાજ્ય અને તેની પ્રમાણિક પ્ર-

જા ! અને ક્યાં આજની કુડકપટથી કપાએલાં મનવાળી પતિત પ્રજા ! આગળ લોકો બારણે તાળાં વાસ્યા વિના ઉઘાડાં ફટાક બાર મૂકી બહાર જતા હતા. આજ ધોળે દહાડે ધાડ પડે છે, અને પડોશી તો શું પણ સગો ભાઈ પણ વિશ્વાસઘાત કરતાં વાર લગાડતો નથી. પોલીસ ચોકી અને અદાલતો વધતી જાય છે, તેની સાથે ગુંહા કહે છે કે અમે પણ પાછળ પડવાના નહિ ! તે પણ વૃદ્ધિમાંજ છે. ગુંહા સામીત કરવાનું કામ બાકુત્રી સાક્ષીઓથી ચાલે. જૂઠા સોગન અને જૂઠી સાક્ષી એ તો આજના લોકોનો નિત્યનો અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે. પૂરાવા ને કાયદે પ્રમાણિકપણા ઉપર પાણી ફેરવ્યું કહેવાય છે. ખોટા પુરાવાથી ખરો માર્યો જાય છે અને ચોર બચી જાય છે. લોકોના મોઢામાંથી નીકળે છે કે “ ઇનસાફ કરનારાઓ જન્મવાં ઉઘાડાં કરી બેઠા હોય છે અને દ્રવ્યને દેખીને પોતાનું સ્વરૂપ અને કર્તવ્ય ભૂલી જાય છે. પૂર્વે અદાલતો નહોતી અને પંચથી કજીઆ પતાવવામાં આવતા હતા તે ધણું સાફ હતું. આજ કોર્ટે ચડેલો માણસ કાયર થઈ ફરી કોર્ટે ચડવાના સમ ખાય છે અને પૂર્વના પંચના ફેસલાને વધારે પસંદ કરે છે. પૂર્વે નાતીલાઓનો કજીએ નાત બહાર જતો નહિ, પણ નાતવાળાઓજ પતાવી આપતા હતા, અને હાલમાં જે તકરારનો કોર્ટો એક વર્ષે નીવેડો આણે છે તેનો અગાઉ પંચથી એક દિવસમાં નીકાલ થતો હતો, અને વગર ખરચે સારો અને સસતો ઇનસાફ મળતો હતો. માટે હાલની કોર્ટોએ લોકોને કચરીને હેરાન કર્યા છે. આવી લોક વાણીમાં સત્યતા હોવીજ નોંધએ.

વેપાર રોજગારમાં પ્રમાણિકપણાનો કાંઈ પાર રહ્યો નથી. ચાકર ધણીનું હિત ચહાતો નથી અને શેઠ ચાકરને ચાકરની રીતે રાખતો નથી. વ્યાજવટાનો ધંધો ધમધોઢાર ચાલ્યો છે. લેણું ત્રણ ટકાના વ્યાજ સોત ગણી લેવું અને દેણું સોના સાઠ કરીને આપવાની દાનત હાલના લોકોના જોવામાં આવે છે. માફ તાફ સવાયું અને માફ મારા બાપનું એ હાલનું બ્યવહાર વર્તન છે; અને એજ આ જમાનાનું પ્રમાણિકપણું છે.

હમેશાં ગુણ અને દોષ સાથે રહેલા હોય છે તોપણ ગુણના ગણ આગળ અલ્પદોષ દેખાતો નથી. તેમજ દોષનું પ્રબળ હોય ત્યાં એકાદ સદગુણ શોભતો નથી. સુધારાના સમયમાં ગુણ કરતાં દોષનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા-

માં આવે છે. અને તેનો પ્રત્યાઘાત દરેક ધંધા રોજગારના માણસપર પડ્યો છે. ધર્મની સાથે ધૂર્તવેડો, બહુતરની સાથે બ્રહ્મતા (યુદ્ધિની) અબ્યાસની સાથે અભિમાન, વિદ્યામાં વાદવિવાદ, કોર્ટની સાથે કજીઆ અને કપટ, કાયદા સાથે કચાટ, પોલીસ સાથે પાન સોપારી, વેપાર સાથે વંચકપણું, અમીર સાથે આળસ અને અહંકાર, ગાડી સાથે લાડી, વૈદાં સાથે વિપય વાંચના, વાડી સાથે વેસ્થાવાડો, ઉદારતા સાથે અવિવેક, અને હુદુદાર પ્રત્યે હાજી હા પછું; એમ દરેક ધંધા રોજગારમાં સદાચારને બદલે છળ, કપટ, અસત્યાદિ અનેક મહા દોષોની વૃદ્ધિ જોવામાં આવે છે. આતું વિપરીત પરિણામ આવવાનું કારણ કાંતો હાલની કેળવણીની ખામી કે પછી સંસાર સુધારા માટે મચેલા સુધારાના આગેવાન ઉપદેશકોના ઉપદેશની ખામી સિવાય બીજું કાંઈ કારણ હોય શકતું નથી.

અનેક દુર્ગુણોની વૃદ્ધિની સાથે હિંસાની પણ હાલમાં વૃદ્ધિ જોવામાં આવે છે. ॥અર્હિતા પરમો ધર્મ.॥ એ આર્ય ધર્મશાસ્ત્રનું વચન છે, એટલુંજ નહિ પણ દરેક ધર્મ એ પ્રમાણેજ આચાર કરે છે, તથાપિ મુખ્ય ભિન્નતા એ છે કે મુસલમાન વગેરે અન્ય ધર્મના લોકો મનુષ્ય સિવાય અન્ય પ્રાણીઓને આત્મા નથી તેથી તેની હિંસા કરવામાં પાપ નથી, એમ માને છે. અને આર્ય ધર્મના લોકોના ઉદાર અંતઃકરણમાં સન્નતીય મનુષ્ય અને વિન્નતીય મુંગાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમાન રીતે વાત્સલ્ય બાવે સદાને માટે વાસ કરેલો છે, તેથી તેઓ એક અદ્યપજંતુને પણ યુદ્ધિપૂર્વક મારી નાંખવાને આંચકો ખાય છે, અને એવાંજ કેટલાંક કારણોથી બીજા ધર્મો કરતાં વેદ ધર્મનું મહત્વ વિશેષ કહેવાય છે.

હિંસા કરવી એ મહા પાપનું કામ છે. પરમેશ્વરે મનુષ્યને માટે પ્રાણી, વનસ્પતિ અને તમામ વસ્તુઓ પેદા કરી છે અને તેનો ઘટતો ઉપયોગ કરવા મનુષ્યને પ્રમાણેજ છે; અને તેટલાજ માટે મનુષ્યને બીજાં બધાં પ્રાણીઓ કરતાં વિશેષમાં ધર્મ એટલે સારાસાર સમજવાની યુદ્ધિની બક્ષીસ કરીને તેને સર્વોપરી સત્તા આપી છે. આ ઈશ્વર દત્ત યુદ્ધિનો ઉદારતાવાળો અને યોગ્ય ઉપયોગ કરે ત્યાંસુધી તો સારું, પણ જ્યારે તેનો ગેરઉપયોગ કરી ઇશ્વરી નિયમ તોડે ત્યારે તે માણસ મહા ધાતકી થઈ ઇશ્વરનો મોટો ગુન્હેગાર થાય છે. અન્ય પ્રાણીની ઉત્પત્તિ તે મનુષ્યના આહાર માટે

તો નથીજ, કેમકે મનુષ્યોને માટે ઇશ્વરે અનેક પ્રકારની વનસ્પતિ તથા ધાન્ય પેદા કર્યા છે, અને તે વસ્તુઓ પેદા કરવાનાં સાધનો તથા શક્તિ આપી છે, એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્ય જાતનો શરીરનો આંધોજ એવું ખતાવેછે કે મનુષ્ય માંસાહાર કરવાને અધિકારી નથી. જેના સ્વાધિનમાં પ્રાણી માત્રને યોગ્ય કાર્યમાં જોડી તેમને ઉપયોગમાં લેવા સોંપવામાં આવ્યા છે તેઓ તેમનું યોગ્ય રીતે રક્ષણ તથા પાલન કરવાને બદલે ‘વાડ વેલાને ખાય’ તેની પેઠે તેનું ભક્ષણ કરવામાં આવે, એટલે રક્ષ વસ્તુનો નાશ કરવો એના જેવું પાપ અને વિશ્વાસઘાતનું કામ તે ખીજું કેવું હશે !

સંકટના વખતમાં માણસ પોતાનો ધર્મ સાચવવાને સમર્થ નથી, તેથી તેવા પ્રસંગે માણસને સર્વોત્તમ પ્રાણી જાણી વિદ્વાન લોકો કેટલીક છટના વિચાર જણાવતા આવ્યા છે. દુષ્કાળના વખતમાં કદિ ભૂખે મરતાં માણસને અન્ય પ્રાણીનો આહાર કરવો પડે તે કાંઈક કારણસર ગણીએ, પણ અન્ય સાધનોથી મનુષ્યને આહાર કરવાની લાયક વસ્તુઓ મળતી હોય ત્યાં સુધી એવાં પાપ તરફ વૃત્તિ કરવી એ શ્રેષ્ઠ માણસને ઉચિત નથી. છતાં કેટલાક ફૂર લોકોએ માંસાહારી જવાની રીત કાઢી અને ગરીબ બિચારાં મુંગાં પ્રાણીઓના પ્રાણ વગર વાંકે લેવા માંડ્યા. અરે ! જેને વાચા નથી, પણ આપણા જેટલુંજ દુઃખ થાય છે તેવાં નિરઅપરાધી મુંગાંપ્રાણી ઉપર નિર્દોષપણે પ્રહાર કરવા અને તેમના બરાડા છુમાટા સામી બિલકુલ દયા ન ખતાવતાં બિચારાં કંગાળ પ્રાણીને રેંસી નાંખવું, એ કેવું નિર્દયપણું ! કેવું અમાનુષ્ય !!

મુલેલાં અથવા ખીજાં ભારી આણેલાં પ્રાણીને ખાવામાં હિંસાનું પાપ ખાનારને થતું નથી, તે દલીલ તો ખોટીજ છે, કેમકે જેઓ માંસાહારી એટલે માંસ ખાવાવાળા છે તેઓ હાથે હિંસા નથી કરતા તોપણ માંસનો ઉપયોગ કરવાથી કસાઇ પારાધી પાસે હિંસા કરાવે છે એટલે તેઓ હિંસાને ઉત્તેજન આપનારા ઠરે છે, તેથી તેમને પણ હિંસા કર્યા બરાબર પાપ લાગે છે. માટે માંસ ખાવું એ પણ હિંસાજ છે એમ સમજવાનું છે. ‘પડેલાં ફળ લેવાની રજા ઉપરથી અશોક વનનો સમૂળગો નાશ થયો, તે પ્રમાણે મુલેલાં ઢોર કે પ્રાણીઓને ખાવાથી હિંસા કરવાની રીત ચાલી અને વનમાં વસતાં અને કલોલ કરતાં વનચરોનો વિનાશ થતો આવ્યો. માહાર

(૬૩) લોકોએ મુલેલાં ઢોરને ખાવાની રીત ચલવવાથી પછી કપટથી ઢોરનો નાશ થવા લાગ્યો અને હિંસાની વૃદ્ધિ થઈ.

ગૌવધ-વળી ગાય જેવાં અતિ ઉપયોગનાં પ્રાણીનો વધ કરવામાં આવે છે તે મોટા અનર્થ થાય છે. આર્ય ધર્મશાસ્ત્રમાં ગાયને પવિત્ર પ્રાણી માનેલ છે તેમાં કેટલું બધું ઉહાપણ રહેલું છે, તે તો ખારીક વિચાર કરી તેના ઉપયોગપણાનો અને સારા સારનો વિચાર કરી જુએ તેમનેજ માલમ પડે. સ્ત્રીઓ પોતાનાં વ્રતોમાં ગાયની પૂજા કરે છે ને તેને સાંડે સાંડે ખવરાવે છે, તે શું વિના કારણ છો ના. જેમ ગાયને પવિત્ર પ્રાણી માનેલ છે તેમજ તેનું મૂત્ર તથા છાણ દેહશુદ્ધિના કામમાં લેવાય છે. એટલુંજ નહિ પણ આ તરફના બ્રાહ્મણો એકવાડ ન થાય માટે કેળના પ્રાણીને બદલે ગૌમૂત્રમાં પાપડનો લોટ બાંધી પાપડ બનાવે છે. અમારા સુધરેલા સાહેબોને તો આ બધી ગાંડાધ અને ગંદવાડ જેવું લાગશે પણ વિચાર કરતાં તેમાં કાંઈ ગાંડાઈ લાગતી નથી. ગૌમૂત્ર ઘણાં ઔષધો બનાવવાના કામમાં લેવાય છે, તેપરથી સમજાય છે કે તેમાં કાંઈકે શરીર સંરક્ષણનો ઉત્તમ ગુણ રહેલો છે અને તેથીજ પાપડ બનાવવામાં ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ કરવાની રીત નીકળેલી લાગે છે. તેનું છાણ ઘરનાં ભીંતડીઓ લીંપી ગંદકી દૂર કરવાનું સર્વ લોકોનું હમેશનું સાધન છે, તે ક્યાં કોઈથી અજ્ઞપ્યું છે? ત્યારે જે પ્રાણી દૂધ જેવા પોષક પદાર્થ વડે મનુષ્ય માત્રનું પોષણ કરે છે અને જેના દૂધથી માંડીને મૂત્ર અને છાણ જેવી વસ્તુ પણ નિરર્થક જતી નથી, તે પ્રાણી પૂજ્યપણાને પ્રાપ્ત થાય એમાં આશ્ચર્ય શું?

એક ગાય અને તેની સંતતિ સરાસરી લોકોને કેવાં ને કેટલાં ઉપયોગનાં છે તે બાબત એક ભાષ્યબદ્ધે નીચે પ્રમાણે ગણતરી કરી કાઢી છે:- ધારે કે જે એક ગાય અંશેર દૂધ કરે અને બીજી ગાય શોળશેર દૂધ કરે, તો બન્નેની સરાસરી દરેક ગાયનું દૂધ નવશેર થાય, તો એક મહિનાનું ૨૭૦ શેર એટલે ૬૩૦ મણ થયું. એક ગાય આઠ માસ અને બીજી ગાય સોળ માસ દુધ આપે તો તે બન્નેનો મધ્ય ભાગ બાર માસની સરાસરી આવે- એ હિસાબે બાર માસનું એકંદર દૂધ ૮૧ મણ થાય. તેમાંથી એક મણ દૂધ નાશ ખાતે ગણતાં બાકી ૮૦ મણ રહ્યું તે એકીમણ દૂધમાં છમણ એકાદ તથા ચૌદમણ સાકરે નાખીએ તો એકંદરે સોમણ બાર થાય. તેને

પકવતાં વીશમણની ઘટ લાગે તોપણ એંશી મણુતો ખીર થાય. દરેક માણસને બશેર ખીર બસ થાય તો દરેક મણુ ખીરથી ૨૦ માણસ તૃપ્ત થાય, અને એ હિસાબે ૮૦ મણુ ખીરથી ૧૬૦૦ માણસનું એક વખતનું પોપણ ખુશીથી થાય એમાં કાંઈ વાંધો નથી. આતો એક ગાયના એક વખતના વેતરથી આઠલો લાભ થાય છે. પરંતુ હજી આગળ તપાસવાનું છે. એક ગાય આઠ વખત વીઆય અને ખીજી ગાય અઠાર વખત વીઆય તો એ બન્નેની સરાસરી તેર વખતની આવે છે. હવે તેમાંથી પણ એક વ્યાજણ નાશ ખાતે જતાં બાકી ૧૨ બચ્યાં રહ્યાં. તો તે બાર વખતના દૂધથી ઉપર મુજબ ગણતાં એકંદર ૧૬૨૦૦ માણસોનું એક વખત પોપણ થાય, એ વાત નિઃસંદેહ છે. તે ગાયના બાર બચ્યાં તેમાંથી છ વાછરડી અને છ વાછડા થાય. છ વાછરડીના ઉમર ભરના બાર વખતના દૂધને એકંદર કરવાથી ઉપર મુજબ ૧,૧૫,૨૦૦ માણસોનું પોપણ થઈ શકે છે. હવે રહી ખીજી ગાય, તેની તપાસ કરીએ આગળ બતાવ્યા પ્રમાણે બાર માસનું એંશી મણુ દૂધ થાય તે બાર વર્ષનું ૬૬૦ મણુ દૂધ થાય. તે દૂધને જમાવી છાસ કરવાથી તેમાંથી દરેક મણુ દૂધનું પાંચશેર લેખે ગણતાં એકસોવીશ (૧૨૦, મણુ ધી થાય. એજ રીતે તેની છ વાછરડીઓના દૂધથી એકંદર ગણતાં ૮૪૦ મણુ ધી થાય. દરેક માણસના ખોરાકમાં દરરોજ એકટકે પાંચ રૂપીઆભાર ધી બસ થાય તો ૮૪૦ મણુ ધી ૨,૬૮,૮૦૦ માણસોને એક વખતના ખોરાકને પૂરું પડે, તેની છાસ જે બાકી રહી તે કેવી ઉત્તમ ચીજ છે, તેના ચુણનું વર્ણન કરતાં વિસ્તાર થવાની દહેસતથી બંધ રાખી હાલ તે ગાયોના વાછરડા બાબત વિચાર કરીએ. જે ગાયોના બાર વાછરડા, તેનો ઉપયોગ કેટલો છે તે તપાસી શું તો જણાશે કે બળદની એક જોડી બાર મહીને બસે મણુ અનાજ પકવે તો છ જોડી ૧૨૦૦ મણુ અનાજ પેદા કરે તો દરેક જોડી આઠ વર્ષ ખેતીના ઉપયોગમાં આવે. એ હિસાબે એકંદર ગણતાં ૯૬૦૦ મણુ થાય. તેમાંથી આગળ પ્રમાણે એક ગાય તથા છ વાછરડીના દૂધની ખીરમાં નાખવા સારૂ ચોખા ૫૦૪ મણુ લીધા છે, તે બાદ કરતાં બાકી અનાજ ૬૦૯૬ મણુ રહ્યું. દરેક માણસને એકટકને માટે પોણાશેર અનાજ બસ થઈ રહે. આ પણ એક મધ્યમ ભાગની ગણતરી છે, તો એ હિસાબે એકંદર ગણતાં ૫,૦૬,૨૮૮ મા-

જુસનું એક વખતે પોષણ થાય. આ બે ગાયો તથા તેનાં બાર વાહરડાં તથા બાર વાહરડીનું એકંદર ગણતાં ૮,૯૩,૨૮૮ (લગભગ નવ લાખ) માણસોનું એક વખત ખુશીથી પોષણ થઈ શકે. આ ઉપરથી એમ પણ ગણી શકાય છે કે જ્યારે બે ગાય તથા તેની સંતતિ ૮,૯૩,૨૮૮ માણસનું એક ટંકનું પોષણ કરી શકે છે તો એક માણસની સરાસરી ઉપર ૫૦ વર્ષ ગણતાં પણ તે લગભગ ૨૫ માણસનું આખી જીંદગી સુધી પોષણ કરે છે. પૂર્વ પક્ષ તપાસીએ તો ખાત્રી થશે કે ગૌહત્યાથી કાંઈપણ વધુ લાભ નથી. જો એક ગાય સારી ને મજબૂત હોય તો તેમાંથી સાત મણ માંસ નીકળે ને બીજી નબળી ગાયમાંથી પાંચ મણ નીકળે તો એકંદર બાર મણ માંસ થાય. જો મુસલમાન લોકો જમવાના હોય તો દરેક મણ માંસથી ૨૦ આસામી જમી રહે. એ હિસાબે એક ગાયના વધથી માત્ર એકસો ને વીશ આસામીનું એક વખત પોષણ થાય. જો અંગ્રેજ લોકો જમવાના હોય તો દરએક મણ માંસથી આઠ જણ જમે, કારણ કે તે લોકો અત્યાદિક પદાર્થ થોડા વાપરે છે. તો બીજી ગાયના છ મણ માંસથી માત્ર અડતાળીશ જણ જમી શકે, તો બન્ને ગાયોના વધથી માત્ર ૧૧૮ માણસ એક ટંક જમી શકે. કદિ તકરારની ખાતર વધુમાં વધુ બમણા ગણીએ તો પણ માત્ર ૩૬૬ થી વધારે જમી શકે નહિ. આ થોડા જણના તુચ્છ લાભ ખાતર જેનાથી લાખો માણસને નુકસાન થાય છે તેને માટે અવશ્ય ઉપાયો લેવા જોઈએ અને ગૌહત્યાનો અટકાવ થવો જોઈએ.

વળી એ બે ગાય તથા તેનાં વાહરડાં મળી ૨૬ પ્રાણી થતાં બીજો લાભ જોઈએ તો તે ખેતીને ઉપયોગી છે. એ છવીશ પ્રાણીનું એકંદર ખાતર—જાણ તેર મણ, મુતર સાડાત્રણ મણ, તથા ચાર મણ કુચો. તેનું એકંદર ખાતર ૨૦૧૧ મણ થાય છે. તેમાંથી સાડાચાર મણ સૂકાતાં બાકી ૧૬ મણ રહે તો એ હિસાબે દરેક મહિને ૪૮૦ મણ થાય તો બાર મહિનાનું ૫૦,૭૬૦ મણ ખાતર થયું. તેથી વીશ વીધાં જમીનમાં ખાતર પુરું પડે, એથી ખેતીનો ફેટલો લાભ થાય તે તપાસો.

આ બધી ગણતરી જોતાં એક ગાયની હત્યા થવાથી કેટલું બધું નુકસાન છે અને કેવો મોટો અનર્થ થાય તે સ્પષ્ટ સમજાય છે. અહા! મુઠીબર માણસોના ક્ષણિક સ્વાદને સાર લાખો માણસોના પોષણને છી-

નવી લઘ એક નિરપરાધી અને અત્યંત ઉપયોગી ગાય જેવાં ગરીબ પ્રાણીનો વધ કરી નાખવો એના જેવું અવિચારપણું અને નિર્દયપણું બીજું શું? અમે આર્ય ધર્મશાસ્ત્રના અંધારણને આટલા માટેજ ઉત્તમ માનીએ છીએ, કે જેમાં પૂર્વાપર બધી બાબતોનો વિચાર કરીને ઉત્તમ પ્રકારે સંદા અને સરલ, નિર્દોષ નિયમો બાંધ્યા છે. જે ગાયને હિંદુઓ પવિત્ર માને છે તે ગાયનો બીજા યવન લોકો ચડસથી ને હેંસથી વધ કરે છે, પણ તેઓ સમજતા નથી કે તે પ્રાણી માત્ર હિંદુઓને ઉપયોગનું છે એમ નથી, પણ તે તો દુનિયાનાં સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરવાને પરમેશ્વરથી નિર્માણ થયું છે. જે પ્રાણીથી હજારો પ્રાણીનું રક્ષણ થાય તે પ્રાણીનું રક્ષણ કરવાને બદલે ભક્ષણ થાય એના જેવી કૃતમતા અને કૂરપણું બીજું કયું? રજપૂત રાજાઓ તો ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ કહેવાય છે, તેમણે તો પોતાના મૂલકમાંથી ગૌવધનો એકદમ અટકાવ કરવો જોઈએ, નહિતો ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળકનું તેમને અપાતું વિશેષણ ટળી જઈ ગૌબ્રાહ્મણ-ટાળક ગણાશે. સરકાર અન્ય પ્રાણીઓને મારવામાં હિંસા ન સમજતી હોય તો શા માટે મુંગાં પ્રાણીઓ ઉપર થતા નિર્દયપણાના અટકાવ માટે કાયદા કરે છે? જે ગાય, બકરી જેવાં નિરઅપરાધી અને વળી ઉપયોગી પ્રાણીઓ માણસનાજ ખોરાક માટેજ પરમેશ્વરે પેદા કર્યા હોય તો તેઓના આંચળમાં ઇશ્વરે અમૃત સરખા મીઠા દૂધનો સંગ્રહ શા માટે કર્યો છે? જે વસ્તુ અને પ્રાણી કુદરતના નિયમ પ્રમાણે પોતાપોતાનાં કામ કરે જાય છે, તે પ્રાણી અને વસ્તુઓનો માણસો કુદરતી ઉપયોગ બંધ કરીને પોતાની મરજી પ્રમાણે સ્વચ્છંદપણે ગેર ઉપયોગ કરે, એના જેવી માણસોની બીજી એકે ઘેલછા અને મૂર્ખાઈ સમજવી નહિ. એથી તો ઇશ્વરનો નિયમ તોડવાનો મહા અપરાધ થાય છે. માટે અંગ્રેજ સરકારે હિંસાનો અને ગૌહત્યાનો અટકાવ કરી આ લોકમાં તેમજ આર્ય ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે પરલોકમાં કીર્તિ મેળવવી જોઈએ.

મધમાંસાદિક આસુર આહારની વૃદ્ધિ—હિંદુસ્તાનમાં મધ માંસાદિક આહારની વૃદ્ધિ વામમાર્ગથી થઈ છે એમ લોકો કહે છે. હાલનો વામમાર્ગ એ ખરું જોતાં વામમાર્ગીઓએ મૂળ પંથને ભૂલી જઈ બીજા બગડેલા રૂપમાં લીધેલો દુરાચરણી માર્ગ છે. વેદના ઉપાસના કાંડમાં કહ્યું છે કે બ-

જનમાં પાંચ આયતનો એટલે સ્થાન છે, તેમાં શ્રી એ મુખ્ય સ્થાન છે, અને તે શ્રીનેજ વામા કહીએ છીએ. ઇશ્વરની જે શક્તિ વડે જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય અને અંધ-મોક્ષ થાય છે, તે ઇશ્વરની અચિંત્ય શક્તિ તે શ્રી. તેનું સ્મરણ-ધ્યાન જે કરે તે શાકત કહેવાય. પણ શક્તિ એ સ્ત્રિલિંગ શબ્દ હોવાથી સ્ત્રી છે એમ સમજવાનું નથી, અને ઇશ્વર એ પુરુષલિંગ શબ્દ છે માટે પુરુષ છે એમ સમજવું નહિ. તેમજ બ્રહ્મ એ નપુંસક લિંગ છે માટે ઇશ્વર નપુંસક છે એમ પણ સમજણ નથી. સમુદ્ર, પાણી અને પાણીનાં મોનાં એકજ છે, તેમજ શક્તિ, ઇશ્વર અને બ્રહ્મ એ વ્યાકરણની ભાષામાં જુદી જુદી જાતિનાં છતાં એકજ તત્વ છે. માટે મૂળમાં તો વામમાર્ગ અથવા શક્તિપંથ વેદ પ્રતિપાદ્ય ધર્મ છે. તેથી જે લોકો તેનો ખોટો અર્થ લેઇ તેની નિંદા કરે છે તે ભૂલ છે; પણ ખીજી તરફથી વિચાર કરતાં હાલના વામમાર્ગીઓએજ અને તેમનાં વિરુદ્ધારણોએજ લોકોમાં વામમાર્ગ વિષે હલકો મત ઉત્પન્ન કરાવ્યો છે. વામમાર્ગ તેના મૂળ અંધારણમાં નિંદ્ય નથી, પણ હાલમાં કેટલાક પાખંડી ધર્મની પેઠે તેમાં એટલો બધો અગાડો દાખલ થયો છે કે તે કેટલાક પાખંડ-ધર્મોની પેઠે નિંદાને પાત્ર થયો છે.

શિવભક્તિ તથા વિષ્ણુભક્તિનો જેવો પ્રકાર છે તેજ પ્રમાણે વામા એટલે પાર્વતી-શક્તિ, તેની ભક્તિનો જે પ્રકાર તેનું નામ વામમાર્ગ છે. છતાં વામમાર્ગીઓનાં આચરણો લોકોની નજરે નિંદાને પાત્ર થયાં છે, કેમકે તેની હાલની વર્તણુક સામાન્ય લોકાચારથી વિરુદ્ધ અને બેશરમી જોવામાં આવે છે. તેઓ ખરી રીતે ભક્તિ કરવાનો રસ્તો મૂકી દઇ વ્યભિચારાદિ કુચાલમાં પડી દુરાચારી થયા છે. ધર્મનું કાંઇ પણ નવું ધર્તિંગ ઉભું કરવામાં આવે તેમાં લોકોને વધારે મોહ હોય છે તેથી આંધળા થઈ તેમાં જાપલાવે છે. માણસની વૃત્તિ સારાં કામ કરતાં નહારાં કામ તરફ વધારે દોડે છે, તેમાં એકાદ ઢોંગી માણસ મંત્ર તંત્રના ગપાટા મારી અંગમાં દેવ ધૂણાવી ઢોંગ મચાવે છે કે પ્રલાણા મંત્રની સિદ્ધિ સાથે માંસ ભક્ષણ કરવું અને વ્યભિચાર કરવો વગેરે અદકર્મને ચસકે ભોળા લોકોને ચડાવે, એટલે તેમાં તેઓ પતંગની પેઠે પડી અદકર્મ કરવામાં સામીલ થાય છે. અદકર્મનો હરામ ચસકો એવો હોય છે કે તેમાં એકવાર પકડવા

પછી માણસ પોતાનાં શરીર, સંપત્તિ, અને કીર્તિનો ક્ષય જાણ્યા છતાં તે-
માંથી નીકળી શકતો નથી. આ પ્રમાણે આવા ઢોંગી વામમાર્ગી લોકોનું
ટાણું વધું જણાય છે, ને તેને લીધે માંસ ભક્ષણ, મદ્યપાન, અને વ્યભિ-
ચારાદિ અતિ અધમ અને વિનાશકારક કુચારોની વૃદ્ધિ થઈ છે. આ લોકોએ
પોતાના પંથને વામમાર્ગ અને પોતાને વામી નામ આપ્યું પણ તે ખરા વા-
મી નથી, વિપરીત વામી છે. તેઓ માને છે કે સ્ત્રીઓ છે તેટલી શક્તિ-
ઓ છે, અને પુરૂષો છે તેટલા શિવ-દેવ છે, પણ તેમને દુનિયામાં જેટલાં
ખરાબ અને નિંદ્ય કર્મ છે તે બધાં સારાં લાગે છે અને દેવ વિહિત જેટ-
લાં કર્મ તે તેમને નિપિદ્ધ લાગે છે. તેઓ કહે છે કે અમારા મતમાં ભજ-
શે તેનો એક વાળ પણ વાંકા થવાનો નથી. આવી લાલચો આપી મદ્ય-
નો ખ્યાલો પાઈ ભોળા લોકોને બેભાન બનાવી દે છે. ધણુંકરીને આ ધર્મ-
માં જરૂર કરનારી સ્ત્રીઓ વધારે ભળે છે અને તેથી સ્ત્રીઓ બીજા પુરૂ-
ષોને પોતાના પાશમાં લેવાને સહેલથી શક્તિવાન થાય છે.

શ્રી-ચક્ર તાંબાનું બનાવી તેમાં સર્વ દેવતા બેઠા છે એવું ધારી તેમની
સમક્ષ વ્યભિચાર કરવો, મદ્ય માંસ ભક્ષણ કરવું, નાચવું, કૂદવું વગેરે અ-
નેક ત્રાસ જનક અને બિભત્સ ઢોંગ કરવો, એ હાલના ધણા ઢોંગી વામી-
ઓનો ધર્મ-ઢોંગ છે, અને એવોજ તેમનો ભજનનો પ્રકાર છે. કેવો વિ-
પરીત પ્રકાર ! નિરાકાર પરમેશ્વરને માતા-જનની-રૂપે એટલે શક્તિ-દેવી-
રૂપે કદાપી તેનું કામ કોઈ દૂર કરી શમદયાદિ સાધનો વડે ધ્યાન કરવું અ-
ને જેમાં હિંસા ન થાય એવા નિર્દોષ ઉપચારો વડે તેનું પૂજન કરવું, એજ
ખરા વાગમાર્ગીઓનો ધર્મ છે. તેને બદલે જેઓ ઉપર પ્રમાણે ત્રાસ ઉપ-
જાવે એવા ઢોંગ કરે છે તેઓને ધણું શરમાવા જેવું છે !

આપણામાં આવા અનેક ધર્મ-ઢોંગ વધતા જાય છે. છોકરાં આપવાનો
ઢોંગ કરનારા, વશીકરણ વગેરે અનેક સિદ્ધિઓની ખોટી શ્રદ્ધા બેસાડનારા, અં-
ગમાં દેવ ધૂણાવનારા, તથા મંત્રોના અક્ષર બોલીજવાથી સિદ્ધિ થાય છે
એવું બોલનારા અનેક ઢોંગી અને ફાંસીયા લોકો, લોકોને ફસાવી રજેચણ
અને તમોચણની વૃદ્ધિ કરે છે. અને સર્વ સિદ્ધિદાયક સત્વચણનું સેવન મૂકી
સત્યાનાશ વાળી સર્વ શક્તિવાન પરમેશ્વરનું મહાત્મ્ય ઘટાડે છે. એવા લો-
કોનો સમાગમ કરવાથી પણ દૂર રહેવું જોઈએ, નહિ તો ભોળા લોકો તે-

મના ફંદમાં ફટ દઈ ફસાઇ જશે.

વામમાર્ગમાં આ પ્રમાણે માંસ મદિરા તથા વ્યભિચારનો છાનો ચારો દાખલ થવાથી ધરખૂણે બહુ અનીતિ વધી છે. સારા સારા ઉત્તમ બ્રાહ્મણો પણ છાની રીતે માંસ મદિરાનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા છે, અને તેમની વ્યભિચારની વાતો સાંભળીને તો વળી આપણે શોકસાગરમાં ડુબીએ છીએ. વ્યભિચાર એજ વિપરીત વર્તણૂક સૂચવનારું વાક્ય છે તો પછી વ્યભિચાર—અધમ વ્યભિચાર—(એન સાથે—દીકરાની વહુ સાથે, ભાઈની વહુ સાથે—અને એવીજ બીજી સંબંધની સ્ત્રી સાથે) કરવો એ કેવું નીચપણું ! કેવું નિંદિત કામ !! આવા દાખલાઓ જ્યારે સુમાર વગરના આપણી નજરે પડેછે, ત્યારે આપણું અંતર બળેછે કે આપણા આર્ય લોકોનું આગલું મહત્વ કૃદાધ ગયું !

દુનિયામાં જેટલા જેટલા અનર્થો છે તેના ઉપજનવનારા ઢોંગી માણસો છે, તેમણે પોતાના મલિન સ્વાર્થને લીધે એ ઢોંગો મચાવ્યા છે એટલુંજ નહિ, પણ તેની વૃદ્ધિને માટે શાસ્ત્રો બાંધ્યાં છે, અને તે પુસ્તકો ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા બેસે માટે તે પુસ્તકો અને શાસ્ત્રોના બનાવનાર તરીકે પ્રખ્યાત પડિતો અને શાસ્ત્રકારોનાં નામ સાથે જોડી દીધાં હોય છે. માટે અમુક પુસ્તકનો બનાવનાર તેમાં લખેલો છે તેજ છે એમ પણ હાલ માની શકાતું નથી. માટે એવાં બનાવટી પુસ્તકોનો પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ જોઈએ, અને તેટલા માટે વામમાર્ગ હાલ કેટલાક ઢોંગી લોકોમાં ચાલે છે એવા અધમ રૂપમાં નથી એમ સમજી સદાચારની રીતિએ જગજગનની શક્તિ-પાર્વતીનું ધ્યાન કરવું એજ વામપંથ અને શક્તિપંથ છે. કોઈપણ પંથમાં માંસ મદિરા અને વ્યભિચારનું સેવન કરવું એવો દેખીતોજ અનીતિનો માર્ગ હોઇ શકેજ નહિ, અને જો એવા ઉપચાર હોય તો તે ધર્મ નથી પણ અધર્મ છે એમ સમજવું જોઈએ. યૂરોપ અને અમેરિકાના લોકો મઘ માંસનો ત્યાગ કરતા થયા છે ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં મઘ માંસનો વેપાર ધમધોકાર વધતો ચાલ્યો છે એ પણ આ ઓગણીસમી સદીની—આ રાજ્ય બંધારણની—આજની કેળવણીની—સંસારી સુધારાની કે પછી આજ પણ નશીબની બલિદારી છે !!

પ્રકરણ ૭ મું.

સ્વદેશાભિમાન.

‘સ્વધર્મનું અભિમાન એજ સ્વદેશનું અભિમાન છે.’

‘એ વાક્યનું પુનઃસ્મરણ કરાવી હવે સ્વદેશાભિમાન વિષે થોડું જો-
લી મારા ઉઠાપુઠ પૂરા કરું છું.

સંસારમાં અવતરી મનુષ્યને ત્રણ જાતનાં કાર્ય કરવાનાં છે; સ્વાર્થ પ-
રત્વે-પરાર્થ પરત્વે-પરમાર્થ પરત્વે. આ ત્રણેનું કર્તવ્ય છે. ઉદરપોષણ માટે
ઉદ્યોગ કરવો એ સ્વાર્થને માટે છે, તે કર્યા વિના ચાલતું નથી અને તે વિના
ખીજાં બે કર્તવ્યનો અભાવ છે. પણ આર્ય લોકોનું ભૂખણ છેલ્લાં બે કર્તવ્ય
પરાયણતામાં છે. સ્વાર્થ માટે ઉદ્યોગ કરી શક્ત તેમાંથી પોતાનો સ્વાર્થ સા-
ધીને બેસી ન રહેતાં થોડામાં પોતે સંતોષ મानी પોતાના ઉદ્યોગનું ફળ
ખીજાં મનુષ્યોને અને પ્રાણીઓને આપવું, એ માનવનું મહત્કર્મ માન્યું છે.
હુંકામાં પરોપકારનાં કામો કરવાં એજ ઉદ્યમી લોકોનો અને ઉદ્યમ વડે થ-
એલા પૈસાપાત્ર લોકોનો ધર્મ છે. જે માણસ પોતાના ઉદ્યોગનું ફળ ખી-
જાને નથી આપતો તે મનુષ્ય નથી; જે માણસ પોતાની કમાણીમાંથી પ-
રોપકારનાં કામ નથી કરતો તે સ્વાર્થી માણસ મનુષ્ય નથી પણ પશુ જે-
વો સમજવો. માટે મનુષ્યે સ્વાર્થ માટે નીતિને રસ્તે ઉદ્યોગ કરી તેમાંથી
પરાર્થનાં કામ કરવાં અને એ કાર્યમાંથી પરમ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. દુ-
નિયામાં દરેક માણસ પોતાના સંજ્ઞાતીય મનુષ્યને મદદ કરવા બંધાયો છે,
અને મદદ કરવી એ તેનો ધર્મજ છે. દરેક મનુષ્ય ડોઠ પણ પ્રકારે કોઈ
પણ મનુષ્ય કે પ્રાણીને સહાયતા કરી તેના ઉપર ઉપકાર કરે છે. પરોપકાર
કરવો એટલે ખીજાં પ્રાણીઓને મદદ કરવી એ માણસની શક્તિ ઉપર આ-
ધાર રાખે છે. આ શક્તિ ત્રણ પ્રકારથી આવી શકે છે. વિશેષ કરીને અ-
ધિકાર અને પૈસા પાત્રતા એ પરોપકાર કરવાનાં મુખ્ય સાધનો અણાય છે,
પણ તેથી એમ નથી સમજવાનું કે એ બે મનુષ્યોજ પરોપકારનાં કામ ક-
રી શકે. ખરું છે કે તેઓ ધારે તો મનુષ્યોના મોટા ભાગને સહાયતા કરી
શકે, પણ અમુક માણસોને સહાયતા કરવી એ કોઈપણ માણસની શક્તિ
બહાર નથી; કેમકે પરોપકાર માત્ર પૈસા વડેજ થાય છે એમ કાંઈ નિયમ

નથી. તન-મન-ધન એ ત્રણે પ્રકારથી માણસ પરોપકાર કરી શકે છે. ધન વડે થતાં પરોપકારનાં કામ કરતાં તન અને મનનું પરાક્રમ કાંઈ ઓછું નથી. મનની શક્તિ વડે કાંઈક અલૌકિક પરોપકારનાં કાર્ય થાય છે, તે આ પણે અનુભવથી જોઈએ છીએ. માટે તન, મન અને ધન એમાંથી જે વડે જેનાથી જેવાં પરોપકારનાં કામ થાય તેણે તેવાં પરોપકારનાં કામ કરવાં એ મનુષ્ય માત્રની ખાસ દ્રરજ છે.

મનુષ્ય માત્રનો ઉત્પત્ત કરનાર એક ઈશ્વર છે, તેથી સૌ માણસો સરખાં છે, કોઈ વધારે ઘટાડે સંબંધી નથી. આવો ન્યાય જેતાં “મારૂં તારૂં” રહેતું નથી. ત્યારે એવી શંકા ઉડે છે કે ‘સ્વાભિમાન’ શબ્દની ઉત્પત્તિજ હોવી ન જોઈએ. અને ‘સ્વાભિમાન’ એ મનુષ્યમાં સદ્ગુણનો અંકુર સમજવો કે દુર્ગુણનો? એક રીતે તો મનુષ્ય માત્ર સમાન છે. અને મહાન્ પિતા-પરમેશ્વરના વંશના છીએ. આપણો અલૌકિક વ્યવહાર અસલથીજ એવો બધાણો છે કે ઉત્તરોત્તર પેઢી પ્રમાણે સંબંધમાં ન્યૂનાધિકતા જેવામાં આવે છે, અને મનુષ્યના સ્વભાવમાંજ કાંઈક એવી ઈશ્વરી પ્રેરણા મુકાએલી હોય એમ જણાય છે. કાકાના દીકરા ભાઈ કરતાં પોતાના સગા ભાઈ ઉપર વધારે સ્નેહ સ્વભાવમાંજ હોય છે. બીજાના કુટુંબી કરતાં પોતાના કુટુંબી ઉપર વધારે વહાલ ઉપજે છે. સ્વજાત કે નાતના કરતાં પર નાત—જાતના માણસપર થોડી મમતા જેવામાં આવે છે, અને પરદેશી કરતાં સ્વદેશી ઉપર વિશેષ વહાલ ઉપજે છે, એ સ્વભાવનુંજ લક્ષણ છે. તેથીજ ‘સ્વાભિમાન’ શબ્દની ઉત્પત્તિ છે. અને તેટલા માટે સ્વાભિમાન એ દુર્ગુણ નથી પણ સદ્ગુણ છે. માટે સ્વાભિમાન રાખવું એ મનુષ્ય માત્રનું કર્તવ્ય ઠરે છે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે માણસે પ્રથમ પોતાના કુટુંબીઓને સહાયતા કરવી, પછી પોતાની નાત જાતને, પછી પોતાના દેશને અને પછી દેશી કે પરદેશી દુનિયાના સર્વ મનુષ્યોની સહાયતામાં તત્પર થવું. પોતાના સંબંધીઓને ખાવા ધાન્ય ન મળતું હોય અને દુઃખથી પીડાતા હોય તેની દરકાર ન કરતાં તેને તેના નશીબને સ્વાધીન પડતો મૂકી છોડેના સંબંધીઓને સહાયતા કરવી એ એક જાતનો અવિવેક છે અને સ્વાભાવિક ક્રમને તોડ્યા બરોબર છે. એટલા વાસ્તે જો કે બધા એક ઈશ્વરની ઉત્પત્તિ તરીકે સરખા છે અને બની શકે તો સૌને સહાયતા

કરવી, સૈના હિતમાં પોતાનું હિત માની સૈનાપર હેત રાખતું અને વગર કારણ વેર બાંધી વાસ્તવિક કારણ વિના કુસંપ કે કલહ ન કરવો. પણ સ્વદેશ અને પરદેશના સંબંધે બેની હરીશાધમાં સ્વદેશનું હિત પ્રથમ ધ્વજી સ્વદેશીઓની સહાયતામાં પ્રથમ પ્રયાણ કરતું જોઈએ.

કયા દેશના, કયા ધર્મના અને કઈ જાતના લોકોએ સ્વાભિમાનનું શૌર્ય નથી બતાવ્યું? હજારો સ્વાભિમાની પુરૂષોએ સ્વધર્મ અને સ્વદેશની સેવા માટે પોતાના જીવ જોખમમાં નાખી પ્રાણાર્પણ કર્યો છે, તે વાત આપણાથી ક્યાં અજાણી છે! કુસેડના કજીઆ સ્વાભિમાનને લીધેજ થયા હતા. વિશ્વમ વાલેસ અને પિટ સ્વદેશને માટેજ મથ્યા હતા. રણમાં સિંહરૂપ રણજિત, મેવાડના મહાનુભાવ મહારાણાઓ, પરાક્રમી પૃથ્વીરાજ અને શરવીર શીવાજીએ સ્વધર્મ અને સ્વદેશને માટેજ સ્વાર્પણ કર્યો! ‘અમેરિકન વોર’ સ્વદેશાભિમાનનો અંકૂર સળગી ઉઠવાથીજ ઉત્પન્ન થઈ હતી. હિંદુઓએ અને મુસલમાનોએ લાખો માણસોનો ભોગ આપી મહાભારત કંકાસ રૂપી મહાસાગરમાં મથન કર્યું, તે સ્વદેશાભિમાન—અરે! સ્વધર્માભિમાનનોજ પ્રતાપ !!

સ્વદેશાભિમાની પુરૂષો સ્વદેશની અને સ્વધર્મની સેવા પરાક્રમવડે કરવાથી પૂજ્યપણાને પામ્યા છે, તો આપણે આપણા દેશને માટે, આપણા ધર્મને માટે અને તે બંનેના ઉત્કર્ષ માટે કાં મથન ન કરવું? સ્વધર્મને માટે મથન કરવું એટલે જેમ મુસલમાનોએ વગર કારણે કેવળ દેશ અને દોલત મેળવવાના હરામના હેતુથી હિંદુસ્તાનને હેરાન અને વેરાન કર્યું, તેમ નહિ; દેશોદયને માટે દમન કરવું એટલે પર પ્રજાઓને પીડા કરી તેને લૂંટી જૂંટી સ્વદેશમાં દોલત ભરવી એમ નહિ; આયોત્કર્ષને માટે આદર રાખવો એટલે બીજા દેશના ઉત્કર્ષમાં પા’ણો નાખવાનું પાપી કામ કરવું એમ નહિ, પણ પરદેશી લોકોના પ્રપંચથી અને સ્વાર્થ સાધનાથી સ્વદેશી લોકોનું કોઈ રીતે અકલ્યાણ થતું હોય, પીડા થતી હોય અને અન્યાય થતો હોય તો તેનો અટકાવ કરી સ્વદેશીઓને પાછા સ્વતંત્રપણે સુખ ભોગવતા અને પોતાનો ધર્મ પાળતા કરવા એજ સ્વદેશાભિમાની મહાત્મા પુરૂષોનું કામ છે.

પ્રથમ આપણે આપણા મહત્વનો વિચાર કરવો જોઈએ. આપણું કુળ, આપણી ઓલાદ, અને આપણા પૂર્વજો કાણ અને કેવા હતા તેની

માહેતી મેળવવી જોઈએ, તે વિના આપણી શી દશા થઈ છે, આપણી શી અવગતિ થઈ છે, તેનો ખ્યાલ પણ થઈ શકે નહિ. પૂર્વજોની સ્થિતિનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન થયા વિના આપણને સાન આવવાની નથી, અને આપણું હાલનું મિથ્યાભિમાન અને મિથ્યા માન ગુમાન ઓછું થવાનું નથી. પૂર્વજોની જાહેજલાલી જાણ્યા વિના ‘હાલનો દાસો ઠણકો વાગે ઘણું’ એવો ‘ભૂખ મરો’ ને ‘ઝાઝો ખરો’ આપણું જ્ઞાન ભૂલાવે છે. આપણા વડવાઓ જેટલું જાણતા હતા, તેટલું બધું હજી આપણા ઉપર રાજ્ય કરતાએ જાણ્યું નથી, અને આપણા પૂર્વજોમાં જેટલું પરાક્રમ અને શક્તિ હતાં, તેટલું પરાક્રમ કે શક્તિ હાલની કોઈ પ્રજામાં જોવામાં આવતી નથી, એ વાતનો આપણે જ્યાં સુધી વિચાર નથી કર્યો ત્યાં સુધી આપણે આપણા સુધારામાં મોહ પામી મૂકે જોવા એસી રહેવાના અને પૂર્વજોની પ્રૌઢ સ્થિતિનો હાલની દયાને પાત્ર થએલી હાસ્યજનક હાલત સાથે સરખાવ કર્યા વિના સ્વદેશ વાતસલ્ય અને સ્વદેશ ભક્તિના અભાવથી ખાલી થએલ આર્ય અંતરમાં આર્યાભિમાનનો ઉમળકો આવી શકવાનો નહિ. માટે હે આર્ય! તું કોણ હતો અને કોણ છે? તેનો પ્રથમ વિચાર કરી પછી આગળ પગલું ભર.

હાલના અર્ધદગ્ધ જીવોની આંખો થોડું ઘણું ભણી મોટા વિદ્વાનો કોળ ધાલતાં શીખ્યા છે, તેઓના પોકળ અંતઃકરણમાં એવા મલિન વિચારો ઠસી ગયા હોય છે કે તેઓ પોતે પોતાને સર્વજ્ઞ માની પોતાનું જ ગાણું ગાય છે અને મહા અનર્થ ઉત્પન્ન કરે છે. એક શ્લોકમાં અર્ધદગ્ધનો મોટો મહિમા કહ્યો છે:—

અજ્ઞસુખમારાધ્યઃસુખતરમારાધ્યતેવિશેષજ્ઞઃ ॥

જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધંબ્રહ્માપિતંનરંનરંજયતિ ॥ ૧ ॥

અજ્ઞાની માણસના મનનું સમાધાન સહેલથી થાય છે, એટલે મૂર્ખ અને ભોળા લોકોને વિદ્વાન લોકો જે રસ્તે દોરે તે રસ્તે સહેલથી દોરાય છે, અને વિશેષ જ્ઞાનવાળા વિદ્વાન લોકોના મનનું સમાધાન તો ઘણીજ સહેલથી થાય, પણ થોડા જ્ઞાનથી દગ્ધએલા માણસના મનનું સમાધાન બ્રહ્મા પણ કરી શકતા નથી, એટલે તેને સમજવવા કદી બ્રહ્મા ઉપરથી ઉતરી આવે તોપણ તેઓ સમજતા નથી. જેઓનો આવો મોટો મહિમા છે,

તેમના ગુણનું શું વર્ણન કરવું? એવા અર્ધદગ્ધ જીવાનીઆએ નાતોનું ન-
ખોદ વાળ્યું અને જેમણે સ્વદેશનું સત્યાનાશ વાળ્યું, તેમના કુતકૌથી કટા-
એલાં મનનું સમાધાન કરવાને બ્રહ્મલોકનો દેવ પણ શક્તિવાન નથી મના-
યો, ત્યારે મનુષ્યનો શો ભાર ! પણ સમજી અને વિચારવત લોકો સારા-
સાર વિચારે, આગળ પાછળનો સંબંધ અને કારણો તપાસે, વેદ, ઇતિહા-
સ અને પૂરાણોની વાતોનો પૂર્વાપર સંબંધ અને હેતુ વિચારે અને તેમાં
લખેલી અદ્ભૂત વાતોને હસી ન કાઢતાં દ્રઢ વિશ્વાસ રાખી વિચાર કરે તો
સમજે કે પૂર્વના આર્ય લોકોનો મહિમા મહિમાં મોટો હતો; તેઓ ભૂલો-
કમાં વસનારા દેવો હતા. આપણે આની શરૂઆત ગુલામગીરીની સ્થિતિમાં
શી રીતે આવ્યા અને પાછા પૂર્વજોની અપૂર્વ સ્થિતિએ શી રીતે પહોંચ્યા
તેનો વિચાર કરવો જોઈએ.

કેટલાકને પોતાના પ્રાચીન પૂર્વજોની ગવાની મોટાઈની પ્રતીતિ થતી
નથી, એ પણ આપણા ઉત્સાહમાં અને દેશોત્થતિમાં અટકાવ કરનારે આ-
પણો અવગણ છે. પ્રાચીન આર્ય લોકોમાં આજ કરતાં થોડાં સાધનો અને
હુતરે નહોતાં એમ ઇતિહાસથી અને અનુભવથી જાણાયું છે. વેદમાં લોહ
ચુંબકના દાખલાઓ છે, તે પરથી જાણાય છે કે પ્રાચીન આર્ય લોકોનેલો-
હચુંબકનું તથા વીજળીનું જ્ઞાન હતું. વિમાનમાં ઝેરી યુદ્ધ કરવાની વાતો
અને આકાશમાં અંતરીક્ષ ધ્રુવવાની વાતો આર્ય લોકોના ઇતિહાસોમાં ઠામ
ઠામ જોઈએ છીએ, તે પરથી સમજાય છે કે તેમને વાયુનાં સૂક્ષ્મ પડનું,
ઉજ્જ્વલતાનું અને વજનનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ; તે વિના વિમાનની (એક જ-
તનું હાલનું બલૂન) ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. હીરા, માણેક, મોતી, પાનાં,
ધાતુ અને પારા વગેરે પદાર્થોનાં નામ લખેલાં છે, તેથી તે સર્વ પદાર્થોને
ઉત્પન્ન કરવાનાં સાધનો પણ તેમની પાસે હોવાં જોઈએ, એટલે તેઓ ર-
સાયણ શાસ્ત્ર તથા પદાર્થ વિજ્ઞાનમાં પ્રવીણ હતા. ભારતમાં પાંડવોને વા-
સ્તે મયાસુર નામના દૈત્યે મયસલા કરી આપી હતી, તેમાં કાચનું કામ
ઘણુંજ ખારીક કર્યું હતું, તથા તેમાં સૂક્ષ્મ દર્શક અને દૂર્દર્શક દુર્ગ્ધનો, ઘડી
આળો, અને જીવતાં પ્રાણીની પેઠે શબ્દોચ્ચાર કરે એવાં કૃત્રિમ પક્ષીઓ
અને મનુષ્યોબનાવી ગોઠવ્યાં હતાં. એવા અનેક ચમત્કાર એ સભા મંડપમાં
ગોઠવ્યા હતા. વળી તે સભામંડપ લાખો માણસો બેસી શકે એવાં વિશા-

જા છતાં માત્ર આઠ માણસો તેને એક જગાએથી બીજી જગાએ ફેરવી લ-
ઈ જઈ શકતા હતા. આ બધાં ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે હાલના અંગ્રેજો,
ફ્રેન્ચો, જર્મનલોકો, ચીનાલોકો, અને અમેરિકન લોકોએ જે કળા કૌશલ્યના
શોધો કર્યા છે તે કરતાં પણ વધારે સરસ કૌશલ્ય પાંડવોની મય સભામાં
માલમ પડી આવ્યું છે. રાવણની લંકામાં તોપો હતી તે પરથી સાબીત થા-
ય છે કે તે વખતે દારૂ ગોળાનો શોધ અને ઉપયોગ હશે; અગ્નિરથ એટ-
લે બાકની સહાયતાથી ચક્રો ફેરવી ગાડીઓ ચલાવતા હતા, એટલે વરાળ-
નો ઉપયોગ અને તેનાં યંત્રો હતાં; સિક્કા, મોર છાપો આપતા હતા તે પ-
રથી અનુમાન થાય છે કે તે વખતે છાપખાનાં પણ હશે; દ્વીપદ્વીપાંતર ફે-
રતા હતા તે પરથી સમજાય છે કે નૌકાશાસ્ત્ર સમજતા હતા; યુદ્ધની કલા-
યતો તો તે વખતે સર્વોત્તમ પ્રકારની હતી, કેમકે અનેક પ્રકારની સૈન્યની વ્યૂ-
હ રચના ભારતમાં ખતાવી છે, તે હેરત ઉપજાવે છે. રામચંદ્રજી પુષ્પક
વિમાનમાં બેસીને લંકાથી અયોધ્યામાં આવ્યા અને સંજયે કુરુક્ષેત્રમાં થ-
તું યુદ્ધ તેજ ક્ષણે ધૃતરાષ્ટ્રને હસ્તિનાપુરમાં બેઠાં વર્ણવ્યું છે, એ યંત્ર ક-
ળાનોજ મહિમા હોય. જો આ બધી ઇતિહાસની વાતો ખોટી માનીએ તો
હાલના રેલવે તાર, ટેલીફોન વગેરે શોધો અને સાધનો કાળાંતરે કાળના
મહિમાથી નાશ પામે તો હજારો વર્ષ પછીની પ્રજા હાલના ઇતિહાસને પ-
ણ ખોટાજ માને; આ માનવું જેવું ભૂલ ભરેલું છે તેવુંજ પ્રાચીન કાળમાં
હાલના જેવા શોધો નહોતા એમ માનવું ભૂલભરેલું છે, પણ ધર્મ કર્મ સિ-
વાય અન્ય સાધનોને ગણી માનીને ધર્મમાંજ પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા પ્રાચીન
આર્યોએ કળા કૌશલ્ય અને શોધોની બહુ પ્રવૃત્તિ કરી હોય એમ લાગતું
નથી, અને બારીક ઇતિહાસો લખવાનો તે વખત ધણો થોડો અભ્યાસ હો-
વાને લીધે આજ તે બધું અંધારામાં છે અને વળી તે અજવાળામાં ચૂક-
વાનો આપણો ઉદય જોઈએ તેવો નથી, તેટલા માટે પૂર્વજો કાંઈ જાણતા
નહોતા એમ કહેવાય નહિ, પ્રાચીન આર્ય લોકોમાં જે અદ્ભુત શક્તિ જો-
વામાં આવે છે, તે આજ કયા લોકોમાં છો યોગ સિદ્ધિ વડે અલૌકિક શ-
ક્તિ ધરાવતાં છતાં પણ તે શક્તિનો પ્રાચીન ઋષિઓએ કદિ ગેરઉપયોગ
કર્યો જણાયો નથી. આજ પ્રાચીન આર્યોના જેવી આર્ય પ્રજા પાકતી નથી
એજ વાત બે જમાનાનો મુકાબલો કરવાને બસ છે. પ્રાચીન કાળના મહા

પ્રતાપી સૂર્યવંશી રામ રાજ દિવ્ય કર્મો વડે પોતાનાં યશાળાં જન્મચરિત્ર-
નો ચિતાકર્ષક ચિતાર મનુષ્યોના ચિત્તમાં ચીતરી આ લોકમાં અમર થયો,
અને અમર (દેવ) તરીકે પૂજાયો, તેવો આજ કોઇ રાજ સૂર્યવંશને શો-
ભાવે છે ? નહીંજ. ક્યાંછે આજ પવિત્ર, પરાક્રમેથી પ્રખ્યાતિ પામેલા પાં-
ડવો ? જેઓ પોતાના પિત્રાઇ ભાઇઓના છળ કપટથી અનેક દુઃખો સહન
કરી વનમાં રહ્યા અને અંતે ॥ ધર્મો જયંતિ ॥ તે ન્યાયને સિદ્ધ કરી દિ-
ગ્વિજય કર્યો, પિત્રાઇ ભાઇઓનો સંહાર કર્યો, અને તોપણ તેથી ખેદ પામી
રાજત્યાગ કરી વનવાસ ભોગવ્યો. ધર્મનું સ્વરૂપ એવો હાલની પૃથ્વીનો ક-
યો ધર્મરાજ છે ? અરે! એક વચની અને ઔદાર્યનું ઉદાહરણ રૂપ આજ-
નો કયો રાજ હરિશ્ચંદ્ર છે ? જેણે પોતાના ચંડાળ ધણીનો હુકમ ઉઠાવવા
પોતાની પ્રાણપ્રિયા સતી તારા ઉપર પ્રહાર કરવાં પાછો પગ ન દેતાં અ-
નુપમ ધૈર્ય અને સત્યતાની સીમા ખતાવી ! ચંદ્રવંશનો કયો રાજ હાલમાં
ઉદારતામાં અગ્રેસર કર્ણનું માન ધરાવે છે ? પુણ્ય શ્લોક નળ, બાણાવળી
અર્જુન, ભયંકર ભીમ, વીર વિક્રમ અને ભદ્રિક ભોજ, જેવાં રાજરત્નો વિ-
ના માતૃ આર્યભૂમિ આજ ખેદથી ખિન્ન થએલી છે અને અંદરમાં ઉદાસ
છે, તે આપણે જોતા નથી શું ? અરે! આજ ક્યાં છે તે હિંદના હિરા,
કવિ કુળમાં શિરોમણી કાળીદાસ, વાલ્મીક અને વ્યાસ, ભવભૂતિ અને ભા-
રતી, મહર્ષિ ત્રિશામિત્ર, અને વશિષ્ઠ, ભૃગુ અને ભારદ્વાજ, ગૌતમ અને
ગોબિલ, કણ્વાદ અને કપિલ, પતંજલિ અને પાણિનીય, પરશુરામ અને પાં-
રાશર, અક્ષપાદ અને અગસ્ત્ય, શુક્રાચાર્ય અને શંકરાચાર્ય અને દ્રોણાચાર્ય
અને ભીષ્મપિતામહ ? શું હિંદમાતા રસ કસ વિનાની થઇ છે કે તેમાં આ-
વાં સ્વાદિષ્ટ અને ચમત્કારિક ફળો—માંધાતા જેવા મહારાજાઓ—રામ જે-
વા રાજર્ષિ રત્નો—બળી જેવા બાણાવળીઓ—ભીમ જેવા ભડવીરો—પર-
શુરામ જેવા પરાક્રમી પુરૂષો—સીતા જેવી સતીઓ—વ્યાસ જેવા વિદ્વાનો—
કાળીદાસ જેવા કવિઓ અને તત્ત્વનેજ શોધનારાં તત્ત્વજ્ઞ પાકતાં નથી ?

દેશ ભક્તિ, રાજ્યભક્તિ, શૈશ્ય, પરાક્રમ અને કુલિનપણું તો પ્રાચીન
આર્ય અને અર્વાચીન રજપૂતોના ઇતિહાસમાંજ ખરેખરે દર્શન દેહે. સહી-
મની સાથે લડતાં રાજ રાણાને અચાત્રવાને ઝાલારાજાએ પોતાના પ્રાણ
અર્પણ કર્યા અને તેના બીજા સરદારો તેની છેક નિરાધાર સ્થિતિમાં પણ

જાળવાન દુશ્મનોની વચ્ચે પ્રતાપને વળગી રહ્યા હતા. ભાનાશા પ્રધાને પોતાની બધી દોલત પ્રતાપને અર્પણ કરી. આજ એવી નિર્મલ રાજ્યભક્તિ ક્યાં છે? પોતાનો સ્વાર્થ સરતો હોય તો રાજના સરદારો અને કારભારીઓ રાજ્યનાં રાજ્ય દુઝાવવાને અને રાજ્યોને દગો દેવાને દેર કરેજ નહિ! દેશ ભક્તિમાં રજપૂતોએ મરવું કે મારવું એમ નિશ્ચય કરી કેટલી કેટલીવાર કેશરીઆં કર્યાં છે! દેશ ભક્તિને માટે રાજ રાણાઓએ કેવી કેવી વિપત્તિઓ વહોરી લીધી છે. જુઓ પ્રતાપનું પણ! ચીતોડ ખોયા પછી પ્રતાપે પણ લીધું હતું કે તે મુસલમાનો પાસેથી પાછું મળે તોજ રાજ સાહેબી ભોમવતી. તેથી તે ઝૂંપડીમાં રહેતો, પત્રાળીમાં જમતો, અને ધાસ ઉપર સૂતો. ચિતોડ પાછું મેળવવાને ને ઘણું મથ્યો, અને અંતે મરતી વખત પોતે લીધેલું પણ પોતાના સરદારો પાસે પળાવવાનું વચન લીધું ત્યારેજ તેને પ્રાણ સંતોષ પામીને ગયો. દેશ ઉપર આક્રમ્ત એવી ધ્વની દરેક રજપૂતના લોહીને ઉકળાવી નાખતી. રજપૂતનો ઘોડો, રજપૂતની સ્ત્રી, તેની તરવાર અને તેનો દેશ એ વિષે અપમાન ભરેલું બાપણ રજપૂત અચ્ચે સાંભળીને બેશી રહે એવું ભાગ્યેજ બનતું હતું. આજે રજપૂતોને કોઈ એ ટપલા મારી જાય તો પણ સહન કરી બેશી રહે છે. કેવો દયા ભરેલો દેખાવ! કેવો વિપરીત ફેરફાર !! શૌર્ય, પરાક્રમ વિષે પ્રાચીન રજપૂતો વિષે તો બોલવુંજ શું? પણ અરે મધ્યકાળ સુધી પણ પૂર્વજોનાં આ શૌર્ય પરાક્રમ વારસામાં મળ્યાં હતાં, અને રજપૂતોમાં રજપૂતી લોહી ઉકળતું હતું. આપારાવળ, સમરસિંહ, હમીર, કુબો, સગ, પ્રતાપ અને રાજસિંહ વગેરે મેવાડના પરાક્રમી રાણાઓ, રાઠોડો, હાડાઓ અને રજપૂત સંસ્થાનના બીજા રાજા રાણા અને સરદારો અપૂર્વ પરાક્રમના દાખલા દર્શાવે છે. પુરષો તો ઠીકજ, પણ સ્ત્રીઓએ પણ હૃદય ઉપજાવે એવાં કામો કર્યાં છે. ક્રમ દેવી જેવી ઘણી સ્ત્રીઓ રણસંગ્રામમાં ધુમી છે. ટાડ ઈતિહાસ કર્તા કહે છે કે “રજપૂત સંસ્થાનમાંનું એક પણ નાતું રાજ દેશની સ્વતંત્રતાને સ્પર્શ થરમોપિલિના જેવી લડાઇ ન લડ્યું હોય એવું નથી. એક પણ શહેર એવું નથી કે જેણે થરમોપિલિ લડાઈ લડનાર લીઓનીડાસના જેવા અડગ પ્રતાપી જોદ્ધાને જન્મ નથી આપ્યો. જે લડાઈમાં અંજોનું ફાવતું નહોતું અને જેને માટે ઈજ્જાડમાં પણ મોટો ગભરાટ

યદ રહ્યો હતો તે લડાઇ જેપૂરના રાજા માનસિંહે જીતી આપી. અંગ્રેજ સરકારને આસામ, આરાકાન અને ઝોહીઆ પ્રાંત મળ્યાં.”

કુલિનપણ્યું તો રજપૂતોનું પોતાનુંજ છે! અમે રામના વંશના છીએ એ તેમનું કુલાભિમાન છે, ને તેને લીધે પોતાના આપદાદાના ઉત્તમ ગુણો તેઓએ આજ પડતીમાં પણ છોડ્યા નથી. તેઓએ પોતાની આગલી સત્તા અને દોરદમામ ખોયાં છે, તો પણ તેઓએ પોતાના કુળનું કુલિનપણ્યું અને અભિમાન મૂકી દીધું નથી. ગરીબમાં ગરીબ ગરાશીઓ પણ પોતાના આપદાદા વિષે અભિમાન આણી બોલેછે. “મારું માથું હું મોગલને નહિ નમાવું”, એવા પણમાં પ્રતાપે પોતાની દુર્દશા કરી પાયમાલ થયો. અમર રાણાએ જહાંગીરને લખી મોકલ્યું હતું કે “હું તો હવે ઘરડો થયો માટે મારાથી તો હવે તમારી પાસે જાતે આવવું બનશે નહિ.” મેવાડના રાણાઓએ પોતાની દીકરીઓ મુગલ દરબારમાં નજ દીધી અને રાણા રાજસિંહે ઝૈરાંગજેય જેવા બાદશાહ સાથે એ બાબતમાં જખરી બાથ ભીડી હતી તે પણ પોતાના ઉચ્ચકુળના અભિમાનને લીધેજ. પણ હવે તે કુલાભિમાન, તે જાતિ અભિમાન અને હવે તે દેશાભિમાન કયાંય દેખાતું નથી ! રૈયતમાંથી સ્વાભિમાન ગયું. તેથી ‘વફાદારી શુ’ તે બૂલી ગઈ. ખીજી તરફથી રાજાઓ રૈયતને માટે થોડી કાળજી રાખવા લાગ્યા. આવા પરસ્પર વિરુદ્ધચારને લીધે રાજા અને પ્રજા પોતપોતાનાં કર્તવ્ય બૂલી ગયાં. પ્રેમબંધન અને પ્રેમશૌર્ય એ દેશોન્નતિને દીધાવે છે, તે પ્રેમની ગાંઠ ઢીલી પડી!

સ્વતંત્રતા દેવીનું આર્ય પ્રજા તરફથી યોગ્ય સન્માન ન થવા માંડ્યું તેથી તે દેવી કોપાયમાન થયાં અને આર્ય પ્રજા ઉપર શાપ આપી તેમને ગુલામગીરીની ગમગીનીમાં મૂકીને ચાલતાં થયાં. ફરી આ દેવીની ખરા અંતઃકરણથી ઉપાસના કરવાથીજ આર્ય લોકો આ શાપમાંથી મુક્ત થાય એમ છે. સ્વતંત્રતા દેવીનો પ્રસાદ અમૂલ્ય છે. સ્વતંત્રતા એ દરેક પ્રજાનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ બુદ્ધિ છે, ઉન્નતિનું સાધન છે, અને સર્વધન છે. સ્વતંત્ર વિચારો વિના કોઈ પ્રજાની ઉન્નતિ થઈ નથી અને યવાની પણ નથી. હિંદના હિરાઓ-બ્રાહ્મણો સ્વતંત્રતાથીજ ચડ્યા અને પરતંત્રતાના સેવનથી પાછા પડ્યા, એ આપણે ક્યાં નથી જોતા? તેઓ ધણા સંતોષી હતા, અને પેટપૂર બોજન મળ્યું તેથી પોતાને તૃપ્ત માની બેપરવા રહી દેશ કલ્યાણમાં

પોતાનું ચિત્ત અહરનિશ લગાડતા હતા. આ તેમની સ્વતંત્ર રહેણી કરણીનો મહિમા કેવો હતો? રાજાએ તેમને આધીન હતા, તેમની સલાહ લેનેજ વર્તતા હતા. અને બ્રાહ્મણો રાજાએ પાસે તેમની આટલી બધી સત્તા છતાં પણ રાજભોગ અને સુખભોગને માટે બેપરવા રહી હસી કાઢતા હતા; મતલબ કે તેમની પાસે એટલી બધી સત્તા હતી કે તેઓ ધારે તો રાજાઓને રાજમાંથી કાઢી મૂકે, ને ધારે તો તેઓ પોતે રાજ થઇને બેસે, છતાં તેમણે એવી કાંઇ પણ લાલચ કરી નહિ, અને પોતાના આશ્રમ-સાદી ઝુંપડીમાં પોતાને ખાવા પીવાનું સાદું ભોજન મળતું તેથી ધણી સંતોષી રહી પોતાનાં કર્તવ્ય કર્મ બજાવતા હતા. બિદ્યાવૃત્તિની રીત બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં હતી તે હવે તૂટી, ને ચારે આશ્રમમાં બ્રાહ્મણો બિદ્યાવૃત્તિને વળગી રહ્યા. પણ તે વિવેક બહાર હોવાથી અધમ અવસ્થાએ પહોંચી. નહિતો અમારું માનવું એમ પણ થાય છે કે બ્રાહ્મણોની અસલની ચાર આશ્રમની રીત, તેમનું નિર્લોભ અંતઃકરણ અને તેમનો સાદો અને સંતુષ્ટ નિર્વાહ અને તેથી તેમણે મેળવેલી સ્વતંત્રતા એજ તેમની સર્વોપરી સત્તાનાં સાધન હતાં. તે વખતે બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાંજ એટલે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં બિદ્યા માગી નિર્વાહ ચલાવવાની રીત હતી અને ગ્રહસ્થાશ્રમમાં દાખલ થયા પછી તેઓ નદી કાંઠે પોતાની ઝુંપડીઓ બાંધી જવ, ખાજરી વગેરે અનાજ પોતાના કુટુંબને જોઇએ તેટલાં હાથે પકવી લેતા તથા કંદ, મૂળ, ફળ, ફૂલાદિ પણ તેમના નિર્વાહની ચીજો હતી. સિવાય રાજાઓ બ્રાહ્મણોની સંભાળ રાખતા, બ્રાહ્મણો આવી સાદી પણ સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં સર્વોત્તમ સુખ માનતા અને આર્યાવર્ત આ સેંકડો વર્ષ થયાં પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત પામેલો છે, તે તેજ ઋષિઓના પ્રતાપથી અને તેજ ઋષિઓએ પોતાની સ્વતંત્ર યુદ્ધિબળ વડે પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાર્થી બ્રાહ્મણોમાં હતું પણ અન્યવર્ણ કરતાં સ્વતંત્ર જીવસે વધારે દેખીએ છીએ, તે વારસો તેમને તેમના પ્રપિતામહો પાસેથીજ મળેલો છે. તેઓ નોકરી કરતાં પણ બીજને વધારે પસંદ કરે છે; એજ તેમની સ્વતંત્ર યુદ્ધિને દેખાડી આપે છે, પણ તેઓએ બીજની હદ ન રાખી, તેમણે ઋષિઓનો પવિત્ર રસ્તો છોડી દીધો, તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય બૂલ્યા, તેઓ પોતાની મોટાઇ બૂલ્યા, અને તેમના વડિલ ઋષિઓએ મેળવેલ કીર્તિને ઝાંખી કરી, જન મંડળમાં ઉલટા હલકા

પડ્યા. આ અવદશા ખરેખરો ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે. જે બ્રાહ્મણને દેખી રા-
જ પોતાની ગાદી ઉપરથી ઉઠી સન્માન કરવા સામે જતો અને મહારાજ
(બ્રાહ્મણ)ને પ્રથમ પોતાથી ત્રેષ્ટ આસન આપ્યા પછી પોતે બેસતો, તે
બ્રાહ્મણને આજે દ્વારે ઉભેલો દ્વારપાળ ધડકો મારી કાઢી મૂકે છે. બ્રાહ્મણ
પોતાના વિરૂદ્ધ વર્તનથીજ આમ હલકા પડ્યા છે, અને પોતાની સ્વતંત્ર
ખુદ્ધિ ખોધ છે. ઋષિઓની પેઠે સંતોષ માની શિક્ષાજ્યવૃત્તિથી (બળરમાં
અથવા ખળામાં પછવાડે રહેલા દાણા ઉસરડી લેઈ તેપર ગુજરાન ચલાવવું)
અથવા નદી કિનારે નિવાસ કરી હાથે અનાજ નિપજાવી સ્વતંત્રપણે કો-
ઈની પણ ગરજ કે ઓશીઆળ રાખ્યા વિના ગુજરાન ચલાવી સ્વદેશની સે-
વા બળવવા વિષે પાછા તૈયાર થાય તો ફરી એજ સ્થિતિએ પહોંચે. સ્વ-
તંત્રતાનો એવો મહિમા છે. હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર હતું ત્યાં સુધી તે ખુશ મિ-
નનમાં અને પ્રદુક્ષિત દેખાતું હતું, પણ આજ, ગમે તેવા સુધારા થાયછે
પણ, પરતંત્રપણાની પીડામાં શોસાઈ ગયું છે, ગળી ગયું છે, નૂરવિનાતું નિ-
સ્તેજ થયું છે! સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરવા માટેજ વેદાન્તની પ્રવૃત્તિ થઈ એમ
ભાસે છે. માટે સ્વતંત્રતા દેવીનું ફરી સેવન કરો! હાલના સમયમાં જ-
મીનદારો રખડે છે, ગરાશીઆ ગમગીનીમાં છે, ધંધાર્થીધામધુમ અને ધૈર્ય
વિનાના છે, ભણેલા નોકરીને માટે ભીખ માગતા ફરે છે. કારભારનો બો-
ળો વધ્યો, હુન્નરખાં હિન્મત હારી બેઠો, પૈસો ટકો પરદેશમાં તણાયો, હિં-
દની બળરમાં માન્વેસ્ટર મહાલતું ફરે છે, શેરીદોડે શહે બેસાડી છે, લી-
ડકે લુપ્થ કર્યા છે, અને નોટીંગહામે શીત મોજના ફૂંદમાં ફસાવ્યાં છે.
હિંદની કોઠોમાં કાયદાની જાળ પથરાણી અને ઉલટી કચાટ વધવાથી લો-
કો પાયમાલ થવા લાગ્યા છે.

આ બધું આપણાંજ કમનશીએ થયું છે. આપણીજ ભૂલથી થયું છે.
હાથના કર્યો હેયે વાગ્યાં છે. બીજાને દોષ દેવાનો નથી. હજુ તો ઉપકાર
માનો અંગ્રેજ સરકારનો કે તેણે વિદ્યાદાન દીધું અને આ બધી વાતોથી
આપણને જાણીતા કર્યા. આપણને જાન આવવા લાગ્યું એ એનાજ પ્ર-
તાપ છે. ઉપરી સરકારનો દોષ કાઢવા કરતાં તેના ગુણ ગ્રહણ કરો. બાકી
તો હજારો માધલથી સાહસ કરી પોતાનો દેશ છોડી આંહી સુધી આવ્યા,
લડ્યા, વઢ્યા, કપાણા, ખરાણા, એમાં તેનો સ્વાર્થ કેમ ન હોય? સ્વાર્થ

કેમ ન સાધે? અને સ્વાર્થ સાધે તેમાં ખોટું શું? હૈયાપૂટા તો આપણે જ છીએ. આપણે આપણી સ્થિતિનું ભાન નહિ રાખીએ તો આફ્રિકાના લોકોની અધમ અવસ્થાએ પહોંચતા સુધી પણ આપણી આંખો ઉઘડશે નહિં! આપણને ભાન આવશે નહિં!! આપણને સાન વળશે નહિં!!! અન્યને આપણી દરકાર ન હોય તેનો ધોખો શું! આપણી સ્થિતિનું ભાન આપણે જ રાખવું જોઈએ. શા માટે કોકના ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવું? શા માટે નિરાશ થવું? હજી વખત છે. હજી હિંદમાં હીરાઓ ક્વચિત્ ક્વચિત્ ઝળકે છે. હજી તેમના અંતરમાં આર્થાભિમાન ઉછળે છે. પણ આપણામાં કિત્તાઈ જોઈએ. તેમને અગ્રેસર કરો. અને રાજ્ય તરફથી થતી અડચણો કે દુઃખો શાણી સરકાર પાસે મૂકો, તેમને સમજાવો, આપણા હક્કો આગળ કરો, માર્ગો, વિનંતિ કરો. સરકાર આપણી અરજો સાંભળશે. એકવાર નહિં સાંભળે તો બીજી વાર, ત્રીજી વાર, એમ અત્યાગ્રહથી મંડ્યા રહો. પણ કાયર થઇ બેસી રહેવાથી કે વાતો કરવાથી કંઈ વળે એમ નથી.

અરે! જે વાતનો સરકારના ઉપર આધાર છે, તે વાત તો એક બાજુ પર રહી પણ જે આપણા જ હાથમાં છે, તે આપણે ક્યાં સમજીએ છીએ? આપણાથી અને તેટલું આપણે શા માટે કરતા નથી? શું કરવા રાજ્યો અને શાહુકારો પોતાના પૈસાનો સ્વદેશ કલ્યાણના કામમાં ઉપયોગ કરતા નથી અને ન કરવો જોઈએ ત્યાં કરે છે? નાચ તમાસામાં લાખો રૂપિયા ઉડાવી દેવા મળે, પણ ધર્મ રક્ષણના કામમાં એક પાઇ ખર્ચતાં પણ મોટા વિચાર કરવો પડે! જીખીલી જેવા પ્રસંગે રાજ્યોએ અને લોકોએ દારૂખાનાં અને દીવાળત્તી પછવાડે લાખો રૂપિયામાં દીવાસળી મૂકી, તેને જાહેરે તે રકમો ધર્મના કામમાં એટલે ધર્મની શાળાઓ સ્થાપવામાં, હુન્નર-શાળાઓ કાઢવામાં અને જે જે વાતમાં સરકાર ધ્યાન આપવા દુરસ્ત ન ધારતી હોય તે તે કામમાં વાપરી હોત તો શું મહારાણી તરફ કે રાજ્ય તરફ પોતાની વફાદારી બતાવી ન કહેવાત? અરે, એથી તો બે કાર્ય સિદ્ધ થાત. એક તો જીખીલીના પ્રસંગે એવી શાળાઓ ઉઘડવાથી તેનું સ્મરણ રહેત અને બીજું સ્વદેશનું કલ્યાણ થાત. ધરમાં બેઠા રોદણાં રોદણે કે સરકાર હિંદુસ્તાનને માટે યોદ્ધા કાળજી રાખે છે, દેશ કર્જમાં રૂબે છે, નિર્ધન થાય છે, અને કરનો બોજો વધતો જાય છે, ત્યારે બીજી તરફથી રાજ્યો સરકારના

વહાલા થવા જાય છે, રૈયત બિચારી ભૂખે મરે છે, અને રાજાઓ મોટી મોટી ઉદારતા બતાવી “ઈમ્પીરિયલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ” જેવા ફાળાઓમાં મોટી મોટી રકમો ભરે છે. પ્રસંગે પ્રસંગે મોટી મોટી ઉડાઉ ધામધૂમે કરી સરકારને અને સરકારના નિમેલા અમલદારોને ખુશ ખુશ કરી દે છે. આ બધાનો બદલો નેહએ તો આટલોજ છે:- સરકાર તેમને કાગળના કટકામાં વાહવાહના ધન્ય વાદ આપે અથવા સોના રૂપાના ચાંદ અને ખાલી ખેતાખેથી ખુશી કરે, પણ ‘સી. આર્થ. ઇ.’ અને ‘કે. સી. એસ. આઇ. ઇ.’ વગેરે અક્ષરોનો પોતાના નામ સાથે ઉમેરો થવાથી પોતાને કે દેશને કાંઈ સંગીન લાભ હોય એમ કહી શકાતું નથી. રાજાઓને પોતાનાજ દેશનું કલ્યાણ થાય એવા કામોમાં પૈસો નાંખવાનું સૂઝતું નથી એ મોટા અફસોસ અને હિંદુસ્તાનનાં હત બાગ્યની નીશાની છે.

ધર્મનો વિષય એવો છે કે ઉંડા ઉતર્યા વિના તે સંબંધી બધી વાતો વિપરીત લાગે અને ટુંકા વિચારનાં માણસોને તે ઉપહાસ્યનો વિષય થઇ પડે છે. વળી આ કાળનો મહિમાજ કાંઈક એવો છે કે ધર્મ વિષય આળાં ગુમડાં પર ક્ષાર મૂક્યા જેવો અકારો થઇ પડ્યો છે. હાલની કેળવણી ધર્મને ઉત્તેજન આપવાને બદલે ધર્મને ડૂબાવે છે. આપણે માનતા હઇશું કે આપણે ઉદયમાં આવીએ છીએ પણ તે માનવું કેવળ ભૂલ ભરેલું છે. આ કાળ ભારત વાસીઓની પડતીનો છે. મુસલમાનોના જુલમી રાજ્યમાં પણ લોકો પૈસે ટકે સુખી હતા. મુસલમાનો ધર્મોધ હોઇને હિંદુઓને ધર્મને બહાને સતાવતા, તોપણ હિંદુઓએ પર ધર્મનો ખુશીથી અંગીકાર કદિ કર્યો નથી, એવી સ્વધર્મની ગાંઠ તે કાળે મજબૂત હતી. આજ વગર શ્રમે અને થોડે શ્રમે સેંકડો હિંદુઓ સ્વધર્મને તજી દઈ કોનવર્ટ થાય છે, નાસ્તિક વિચારના થયા છે. આજ લોકોને અને રાજાઓને પૈસાનો ઉડાઉ પણે ઉપયોગ કરતા નેહએ છીએ, તેથી ઉપર ઉપરથી દેશ પૈસાવાળો દેખાય છે. પણ અંદર પોલ છે, તે કોઈ વિચારતું નથી; વગેરે બાબતોનો વિચાર કરતાં જણાશે કે આપણી સ્થિતિ સુધરતી નથી પણ બગડે છે. જે એક તરફથી સુધરતી લાગતી હશે તો બીજી તરફથી બગડતી જતી લાગશે. આ બધાનું કારણ સ્વધર્મનું અભિમાન મૂકાયું તેજ છે, માટે સ્વધર્મોભિમાનને પાછું જાગૃત કરવું નેહએ એજ કર્તવ્ય છે.

ધર્મ એ લોકોને ઐક્યમાં રાખનાર બળવાન સાધન છે, અને તે વડે જ દરેક પ્રજા પોતાની ઉન્નતિ કરવાને શક્તિમાન થઇ છે અને થાય છે. સ્વધર્મની સાંકળથી સંકળાએલા લોકો પોતાના દેશ અને દેશીઓના કલ્યાણ માટે સ્વાર્પણ કરવાને સંકોચ પામ્યા નથી, પામતા નથી, અને પામશે નહિ, એવી ધર્મ લાગણી અતિ બળવાન છે. સ્વધર્માભિમાનના અંકુરથી કેટલાક લોકોએ પોતાના જીવને જોખમમાં નાંખતાં આપણે ઇતિહાસથી જોયા છે. યુરોપની તવારીખ બતાવી આપે છે કે ધર્મને માટે કેવા મોટા કલહ અને ધર્મ યુદ્ધ થયાં છે. આથી કદાપિ કોઇ એમ ધારે કે ત્યારે તો ધર્મ એ મોટા અનર્થનું મુળ છે, પણ એમન સમજવું. પરધર્મના લોકો સાથે અનુચિતપણું રહે અને તેથીજ અડચણો નડે છે, તેના કરતાં સ્વાભિમાનથી અસંખ્ય ફાયદાઓ છે. તેટલા માટે સર્વ ધર્મના લોકોએ પોતા પોતાના ધર્મમાં મગ્ન રહી, સ્વદેશ અને સ્વગતિ ભાઈઓનું કલ્યાણ કરવું એજ ખરું કર્તવ્ય છે. આમ છે ત્યારે સ્વધર્મ ઉપર અનાદર બતાવવો, એ એક જાતનો સ્વધર્મ દ્રોહ છે. પોતાના કુળનો અથવા વડિલોનો ધર્મ મૂકી અન્ય ધર્મનો આશ્રય કરવામાં ધણું નુકસાન સોસવું પડે છે, એ વાત સઘળા ધર્મના લોકોએ ધ્યાનમાં રાખવાની છે; અને વટલેલ (કોનવર્ટ) થએલા ખ્રિસ્તિ લોકોના પરધર્મના આશ્રયથી થતા હાનિ હવાલ અને પછવાડેથી થતો પશ્ચાતાપથી વાકેફ થતાં આ વાતના ખરાપણાની ખાત્રી થશે. જ્યારે અન્ય ધર્મના લોકોને પણ પોતાનો ધર્મ છોડવાથી મહા સંકટ વેઠવું પડે છે, ત્યારે જોમાંથી કોઇ પણ ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો મળી આવે એવો ઉત્તમ આર્ય ધર્મ, તેને તજવાથી પૂણું પશ્ચાતાપ થાય એમાં આશ્ચર્ય શું! આર્ય ધર્મની આગા પ્રમાણે જીવ પોતાના ગુણ કર્મ પ્રમાણે અમુક દેશના લોકમાં જન્મ લે છે. જન્મ લીધા પછી સહવાસથી અને સંગતિના બળથી જે લોકોમાં જન્મ લીધો હોય તે લોકોની નીતિ રીતિમાં તે ધડાય છે, તેથી જો કોઈ પોતાનો ધર્મ બદલે તો પણ તેનામાંથી પોતાના મૂળ ધર્મના અંકુર જવાના નહિંજ, અને નવા ધર્મના અંકુર દ્રઢપણે આવી શકવાના નહીંજ. માટે ધર્મ બદલાવવાથી હંસના ટોળામાં વેશ બદલી ગએલા કાગડાના જેવી ગતિ થાય છે, અને અતોબ્રષ્ટ સ્તતોબ્રષ્ટ થાય છે. પોતાનો સનાતન ધર્મ મૂકીને પારકો ધર્મ ધારણ કરવાનું કોઇએ સાહસ કરવું નહીં. આપણા શાસ્ત્રમાં ધર્મ બાબત કહ્યું છે કે.

શ્રેયાન્સ્વધર્મોવિગુણઃપરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ॥

સ્વધર્મેનિધનંશ્રેયઃપરધર્મોભયાવહઃ ॥૧॥

આમીવાળો પણ પોતાનો ધર્મ પારકા ધર્મથી સારો સમજવો. પોતાના ધર્મમાં રહી મૃત્યુ થાય તે ઉત્તમ છે; કેમકે પરધર્મભય ઉપજવનાર છે.

વળી ભગવત્ ગીતામાં કહ્યું છે કે “સ્વધર્મ ગમે તેવો હોય તો ખૂબ સમજીને આસ્થાથી પાળ્યો હોય તો તે મોક્ષને આપે છે.”

મહાભારતના યુદ્ધ પછી વર્ણવ્યવસ્થા તુટી અનેક જાતો થઈને વર્ણાશ્રમની રીત તુટવા માંડી. એમ ધીમે ધીમે સ્વધર્મની શિથિલતા થતી ગઈ. પરદેશી લોકોના હુમલાથી દેશમાંથી સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા તૂટી હજારે હિંદુઓ કેટલાક જોરથી, કેટલાક લાલચથી અને કેટલાક ધર્મ બ્રહ્મ થયા. હિંદુઓએ સ્વધર્મનો અને સ્વધર્મના પુસ્તકોનો અચ્ચાવ કરવા માટે ધર્મ-શાસ્ત્રનાં પુસ્તકો છૂપાવ્યાં તે ઉદ્દેશ્યે ભોગ પડ્યાં. પોતાનાં પુસ્તકો પરધર્મી લોકો લઈ જશે એવી ખીંકથી માગે તેને પુસ્તક ન આપવાની અને ખોટું બોલી છૂપાવવાની રીત પરંપરા થઈ, તેથીજ જુના વિચારના ધણા બ્રાહ્મણો હાલમાં સ્વભાવે પુસ્તક ચોર અને વિદ્યા ચોર દેખાય છે. આ પ્રમાણે હિંદુ લોકો જેમ જેમ વિદ્યામાં પછાત પડતા ગયા અને પોતાનાં ધર્મ શાસ્ત્રોથી અજાણ થતા ગયા, તેમ તેમ ધર્મ કર્મ અધ પડતાં ગયાં. પરદેશી પરધર્મી લોકોનો પાસ લાગ્યો. સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે નવી પ્રજાની નવી રીત જાતનો રંગ અને મોહ લાગ્યો. સ્વધર્મનું રહસ્ય ન સમજાયાથી અનેક શંકાઓ થઈ અને તે રહસ્ય જાણવાને ઉત્સાહવાન થવાને બદલે ઉલટા બેઠેલ થઈ નાસ્તિક વિચારો લાવવા લાગ્યા. પિંડદાનથી શું ફળ થાય? સૂર્યને અર્ધ નાખવાથી શું લાભ છે? સંધ્યામાં ઇશ્વરની સ્તુતિ કરવી એમજ છે, તો વેદોક્ત નિયમ પ્રમાણે ન કરતાં પ્રલાણી રીતે જોડી કાઢીને પ્રાર્થના કરીએ તો શું ખોટું છો? પથ્થરને પૂજવાથી શું ફળ થાય છે? ઇશ્વરે પેદા કરેલાં સર્વ માણસો સરખાં છે, તો એકબીજાનું ખાવામાં અને માર્ગી પંથ ચલાવવામાં શું ખોટું? વગેરે અનેક કુતર્કો થયા. જો કે તેમના જામિતપણે નિશ્ચિત નિષ્ફળ કે નવો રસ્તો સૂઝ્યો નહિ. શાસ્ત્રના આધાર વિના પોતાના મનના ઉઠાવથી મનસ્વી મત ઉઠા કરવો તેતો કલ્પિ-

ત ધર્મ કે પાખંડ કહેવાય છે. શાસ્ત્રમાં એ વિષે કહ્યું છે કે.

સ્વર્ણશ્રમધર્મોયઃસહાતવ્યોનેકેનચિત્ ।

પરધર્મોનચાચર્યોનચપાત્સંકલ્પિતઃ ॥

પોતાનો વર્ણશ્રમ ધર્મ. કદિ કોઈએ તજવો નહિ; પારકો ધર્મ આચરવો નહિ, તેમ પાખંડ કે કલ્પિત ધર્મ પણ આચરવો નહિ. વેદ વિરૂદ્ધ જે આચરણ તેને પાખંડ ધર્મ કહે છે.

વિદ્વાન્ લોકોના પ્રુપ્ત વિચારે અને તેમના રહસ્યને ન પહોંચી શકવાથી સાધારણ લોકો તેમના વિચારોપર અનાદર બતાવે તો મોટો અનર્થ થાય. તેમના ગંભીર વિચારોને આપણે પહોંચી ન શકીએ તો તેમાં આપણીજ અપૂર્ણતા છે એમ માની લેવું જોઈએ. સરકાર જે જે કાયદાઓ કરે છે તે સુગે મોઢે માનવા પડે છે, તો શાસ્ત્રનાં વચનો શા માટે ન માનવાં જોઈએ? સરકારનો કાયદો તોડવાનો આપણને જેટલો સરકાર તરફથી ડર છે તેટલોજ ડર આપણા ધર્મ શાસ્ત્રને ન માનવાનો તથા તેમાં કહેલાં ફરમાનો ન પાળવાનો આપણે રાખવો જોઈએ. જો બધાં માણસો શાસ્ત્રની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરે તો શાસ્ત્રો નકામાં જાય, ધર્મની વ્યવસ્થા તૂટે, માણસો સ્વચ્છંદી થાય, અને જ્યારે આમ બધું થાય ત્યારે સંપન્નલવાય નહિ તે દેશ પાપમાલ થાય.

હિંદુ ધર્મના લોકોને માટે એમજ થયું છે, તેથી આપણી સંસારી સ્થિતિ અને ધર્મની સ્થિતિ દયા ઉપજાવે એવી ચમ્પ છે. જુદી જુદી રચનાના માણસોએ વેદના મંત્રોના અનેક અર્થ કરી જુદા જુદા રસ્તા કાઢ્યાછે, ને કેટલોક ગોટલોકો કરી મૂક્યો. અનેક પંથો અને ઉપપંથો થયા. વેદ વેદાંગ, વેદોપાંગાદિકનો એક વાક્યતા રૂપ ખરો અર્થ ન સમજી જુદા જુદા પુરૂષોએ કલ્પનાથી અનેક પ્રકારનાં મત મતાંતર પ્રકટ કર્યા, તોપણ તેમનાથી વેદનું અપ્રમાણ કહી શકાયું નથી. એવું આપણું વેદ શાસ્ત્ર-આપણા પ્રાચીન અચળ અમર કીર્તિ કમાએલા પૂર્વજો-ઋષિઓની પુનિત પાવન વિદ્યા, જેનો કદિ ક્ષય થયો નથી અને થવાનો નથી, જેની કીર્તિ પૃથ્વીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એક અવાજે ગાજી રહી છે, જેવિધા બળથી બ્રહ્માના પુત્રોએ આર્ય ભૂમિપર પાખંડ કીર્તિ મેળવીને એવો

અવિચળ જ્ય મેળવ્યો કે તેઓ પતિત સ્થિતિમાં પણ સંસાર વ્યવહાર-માં સર્વોપરિ સત્તા ભોગવે છે, ને પૂજ્ય ભાવથી પૂજ્ય છે. અનેક ધર્મ સ્થાપન થયા અને લય પામ્યા, અનેક રાજ્ય ઉચલપાચલ થયાં અને નવાં સ્થપાયાં, તોપણ જેનું મહત્વ ઘટયા વિના અનેક રૂપમાં જેણે દર્શન દીધું છે, જેને પશ્ચિમની પ્રજાઓ—અંગ્રેજ, જર્મન, અને જરતોસ્ત્રિ, અરબ અને ઇટાલિયન, યહૂદી અને યુનાની, અને ઐરાવણુની પાતાળ ભૂમિમાં વસનારા અમેરિકન લોકો સુધાં પોતાનું અભિમાન મૂકી એક અવાજે જેનાં વખાણુ કરે છે, જે વેદશાસ્ત્રમાં રાગ કરતાં વિરાગને, સ્વાર્થ કરતાં પરમાર્થને, મહત્તર માનેલા છે, જેમાં અભિમાન અળગું કરાવી નમ્રતાપર નેહ કરાવ્યો છે, જેમાં અમીરી નહીં પણ ફકીરીને શ્રેષ્ઠ માની છે, જેમાં પરલોક—સુખની પ્રાપ્તિને માટે આ લોકમાં આયુષ્ય, આરોગ્ય, સ્વતંત્રતા, શૌર્ય, પરાક્રમ, વગેરે અનેક ગુણની યુગ્મણી કરી છે, જે વેદશાસ્ત્ર મોક્ષ મેળવવાનો સન્માર્શ અને જ્ઞાનનું ગૃહ છે, તે અપ્રતીમ ઇશ્વરી વાણી—વેદશાસ્ત્રની છાયા નીચે પવિત્ર આર્ય ભૂમિપર જન્મ પામી, તે વેદ શાસ્ત્રમાં ખતાવેલા નિયમો અને ધર્મ-કર્મનો અનાદર કરી તેનો ત્યાગ કરવો અને પ્રપંચ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઇ પોતાનો જન્મ વૃથા ગુમાવવો તે તો હત-ભાગ્ય પામર પુરુષોનું કામ છે.

આર્ય બંધુઓ ! ચર્મ ચક્ષુની સાથે હૃદય-ચક્ષુ પણ ખુલ્લાં કરી જુઓ તો સ્પષ્ટ જણાશે કે કયા ધર્મના આટલા બધા લોકો પોતાના ધર્મ ઉપર અનાસ્થા ખતાવે છે, અને ધર્મ બ્રહ્મ થઇ ખોટા કુતર્કો કરે છે ! આપણા સિવાય કોઇજ નહિ ! કયા ધર્મના લોકોને પોત પોતાના ધર્મનું અને નાત જાતનું અભિમાન નથી ! આપણા સિવાય બધાને છે; કયા ધર્મના લોકો પોતાના દેશને માટે મથન કરતા નથી ! આપણા સિવાય બધા મથે છે ! આ પ્રમાણે ધર્મની બાબતમાં આપણેજ પછાત પડ્યા, આપણે બીજામાં અંજવાઇ જઇ આપણું બાન ભૂલ્યા, તે એટલે સુધી કે હવે આપણને ખરો રસ્તો સ્પષ્ટ શકતો નથી, એટલે આપણી સંસારી રાજ કામ અને ધર્મ સંબંધી-ત્રણે સ્થિતિ-ડોળાઇ ગઇ છે, જેની ચોખવટ સ્વધર્મનો તેના મૂળ સ્વરૂપમાં આશ્રય કર્યા વિના થવાનો સંભવ નથી અને ફરી આપણી પ્રાચીન રીતભાત-રહેણી કરણી રાખ્યા વિના આપણી એમાંની એક સ્થિતિ સુધરવી નથી.

સંતોષની વાત ઐટલી છે કે આ દશકામાં હિંદુઓ સુધારે નરમ પડ્યો છે, અને તેણે પ્રાચીન પૂર્વજોની મોટાઇ અને મહિમાને યાદ કરી તેમનાં બાંધેલાં ધોરણ પર ધમાન લગાડવા માંડ્યું છે. મુસલમાનોના જુલમથી જાગેલા અને ખોટા આડંબર આચ્છાદિત થએલા, ક્રિયામાં નહિ પણ માત્ર શબ્દમાં જ ગર્જના કરતો સુધારાનો સમય હવે વીત્યો છે. લોકોનાં મન સ્વધર્મ પર અને સ્વધર્મોક્ત નીતિરીતિ પર પાછાં આકર્ષાયાં છે. હવે તેઓ સમજવા લાગ્યા છે કે મનુષ્યના સામાન્ય ધર્મ-ધર્મરત્ન અસ્તિત્વ, તેનું સ્મરણ, ધ્યાન, ન્યાય, દયા, સત્યતા અને શાંતિનું સેવન ઇત્યાદિ સદ્ગુણોના પાલન માટે વિશેષ ધર્મના નિયમોનું જેવી મધુરતાથી, સ્પષ્ટતાથી, ગાંભીર્યથી અને દીર્ઘદષ્ટિથી વેદ ધર્મમાં વિવેચન થયું છે, તેવું બીજા ધર્મમાં થયું નથી, અને તે નિયમો વડે આર્થ લોકોની સદાચરણમાં જેવી ને જોડી બુદ્ધિ વણેલી છે તેવી ને તેટલી બીજા કોઈ ધર્મના લોકોમાં નહિ જ હશે. જેમ જેમ પરધર્મ અને પરનીતિના ખોટા મોહમાંથી આપણે મુક્ત થઈશું, અને જેમ જેમ વેદશાસ્ત્રનું ખરું રહસ્ય સમજવામાં આવશે, તેમ તેમ અસંખ્ય જનો ‘કમળમાં ભ્રમરની પેઠે’ તેમાં વિલાસ કરશે; અને વેદ ધર્મ તેના પૂર્વના સ્વરૂપમાં પુનઃદર્શન દેશે. આવો શુભ સમય ઈશ્વર સત્વર દેખાડે, અને આર્યાવર્તના લોકો પોતાના પૂર્વના મહત્ત્વાશ્રમની સુખ-શાંતિ પુનઃપ્રાપ્ત કરે, એજ પ્રાર્થના છે.

સાનંદંસદનંસુતાશ્ચસુધિયઃકાંતાનદુર્ભાષિણી ॥

સન્મિત્રંસધનંસ્વયોષિતિરતિશ્ચાક્ષાપરાઃસેવકાઃ ॥

આતિથ્યંશિવપૂજનંપ્રતિદિનંમિષ્ટાન્નપાનંમૃદે ॥

સાધોઃસંગમુપાસતેહિસતતંધન્યોમૃદ્ધસ્થાશ્રમઃ ॥

આનંદ મુક્ત ધર, સદ્બુદ્ધિવાળા પુત્ર, મધુર ભાષણ કરનારી સ્ત્રી, સારા મિત્ર, ધન, પોતાની જ સંભોગ, આગ્રાંકિત સેવકો, મિષ્ટાન્નપાન, દરરોજ અતિથિને ભોજન, દાન અને દેવ પૂજન તથા સાધુનો સંગ તે ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય છે તથાસ્તુ.

